Т. LXXXV. Р. 1908, кн. V. Рік XVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСЬВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

B. LXXXV. 1908, V B. XVII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Зачінчено 31/X с. с.

T. LXXXV. Р. 1908, кн. V. Рік XVII.

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСЬВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN
DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. LXXXV. 1908, V B. XVII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

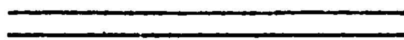
З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Закінчено 31/XI с. с.

Зміст LXXXV тому.

Inhalt des LXXXV Bandes.

Inhalt voriger Bände siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

До історії вертепної драми.

Замітки й матеріяли.

Подає **Володимир Перетц.**

Недавно наукова література збогатила ся новою серіозною працею по історії вкраїнського вертепу, яка обняла не тільки силу нового, сьвіжого матеріялу, що з'явив ся в сьвіт після виходу нашої праці „Кукольный театръ на Руси“ 1895, але й дала цілком новий погляд на походженнє сьвітських типів вертепної драми. Ми маємо на увазї нову працю дра І. Франка, що надруковано в LXXI—LXXIII тт. „Записок Наукового тов. ім. Шевченка“. Шановний автор стежить за долею лялькового театру в античному світї й на Сходї, потім у середновічній Европі у ріжних народів і, давши аналіз вертепних сцен, опираючи ся на одній з старших записок „вертепа“, яку він винайшов і опублїкував, подає силу цінного матеріялу, що взяв з старих та нових записок. Між иньшим автор торкає ся також і питань іконоґрафії Різдва Христового, іґноруючи однак іконоґрафічні дані тої людности, серед якої жив вертеп на Україні.

Розвідки дра Франка дають чимало нового та цінного. Ми особисто, опираючи ся на виводах шановного автора, ладні зректи ся своєї попередньої думки, що нерухомий вертеп (бетлейка) виродив ся з рухомого. Але всеж, здає ся нам, не з усіми думками дра Франка можна погодити ся цілком. Вертеп — дуже складне з'явище, яке потребує задля свого виясненя докладних розвідок, і при тому ріжносторонніх. От через що, не претендуючи на повність, ми й рішаємо ся подати нижче мате-

ріял, що набрав ся в нас, а щоб особливість його не здивувала читача, подаємо декілька думок про методу досліду над вертепом.

Намір скільки небудь глибше сягнути в минуле вертепа, як ми бачимо з ряду праць, присьвячених йому, був майже все більш-меньш невдатним. Історичні свідоцтва про вертеп польських істориків дуже непевні й подиктовані або несвідомістю, або національним шовінізмом, або тим і другим заразом. Саме питанє про залежність українського вертепу від польського джерела, що само по собі виникає, не тільки не розвязане, а навіть і не поставлене науково, через те, що доля польської шопки являєть ся о стількиж темною та нерозвіданою, як і вертепа. Чи можна казати щось певне про початок тексту шопки, не розвідавши старих текстів польської різдвяної драми? А тим часом такі тексти є, хоча досї не звертали на себе уваги дослідників історії шопки.

Навіть коли ми наперед приймемо за аксіому присутність польського впливу та неминучість його при многовіковому культурному звязку, що лучив Україну з Польщею, то було б великою методольоґічною помилкою не спробувати перевірити сю „аксіому“ обєктивними даними. Теж можна сказати і про гіпотези дра Франка про східне походженє лялькового театру в Росії та на Україні, висунені в останнї часи. Нам здаєть ся потрібним поперед усього, перед констатованнєм якого небудь „впливу“, визначити в вертепній драмі все, що могло би бути розяснене данними місцевого побуту та обряду. Тільки „нерозпускальний останок“, що лишив ся після такого аналїзу, може бути основою, щоб з певністю говорити про присутність того або иньшого „впливу“, чи то західного чи східного.

А виділити з вертепної драми треба багато дечого. Розглянемо її елементи і переконаємо ся, що чужому довелось перетерпіти чимало змін попереду ніж воно перетворило ся в одно ціле, в якому воно не виріжняєть ся й не кидаєть ся в вічі глядачеви та читачеви. Візьмемо ще на увагу, що прищеплюєть ся, приймаєть ся тільки те чуже, що має, знаходить підхожий ґрунт, аби присвоїти ся.

Поперед усього треба розглянути ту обстанову, в якій зародила ся вертепна дія, й зібрати ті дані, що можуть обяснити звязок її з сьвітоглядом людности, серед якої вона з'явилась. Отже потрібно звернути увагу на звичай витати один одного на Різдво та Новий рік і на форми, в які вилилось се

витанне в Поляків та Українців, о скільки дозволяють се історично-літературні дані. Треба зібрати польські та вкраїнські орації й ту віршову літературу, що до них дотикаєть ся. По друге, треба зрозуміти той круг понять, що склав ся на Україні ще перед появою вертепу, під впливом церковної літератури, в якій визначне місце належить ся не тільки канонїчним євангеліям. Зміст орацій, віршів стане зрозумілим тільки тоді, як буде зібрано матеріял з переказів та проповідий на Різдво, не виключаючи й апокріфічних. Далї, аби обяснити походжене вертепа на Україні, важно розглянути іконоґрафію Різдва Хр. по даним старинних первотворів і по новійшим даним.

Вертепна драма з'явилась не зразу; форма драми являєть ся в старій українській лїтературі тільки в XVII ст., ледве чи не в другій його половині. Перед нею була досить широка лїтература діяльоґів. Треба зібрати різдвяні діяльоґи й, розглянувши їх, перейти до студіованя різдвяних драм, ряд яких вийшов з під пера українських авторів з кінця XVII ст. Важно також виясинти відносини сих драм до польської різдвяної драми та окремих сцен, що збереглись і досї в збірниках „kolęd“ та „pastorałek“.

Такий плян праці, що повинна, на нашу думку, бути зроблена попереду спроб розслїдити долю вертепа. Ось такий збірник матеріялу ми й подаємо нижче для наших читачів та тих учених, цікавість яких не заспокоюєть ся одним покликанєм на західне чи східне походжене лялькового театру.

I.

Давно вже Еберт, студіюючи середновікову анґлїйську містерію, звернув увагу на звязок її з церковною іконоґрафією[1]). Хоч остання сама склалась під впливом христїянської традиції, символїки та вимагань канонїчних книг, то з свого боку в епоху твореня середновікового театру, поруч що йно згаданих джерел, церковна іконоґрафія, в формах малярських і скульптурних була, дякуючи, так мовити, своїй наглядно-

[1]) Ebert, Die englischen Mysterien, §. 61. „Das Kostüm ist hier ursprünglich, nämlich — wie einzelne Eigentümlichkeiten mit Sicherheit erweisen — den bemalten kirchlichen Sculpturen entlehnt...“; йде опис убраня Христа, Ірода, Пилата, ката, ангела й ин. персонажів.

сти та виразности, неминучим і вірним шабльоном, згідно з яким автор і режисер містерії розміщав на сцені свої персонажі, одягав їх в те чи иньше вбране, надавав відповідні їх стану та ролї атрибути. Місцеві впливи та одбитки епохи, звичайно, не зміняли радикально основних рис змалюваня, тільки доповняли його деталї та одмінювали, приладжуючи до зрозуміня глядачів, як се можна бачити з опису зверхности Ірода містерії в того-ж Еберта[1]). Се саме ми помічаємо і в вертепній українській драмі, тісно звязаній з православною та західною іконоґрафією; відносини вертепа до першої й до другої далеко краще та точнійше допоможуть нам виясните момент зародженя на Руси вертепа, ніж випадкові й часто непевні хрональоґічні дані історичних джерел. Вертеп, будучи видом середневікової містерії, не міг не підпасти загальному нахилу містерій переймати вбраня та ґріміровку з ікон, навіть в XV ст. На се вже показав Тихонравов що до містерії Благовіщеня, яку описав Аврамій[2]).

Звернемось до іконоґрафічного матеріялу Різдва Христового й зберем дані, що доткають ся вертепа. Пригадаєм попереду, що останнїй має два типи: а) Нерухомі фіґури, що зміщають ся в скринцї з стовпчиками; по середині в яслах Христос, на його дихають віл та осел; в умилених позах Богородиця та Йосиф; по боках пастирі й волхви. б) Двох-поверхова скринька, у верхнїй частинї ясла й уся сьвята обстанова Різдва; в нижнїй цар Ірод і комічні сцени, що показують фіґури, які з'являють ся по парі; вони (спершу) мали на меті представити приносини дарів Христови й Богородиці людьми ріжних національностей та професий.

В християнській іконоґрафії Різдво Христове має два основні типи. З них найстаршнійший — східний, не приходить ся до вертепної схеми, наведеної вище. Але через те, що він увійшов в численні вірші та псальми, що мають звязок з різдвяною драмою, то ми зупиним і на йому свою увагу.

Крім того іконоґрафія й східна й західна иноли лучать, але частїйше розріжняють три головні моменти: саме Різдво, поклоненіє волхвів і вигублене дітей. З сеї послїдної ми й розглянемо матеріял.

---

[1]) Ibid., §. 62. (Jahrbuch für romanische u. englische Litteratur, I. B.).

[2]) Тихонравовъ, Собр. сочиненій, I, ст. 279 і прим.

Найстариннійші малюнки Різдва Христового на саркофаґах IV—VI ст. представляють таку композицію: головна частина — під дашком ясла, в їх Младенець, над ним схилились і гріють дихаючи віл та осел, є Йосиф і Марія (Марія на рівні з яслами сидить на стільці або ліжниці); инколи малюють ся волхви, що підходять; над ними зьвізда[1].

В памятках, починаючи з XI ст., під впливом апокрифічних євангелій, появляєть ся баба Соломія, ліворуч (тут і нисше від глядача) Йосиф сидить, задуманий або здивований; звізда уже завсїди; дашка нема, подія творить ся в печері.

В IX—X ст. появляють ся пастирі, що грають на сопілцї, на флєтї, ангели[2].

З XI—XII ст. для візантийської іконоґрафії Різдва являєть ся схема: печера, високі ясла, в яких лежить сповитий Младенець; віл і осел дивлять ся в ясла, ліворуч Богородиця, на пів лежачи, на ліжку; нисше від неї сидить на камені задуманий Йосиф; праворуч, вниву дві баби — Соломія з прислужницею — обмивають Младенця, що стоїть в купілї; ще правійше пастирі слухають благовістника-ангела. На небі над яслами зьвізда, промінь якої падає в ясла; коло зьвізди бувають ангели[3]). Ся загальна схема пізнійше стає ріжнороднійшою: появляють ся ліворуч волхви, инколи при пастирях стадо, собачка[4]); Богородиця то лежить, то більш сидить.

Не все всї показані подробицї бувають в різдвяних композиціях. На додаток до показаних даних у Покровского додамо опис цїкавої для нас події з рукопису Смирнської ґимназії XI—XII ст. Тут на арк. 35—43 є мінятюра, що названа *„ἡ τοῦ Χοῦ γέννησις“*, ось яка: з окрайчика синього неба спадають три проміні; на горах три ангели ліворуч й один праворуч розмовляють з двома пастирями, старим і молодим, що йдуть праворуч по узгірю. Ангел нисше в серединї показує трьом волхвам, що надходять з ліворуч, на лежачу, обернену до яслів з Христом Богородицю; над яслами віл та осел. Вниву ліворуч сидить Йосиф, а по серединї баба з Христом перед купілю, куди прислужниця, що стоїть праворуч, наливає воду з золотого збанка.

---

[1]) Н. В. Покровскій, Євангеліе въ памятникахъ иконографіи, 1892 г., ст. 50; тут зібрано найбогатший матеріял по іконоґрафії Р. Хр., яким ми й користуємо ся нище, додаючи дещо нове.

[2]) Покровскій, ст. 54. [3]) Покровскій, ст. 58.

[4]) Подав Я. И. Смирнов.

В XVI ст. в російських мінятюрах та іконах малюнок Різдва перетворюють в гармонїчно розміщену схему, імітуючи византийським формам; сю схему проф. Покровський дає в такій таблиці[1]:

Ангели.	Зьвізда.	Ангел.
Віл.	Ясла.	Осел.
Волхви на конях.	Мати Божа.	Пастир з трубою.
Йосиф і старий пастир.	Стадо.	Соломія та її прислужниця, обмиваннє.

Але ся схема також підпадала варіяціям залежно від бажання художника. Так, в двох списках Годуновської Псалтирі (якими проф. Покровський не користав ся) ми маємо ось що:

В списку, що був в Успенському Соборі (М. Син. Библ.) на арк. 169: в центрі на червоній розістланій матерії лежить Богородиця, обернена лицем в праворуч і простягши руки до яслів. Праворуч Младенець Христос; над ним позаду похилені голови коня та вола. Над ним же молодик-пастир в червоному вбраннї грає на сопілку; в другій руцї в його батіг. Ліворуч — три волхви, молодий, середович і старий з бородою, приносять в скринцї дари. Над ними ангел з розпущеними крилами благословить правою рукою. Над вертепом звізда, три проміні від неї падають на ліжницю Богородиці. Внизу баба, в червоному, держить Младенця, прислужниця лле воду. Йосифа нема, хоч в инших анальоґічних малюнках він майже все є. В другому списку Годуновської псалтирі (давнійше архотеллскій), на к. 1905 Різдво змальовано по тій же схемі, але Богородиця — лицем у лівий бік, в неї за спиною — Христос. Вола й осла нема. Правійше від Христа пастирь трубить, ліворуч приносять Богородиці дари волхви. Над центральною частиною, по боках звізди, два ангели — один в червоній, другий в зеленій одежі. Внизу, ліворуч — Йосиф, в зеленому плащи, сидить, з похиле-

[1]) Op. cit. 63.

ною головою. Праворуч унизу дві жінки, обидві лицем до Йосифа, лагодять ся звичайно до обмивання Христа.

Туж композицію в змальованню Різдва ми знаходимо і в лицевих Хронографах другої редакції, що йдуть за старинними східніми традиціями[1]).

В XVII ст. в сфері малювання в Московскій Росиї помітно якийсь свіжий напрям. Мінятюри вже не придержують ся невільничо свого взірця, а вносять і в деталї деякі нові місцеві велико-росийські риси. Разом з тим з'являєть ся й ріжноманїтність в оброблюваню тем. Ся ріжноманїтність стає можливою для росийського маляра „только въ XVII в., когда старинное рабское преклоненіе предъ установленными схемами уже уступило мѣсто свободному къ нимъ отношенію. Связь съ стариною не была еще совсѣмъ порвана, но старина не мѣшала уже нѣкоторому простору религіозно-художественной мысли"[2]). Пастирі, що грають на сопілках, дістають велико-росийський вид, націоналїзують ся, як се помітно й на Заходї: на іконї в одній новгородській церкві (Різд. Богородиці, на Молоткові) пастир уже в велико-росийському убранні з довгою трубою — жалейкою[3]), подібно до сего, чоловік домовитий малюєть ся як боярин і т. ин.[4]). Сьому ступневому змосковщеню византийської схеми Різдва Христового стала одначе на перешкоді поява другої, з Заходу, яка дуже скоро ввійшла в моду і витиснула першу.

На Заході Різдво Хр. в старинних памятках ще додержує византійські форми. Але швидко поруч з ними з'являєть ся нова форма, непевної апокрифичної основи, яка більш говорила (на думку артистів) релїгійному почуттю вірних. Найстаринній шою памяткою сеї нової форми лишив ся складень XIII—XIV ст. Ватиканського музею: тут Богородиця, безболїзно породивши, схиляє колїна перед яслами, де спочиває Христос[5]). Сей малюнок, з подробицями з далекої римської старовини, здибаєть ся частїйше в XIV—XV ст.; в латинській біблії Париж. націон. бібл. lat. ч. 26 подія творить ся під дашком; Богородиця і Йосиф стоять навколїшки перед Младенцем, що лежить на землї. Проф. Покровский наводить ще не мало прикладів сього роду змальовання Р. Хр., відомого під назвою „adoratio"[6]),

---

[1]) А. Поповъ, Обзоръ хронографовъ, II, 140.
[2]) Покровскій, op. cit., стор. XXX.
[3]) Покровскій, стор. 63. [4]) Op. cit., стор. XXX—XXXI.
[5]) Op. cit., стор. 94. [6]) Op. cit., стор. 95—97.

при чому на деяких малюнках сеї катеґорії подія відбуваєть ся в хліві, де стоять віл та осел і куди проникає мізерне сьвітло, а Богородиця, Йосиф і ангели стоять навколїшки, склавши молитовно руки. Ся форма старанно культивуєть ся на Заходї в малюнках славних артистів XV—XVI ст.[1]), тодї як византийська виходить з уживання, викликаючи насьмішки та глузування, такі, як от виказав Molan в XVI ст.: „Qua propter ridendi sunt, qui Mariam Virginem, cum ipsius puerperium depingunt aut sculpunt, lecto decumbentem effingunt, quasi more aegrotantium puerperarum, quae cum dolore pariunt obstetrice, lecto, culcitris, fomentis et plurimis subsidiis indiguerit. Nam eo quid stultius? quid delirum magis?“ etc.

Як дивились східнословянські малярі на сю дивну суперечку що до малювання Різдва божественного Младенця з усїми атрибутами появи в світ звичайного смертного? Як, зосібна, на Вкраїнї ставились до сих двох форм ікон, до східної византийської, що з давних давен була в уживанні, й до нової, що прийшла разом з впливом Польщі та католицтва? Відповідь на сї питання дає перегляд ориґіналів в звязи з деякими явищами, що знайшли собі відгомін в друкованій лїтературі XVII ст.

Старинні підручники до малярства чи „подлинники“ відомі двох головних типів: а) лицеві подлинники, в яких центром ваги був малюнок, а текст дає тільки коротенькі підписи до них, і в) коментовані подлинники, в яких було докладно описано зміст кожної іконної композиції, фарб і т. ин. Можна думати, що коментований подлинник з'явив ся в Росиї в XVI ст., коло р. 1550[2]). Від XVI ст. до нас дійшли два списки з його. Пізнїйше він ставав складнїйшим, відміняв ся, витворивши ряд редакцій. В сих останніх, що з'являли ся залежно від зміни артистичного смаку, ми й знайдемо вказівки на долю іконоґрафії Різдва.

В старшій редакції подлинника маємо такий опис Різдва:

„Три ангела зрятъ на звѣзду. Преднему риза лазорь, пругій баканъ, третьему празелень, у ворота мало баканцу. Ангелъ благовѣститъ пастуху. На ангелѣ риза киноварь. У Пречистой риза златомъ прописана. Спасъ стоячь лежитъ. Волсви: на первомъ риза вохра съ бѣлимъ, подлѣ

---

[1]) Op. cit., стор. 97—9.

[2]) Д. А. Григоровъ, Русскій иконописный подлинникъ, 3—5.

его риза лазорь, третій младъ, риза киноварь. У средняго колпакъ киноварь; баканъ, а дву лазорь. На другой странѣ: Ангелъ наклоненъ вельми, рукою благословляетъ, риза верхъ кеноварь, исподь лазорь. Подъ нимъ пастухъ въ трубу трубить, глядитъ въ верхъ; риза баканъ, пробѣленъ лазорью; а гора пралезень, вся пробѣлена; туто же дѣвица наклонна, наливаетъ воду; риза празелень, рука гола, стоитъ за бабою, бабѣ глава у пожа дѣвича (?). Баба Соломіа: риза празелень съ лазорью, спущена, верхъ баканъ. Пастухъ, Іосифъ по обычаю"[1]).

Коли провірити вказівки первотвору з тим, які ми мали вище в описї ікон, то можна легко переконати ся, що малярі придержували ся в XVI ст. правил, реґламентованих у первотворі. Ще ближче до ікон і докладнїйше описує Різдво первотвір трохи пізнїйшої редакції, що підпала впливови сторонніх літературних джерел, саме рук. збірки Ундольського ч. 130; тут на арк. 76—77 відвор. маємо ось що:

„Рождество Христово пишется Господа: ангели зрятъ на звезду, у перваго риза лазорь, а у дву ангелъ баканъ, ангелъ благовеститъ пастырю, риза киноварь испод лазорь, на пастуха риза баканъ. Пречистая лежитъ а (?) вертепа, риза багор; Спасъ младъ во яслехъ лежитъ повитъ, ясли — вохра, вертепъ — чернъ, а в него глядитъ конь половины, а з другую страну корова, видить до половины. Три ангелы надъ вертепомъ, гора вохра з бѣлиломъ. С праву сторону волстви поклонились, три ихъ: един старъ, брада василиева, в шапке (арк. 77), риза празелень, исподъ киноварь; второй средни, брада козлина, въ шапкѣ, риза кинаварь, исподъ дичь; третій младъ, аки Георгій, в шапке, риза багоръ, исподъ дичь лазорь; а все по сосуду держатъ въ рукахъ, вохринъ; подъ нимъ (?) гора, а в горе вертепъ. Иосифъ обручникъ на камени сидитъ, брада апостола Петра, риза празелень, исподъ баканъ, а рукою закрылся, а другою подперся, а прецъ нимъ стоитъ пастырь седъ, брада Иоанна Богослова, плѣшатъ, риза козлятина мохната, лазоръ съ черниломъ, въ руке три костыли, а дру-

---

[1]) Сборникъ Общества древнерусскаго искусства на 1873 г., М. подъ ред. Г. Филимонова, вид. II, стор. 17 (Иконописный подлинникъ новгор. ред. по Софійскому списку XVI в.).

гую ко Иосифу протягнулъ, за нимъ пастырь младъ, риза киноваръ, а гонитъ козы и козлы черны и бѣлы и полосаты; гора вохра, подолъ горы седитъ баба Соломія, риза спущена до пояса, исподъ бѣлилы, руки голы, держитъ Христа рукою, а другую руку в купель омочила; Христосъ нагъ; дѣвица накладываетъ сосудомъ в купель, риза киноварь, исподъ лазорь[1]). Волстви персидсти Елемелехъ принесе злато, Елисуръ ливанъ (арк. 77 відвор.), Елиавъ же змирну; пріидоша и поклонишася Христу и рѣша: „тебе твоя принесохомъ, небесныя силы Іисусе, никто же бо инъ исправилъ неисправленная, аще не бы ты пришелъ, смѣсилъ горняя съ нижними[2]), высоко сей твоей всей премудростнѣй хитрости супротивника сице побѣдилъ и низложити“.

Кінець цитованого опису запозичено і не дуже вдатно з Сказанія Афродітіана про чудо в перській землї. Теж Сказаніе між иншим дає і вказівки для змалювання Богородицї.

Баба Соломія вже в першій половинї XVII ст. викликала осуд в тій частинї православної суспільности, де помічали ся більш сьвідомі відносини до релїґії, на Вкраїнї. Уже Сакович в своїй Perspektywie (стор. 1—4) ганьбив, разом з молитвою перед хрещеннєм дитини, в якій поминала ся баба, що нїби сповила Христа, ікони, на яких малювали Пресьвяту Богородицю після народження Спасителя лежачою, немов слабою[3]); за сей осуд автори Лиѳоса мусїли були виправдувать ся, роз'ясняючи, що св. Анна й баба Соломія „по рождествѣ Спасителя разом з Богородицею сповивали Єго пеленами, дѣлая это вслѣдствіе великой радости и любви къ Господу, а не вслѣдствіе слабости, которой по естеству подлежатъ всѣ рождающія“[4]). Певно проте не без впливу сеї полєміки в Требнику, що видано з наказу м. П. Могили р. 1646, в предмові (7 ненум. відвор.) є примітка про недоладність, нїби була баба при Христовому нарожденню: „меншихъ омылокъ около одправованя Таинъ божественныхъ въ тыхъ же Требникахъ (що вживались до вид. р. 1646) не споминаю. Припомню тылко придатки нѣкоторыи барзо непотребныи, межи которыми не меншій с погоршенем вѣрныхъ правдѣ євангелской спротивляючійся естъ в молитвѣ,

---

[1]) Тут власне кінчить ся текст первотвору, йде вставка.
[2]) В рукоп. помилково: „съ вышними“.
[3]) Голубевъ, Петръ Могила, II, стор. 338—339.
[4]) Голубевъ, op. cit., 381.

которая бываетъ по пороженю читаная бабѣ, а тымъ которыи при пороженю послуговали, овыи слова „и бабою повитыи“, ґдыжъ спаситель нашъ народившися нѣ откого иншого повитый былъ, тылко од самои пречистои Панны, а баба там що мѣла чинити? поневаж о ней жаднои змѣнки еvаггелисты святые не чинятъ, описуючи Рождество Христа Пана: где тылко споминают о Іосифѣ обручницѣ, преблагословенной Паннѣ, отрочати Іисус Христѣ, аггелахъ и пастырехъ. А баба одкуль бы в Требники влѣзла, не знаю“...

Авторітетна критика видавців великого Требника, а з другого боку все більш та більш виникаючий вплив в сфері іконоґрафії сюжетів та манери західно-европейської штуки, зробили те, що й в практиці старинна східна схема Різдва з кінця XVII ст. починає підпадати зміні чи куди простїше випихаєть ся західною схемою, що малює adoratio. Мабуть слїдом за практикою пішла і відповідна зміна теоретичних підручників. В подлиннику сводному чи, як його називає проф. Покровський, „критическомъ“[1]) — читаємо ось що, що не тільки відбиває способи західного малювання, але й свідомо вводить новий погляд на трактоване сюжета, що розбираєть ся нами: „Рождество Христово пишется тако: вертепъ, а въ вертепѣ скотскія ясли, а въ яслахъ лежитъ Христосъ, Спаситель міра, Младенецъ, повитъ льняными бѣлыми чистыми тонкими пеленами. Пречистая Богородица сидитъ при яслехъ, зритъ умиленнѣ на Христа Спасителя... Кругомъ окружаютъ Спасителя и ясли чины ангельстіи, еже есть небесныя силы. Іосифъ обручникъ падъ поклонися во яслехъ лежащому Младенцу Еммануилу и Пречистѣй Богородицѣ, подобіемъ сѣдъ, брада не велика, кругловата и курчевата, власы просты... Бяху же при яслехъ волъ и оселъ привязани. За Богородицею поодаль мало стоитъ Іаковъ по плоти братъ Божій, подобіемъ младъ; а за нимъ стоитъ трепетно баба Соломія, подобіемъ стара, за Іосифомъ три пастыря падше поклонишася Христу Господу“. Тут характерно те, що автор композиції не посьмів зовсїм викинути бабу Соломію, він тільки надав її більш скромну ролю в сценї Різдва; разом з тим нове становище Богородиції та Иосифа явилось під впливом католицької adoratio. Той же сводний подлинник дає вказівку і на змалюванне двох

[1]) Покровскій, Op. cit., стор. 64—65, цит. по рук. С-Пб. Духов. Акад. ч. 116.

сих моментів: доброї вісти пастирям і поклонення волхвів. „... за вертепомъ стоитъ столбъ, нарицаемый адеръ, вселеніе пастырское, стерегутъ свое стадо скотины, и тріемъ пастырямъ благовѣститъ арх. Гавріилъ о рожденіи Христа Спасителя сына Божія и посылающа (sic) ихъ въ вертепъ, обрящете, рече, младенецъ повитъ, лежащъ во яслехъ. Тутъ же въ вертепѣ въ другомъ мѣстѣ сидитъ Пречистая Богородица, на рукахъ своихъ держитъ Младенца Христа Спасителя и предъ нимъ волсви, т. е., царіе падше поклонишася и отверзше сокровища своя, еже есть дары, злато, ливанъ и смирну. Первый старъ и сѣдъ, власы съ ушей долги... въ рукѣ ларецъ злата, а злато сплетено аки плетеницами. Другій младъ, власы кудреваты, лицемъ червленъ..., въ рукѣ сосудъ, въ немъ ливанъ. Третій лицемъ смуглъ, брада велика, мало надсѣда..., въ рукѣ сосудъ, въ немъ смирна. А надъ отрочищем, т. е., Христомъ на воздусѣ звѣзда, сіяющая лучами, подобна солнцу, и Ангелъ Господень летящъ, аки звѣзду держащъ“... Далї укладчик подлинника критикує инші малярські образи Різдва Христового і подлинники, що були до його, бажаючи позбавити їх помилок чи від того, що йому здаєть ся помилками через пристрасть до модної західної іконоґрафії: „Во многихъ подлинникахъ пишетъ, что Пречистая Богородица лежитъ въ вертепѣ при яслехъ, на подобіе мірскихъ женъ по рожденіи, еще же и баба Соломія омываетъ Христа и дѣвица подаетъ воду и льетъ аки въ купель. И сему подражая древніи иконописцы, которые мало знали священное писаніе, и тако св. иконы писаша. И нынѣшніи нѣцыи грубіи и невѣжды иконописцы сему же подражаютъ и такожде пишутъ образъ рождества Христова. А Пречистая Дѣва Богородица безъ болѣзни роди непостижимо и несказанно: прежде рождества Дѣва и въ рождествѣ Дѣва и по рождествѣ паки Дѣва, и не требоваше бабеннаго служенія; но Сама родильница и рожденію служительница, сама роди, сама и воспелена, благоговѣйно осязаетъ, объемлетъ лобызаетъ; подаетъ сосецъ; все дѣло радости исполнено; нѣтъ никакія болѣзни, ни немощи въ рожденіи. Въ мірскихъ же женахъ ина рождаетъ, ина воспеленаетъ. въ Дѣвѣ же не тако: не попусти кому нечистыма рукама касатися Пречистаго младенца Христа Господа (арк, 87)“ [1]).

Як завважає дослїдник подлинника, який називає редакцію,

---

1) Покровскій, Op. cit., 65, порів. Григоровъ, Op. cit., стор. 102.

що ми цитували, „палеховскою“, укладчик її наслідував в дусі наступників школи Симона Ушакова, які спочували більш західному художеству, аніж византийсько російському[1]). Під впливом школи Симона Ушакова великоросийські малярі в другій половині XVII ст. почали сьвідомо вживати в російській штуці способи й манери західного стилю, що, як ми бачили, не обійшлось без впливу і на іконоґрафію Різдва Христового.

Який стан річей був на Україні? Не маючи під руками ні копій українського подлинника, ані знимків з ікон XV—XVI ст., ми можемо про те на підставі деяких випадкових данних напевно казати, що вже з початку XVII ст., а може й ранійш, українська іконоґрафія Різдва була ближча до західно-европейської, католицької. Данні для такого запевнення ми маємо в ґравірованих малюнках, які додавали ся майже до всіх друкованих творів, що виходили в сьвіт на Україні з кінця XVI ст. Так у „вѣршах“ Памвы Беринды на Р. Хр., виданих р. 1616 в Києві, поміж иншими малюнками надибуємо ось що: вертеп-склепіннє, по середині на задньому пляні дугою двері, з боків два стовпчики, немов би сошки, що підтримують покрівлю. Крізь верхню частину дверей видно ангела й звізду; попереді в ліжниці (яслах) Младенець Христос, ліворуч, повернувшись до його, Богородиця з молитовно протягнутими до Христа руками, навколішки, поза adoratio. Праворуч, лицем до Христа старий Йосиф в позі, що виказує здивуваннє й побожність, права рука в його притулена долонею до груд-й, ліва простягнута до голови Младенця. Правійше від Йосифа, трохи за ним, два пастирі: геть геть старий, видно тільки лису голову, ближче до глядача молодий з ціпком; обидва навколішках, як на звичайному малюнкові adoratio. За ліжниці Христової, немов би з дверей, визирають віл та осел. Додамо ще подробицю: на лівій стіні, як раз над головою в Богородиці, немов укосом дашок, на взір тих, які бачимо на самих старинних малюнках Різдва Хр., V—XI ст., що вміщають його в хліві, під дашком.

Коли порівняємо ті іконоґрафічні дані, зібрані нами, з обстановою вертепної драми, яка дійшла до нас в польських та українських редакціях, то переконаєм ся, що „вертеп“ зберіг від старовини тільки одно своє назвище: нічого від старинної іконоґрафії, спільної всьому православному світови, він не зберіг у своїй обстанові, а скористав ся тим, що надавала за-

[1]) Григоровъ, op. cit., 99, 102 й дал.

хідно-европейська католицька іконоґрафія. Ся його відірваність від старинної артистичної традиції сходу сьвідчить про пізню появу його на Вкраїні, саме про час не ранійш початку XVII ст. Памва Беринда, що прикрасив свої вірші, видані „вмѣсто колядъ“, ґравірованими малюнками, дає досить певний terminus a quo появи „вертепу“ між українською людністю. Terminus ad quem визначить ся розглядом вертепного тексту що до инших літературних творів польської та україньскої літератури того ж жанру й того ж сюжету.

Другий важний момент в іконоґрафії Різдва се поклін волхвів. Він, як справедливо завважає дослїдник євангельської іконоґрафії — „належить до числа тем, які найбільше поширені в штуці старо-христіянського періода“ — ми додамо, і в пізнійшій штуці і у византийсько-руській. Зрештою на сході у византийській і руській штуці він рідко бував самостійною темою для окремої композиції, а найчастійше вязав ся з Різдвом, або входив як складова часть у композицію на тему „Что ти принесемъ“.

Ми вже згадували про другий випадок і навели зі зразків дані для характеристики волхвів-царів. Що тикаєть ся самостійного представлення поклону волхвів, то тут ми повинні згадати, що вже в III—IV ст. по Р. Хр. вони зустрічають ся до 20 разів в малюнках катакомб. Звичайний тип представлення: Богородиця сидить з дитиною на колїнах, приходять з дарами три або чотири волхви; те саме бачимо в загальних рисах і в старших византійських композиціях із додатком Йосифа й ангела, що стоять за плечами Богородиці. Деколи волхви їдуть на конях, на ослах, верблюдах. Деколи вони стоять перед Іродом, потім — кланяють ся Христови.

У руських композиціях печерна обстанова деколи заховуєть ся, деколи — ні; часом волхви, представлені звичайно у високих шапках — являють ся в повнім руськім одягу, в кожухах з наплїчниками. Одначе переглядаючи дані, зібрані проф. Покровским, ми не найшли ні одної буквальної подібности до того, що є у „Віршах“ П.-Беринди. В тім виданню ми маємо таку композицію:

На лїво (від глядача) на невеликім підвисшенню Богородиця з Христом на колїнах. За нею старий Йосиф. Перед Богородицею стоїть на колїнах старий волхв з бородою, в довгій царській мантії, з відкритою головою; він наставляє Дитині шкатулу з дарами. За ним стоїть з непевністю молодий волхв,

без бороди, з відкритою головою, простягнувши з убожаннем руки до Христа. Він в европейськім, мало-що не подорожнім костюмі XVI—XVII ст.: у високих чоботах, коротких штанах, кафтані, підперезанім поясом, з відкиненим на плечах каптуром. При лївім боцї, зверненім до глядача — шабля. У глибинї — третїй цар-волхв — середнїх лїт, в коронї, що нагадує не-то мітру, не-то завивало в царській мантуї. На небі, над головою молодшого волхва, звізда, що розпускає довкола себе проміння. Палати на заднїм плянї оріґінальні — наче рублений дах. З даних, зібраних у проф. Покровского, наша ґравюра пригадує дещо мозаїки ц Маріі за Тибром, почасти образ Пінтуріккіо в ґалєрії Пітті (N. 341), на скільки можна міркувати на підставі описів, поданих проф. Покровским (стр. 134, 136).

Вертепні пастирі являють ся часто з сопілками; з тим самим музикальним інструментом („na multankach graią“) знають їх польські й українські кантички. Ся подробиця — дуже старинна: її зустрічаємо в найдавнїйших памятниках християнської іконоґрафії, які розслїдив проф. Покровский.

Момент поклону волхвів важний для нас при поясненню походження вертепа ще й з иншої причини. Пригадаймо звичайну появу в польських й українських віршах — людей ріжних націй, станів і професій, цїлий ряд ляльок, ріжнородно одїтих — у вертепі і задаймо собі питаннє, відки взяли ся сї пестрі фіґури, що радіють перед новонародженим Христом і які — на перший погляд здавало б ся — належать тільки припадково до сюжету пєси.

І тут іконоґрафія — коли й не дає повного пояснення — тим неменш помагає вияснити дещо в композиції тої части вертепа.

Вже в скульптурі саркофаґів можна помітити оріґінальне представленнє поклону волхвів: у центрі дитина-Христос — і до нього двома рядами підходять поздоровники, кождий несучи дарунок, відповідно до переказу — на Лятеранськім саркофазї. На саркофазї Домітіллї, на фресцї з катакомби Каллїста — инша композиція: Богородиця на кріслї з дитиною, до неї приходять три волхви з дарами. Дуже рано обі ті композиції, звязані ідеєю представити в дотикальних формах пророцтво Міхея („и потщат ся къ ней людіє и пріидутъ языцы мнози“ IV, 1—2) — дали третю, під назвою „Что ти принесемъ“, инакше „Соборъ Пресвятыя Богородицы“. Сей образок видав

з євангелія Сійського мон. XII в. іще Ѳ. Буслаєв [1]. В горішній частині на полї гірського краєвиду Богородиця з дитиною на колїнах, з лївого боку — волхви, що несуть дари, з правого — Йосиф і пастир з сопілкою. В другім рядї — під ногами Богородицї пророки з ц. Давидом на передї, на ліво від них — земля, в формі півнагої дївчини підносить вертеп, на право — пустиня також в формі півнагої дївчини — одну руку простерла а другою тримає ясла. Опис додає до сього, що її повинно представляти ся обвитою травою й окруженою цвітами. Дещо подібного маємо також в рисунку Строганівського опису [2] („Подлинникъ"), тільки тут головна роля належить пророкам, що приносять поздоровленнє.

Коли ми звернемо ся до пізнїйших руських зразків, то ще близше підійдемо до важного для нас моменту, коли радїюча товпа вдерла ся до серіозного ходу містерій. У нас вертепна містерія, звязана з танцюючими й радїючими фіґурами найшла собі підмогу в тих пізних (XVII до поч. XVIII в.) зразках. Так в зразку по копії колєк. Ундольского N. 130 читаємо таке (к. 77 відв. — к. 78): Пречиста сидить з Христом на руках, який благословить окружаючих. Над ним небо зі звіздами й ангелами; приходять волхви з дарами, против Пречистої „вертепъ, а въ немъ ясли держитъ (дївчина), полъ ея нагъ, а другая девица, полъ ея не нага, обвилась травою, цвятки; посторонь пониже стоитъ Йоаннъ Домоскинъ, рукою благословляетъ, а въ другой свитокъ, а въ свитке написано: „о тебе радуется всякая тварь". По другій сторонї — Евфимій Великий, також зі звитком, благословлячи, „а посреди ихъ стоятъ народи многи, князи и боляри, и святители, и иноки, и воини, стары и русы и средно и млади и множество ихъ, руки молебны; подписи ихъ „мы же Дв҃у Матерь Бц҃у величаемъ".

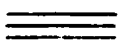
Коли взагалї в історії вертепа повинен брати ся під увагу не тільки лїтературний матеріял, але також іконоґрафічний, то, здаєть ся, поминати дані останньої композиції ніяк не можна.

---

[1]) Истор. очерки II, ст. 85—87 і табл.
[2]) Покровскій, op. cit. 89.

Студії з історії церковної унії.

Написав Богдан Бучинський.

I. Ісидорова унія.

Ситуація на Білій Руси й Україні починає виходити на верх тільки в останних хвилях побуту Ісидора в Італії. Коли переводимо перегляд фактів із його виправи на собор[1]), його присутности на соборі в Ферарі[2]), його діяльности на соборі в Фльоренції[3]), його подорожи з собора до границь руських земель[4]) — таке насунеть ся нам спостережене. З ситу-

Прим. ред.: Як писало ся свого часу (Записки т. LXXVIII) пок. наш співробітник Богдан Бучинський лишив в рукописи свою головну працю по історії унії, в кількох редакціях. Те що друкуємо тепер — се останній начерк, найбільше загальний змістом, але не викінчений, писаний незвичайно нерозбірно. Чимало труду вложено в відчитанне і виладженне сього очерку, місцями зміст його приходило ся відгадувати; але не хотіло ся лишити сеї останньої праці горячого адепта нашої науки неужитком. Титул доданий нами.

[1]) Жерела: путник Суздальця, повість, новгородська перша, псковська друга, никонівська, документи архива в Кенігсберзі, розвідка Карґе, додатки у Левіцкого, Ґолубінский.

[2]) Сиропул 6. 13; Доротей р. 43 і 44; повість.

[3]) Сиропул 8. 4, 8. 2, 8. 8, 8. 16, 811. 12, 9. 1—6, 912, 10. 3, 10. 2, 10. 19, 10. 17; Доротей акти 6. VII 1439 22 і XI 1439; грам. папи до вел. к. Василя, до Володислава III, до імп. Константина, грам. папи для Ісидора.

[4]) Література понизше.

ацією на Україні і Білій Руси Ісидор не міг познайомити ся підчас своєї їзди на собор, бо від Твери вибрав маршрут, що лишав на боці згадані землї. Підчас цілої його виправи на собор, що тревала майже цілий рік, знаємо тільки оден епізод, в котрім Ісидор зустрічає ся з ситуацією на Україні і Білій Руси. Епізод темний і з усего, що ми можемо думати про нього, ясне одно: істноване напруженя між Ісидором і Жиґмонтом Кейстутовичом, великим князем литовським.

Його констатують на основі листу вел. князя, але можливо його сконстатувати і на основі маршрути Ісидора від Твери, де він станув 17 вересня 1437 р. В такому разї і причини діссонансів між митрополитом і великим князем литовським, треба шукати в подіях 1437 р. А коли зважити на не зовсім неправдоподібний факт, що Жиґмонт в р. 1434 апробував московського кандидата на престол митрополичий і вирікаючись отсим автономної полїтики церковної Витовта і Свитригайла, за те унеможливлював немилі йому дипльоматичні штуки з унією (успішно практиковані на Заходї партизанами Свитригайла в р. 1434), стає можливим припущенє, що Жиґимонт свідомо стояв з уніонних мотивів в опозиції до Ісидора вже з першим приїздом його на Москву весною 1437. Таке становище вел. кн. литовського не могло в переїздї Ісидора на Москву пошкодити останному — країни, через котрі міг переїздити Ісидор, були в руках Татар, союзників Свитригайла й його українських партизанів. Але інакше складались обставини, коли Ісидор мав їхати на Захід. Я не буду толкувати темного місця в грамоті вел. кн. литовского з Левіцким і Барвіньским, що Ісидор вів спеціяльні переговори з Жиґимонтом в справі обісланя собору, одначе припущенє, висноване із маршруту Ісидора, в моїх очах вповні правдоподібне, і воно чинить можливим гіпотетичне поясненє діссонанса між Ісидором і Жиґимонтом ріжницею поглядів у обох на унію.

Ісидор 8 тижнів весною 1438 р. вів переговори з Жиґимонтом, можливо що сондував становище вел. кн. Жиґимонта, але вкінци рушив сам морем, а табор перепустив Жиґимонт через свої землї[1]).

---

[1]) Останнїм вел. князь литовський учинив уступок Хрестоносцям й московському правительству, а рівночасно дав доказ, що принціпіяльні ріжниці в поглядах, а не якась особиста неохота, викликали діссонанси між ним та Ісидором.

Приймаючи, що диссонанс в рр. 1437 і 1438 між Ісидором і Жиґимонтом викликаний як раз уніонними мотивами, ми будемо бачити в тім причину того, що Ісидор не постарав ся про участь білоруських і українських земель в соборі.

Оставались, правда, землї корони польської, а навязати з ними зносини Ісидорови було тим лекше, що було там тільки двох епископів, а третим був сам Ісидор.

Він одначе сього не вчинив. Одно, що через те виринуло-б питанне обсилання собору і з обох волинських епископій, що були ще в певних руках Свитригайлових партизанів, друге се непевне становище польських міродайних сфер супроти папи і собора в Базелї. Формально була проголошена невтральність від р. 1434, одначе, скілько можна було судити, загальна опінія польського клира та епископату хилила ся на бік Базилеї і Ісидор в переспpавах з ними мусїв заявити ся ясно або за папою, або за собором; а як знаємо з документів архіва в Кенїґсберґу, він стремів ся як найменьше говорити в сїй справі. А не забуваймо, що Ісидор доволї докладно міг знати через Хрестоносцїв про ситуацію в Польщі, що уже він знав Збіґнєва Олесницького і мабуть міг завважати, що польський епископат не дуже запалює ся до унії церковної. Так як ми бачили принціпіальні причини вчинили неможливим, щоб Ісидор вистарав ся о прислане на собор делеґатів з білоруських і українських земель. А як раз обставини зложили ся так, що ніхто иньший крім него не міг о се постарати ся. Свідоцтво Сиропула стверджує й сучасний документ: Ісидор мав припоручене привести з собою послів і епископів руських на собор[1]). Оставалась іще, але лиш для Галичини й Поділя, молдавська амбасада на соборі. Її рішено завізвати на собор разом з амбасадою руською[2]), її делеґат по коротенькім опорі пішов за руськими делеґатами, один із її учасників виступає пізнійше як уніят в Галичині[3]), а воно стає не маловажним супроти звязий в XIV ст. між церковною орґанізацією Молдавії і галицькою митрополією[4]).

---

[1]) Сиропул 3. 3, 4. 13 лютого доносив Іван з Раґузи, делеґат собора в Царгородї отцям собору в Базелї, що між делеґатами володаря Сходу будуть руські делеґати. Keller Conc. Basil. I. 378.

[2]) ib.: de Russia et de Wlachia Maiori et Minori.

[3]) Akta grodzkie XIV. N. 2409, пор. Cod. ep. II app. N. 11 і 13.

[4]) З припорученя патріярха єромонах Симеон має завідувати Молдавією, яко намісник митрополита галицького (Acta P. C. II. 529) і по нім наслідувати митрополію галицьку (Acta P. C. II. 157). Галицький

І діяльність Ісидора на соборі без делеґатів українських і білоруських земель се діяльність грецького єрарха, візантийського визначного політика, знавця старогрецької літератури і патристики і ще в дрібній частині репрезентанта земель великих князів московського і тверського. Тільки під кінець його побуту починаємо зустрічати сліди заінтересованя ситуацією у вел. кн. Литовськім і Короні.

Сам хід пересправ про унію висунув справи обрядові і справу співістнованя обох орґанізацій церковних на стіл. По дни 6 липня виринула з боку папи справа грецької літурґії, справа евхаристії й миропомазаня, розводів, вибору патріярха.

Греки знов піднесли справи поминаня папи на літурґії і домагались скасованя латинської церковної орґанізації там, де здавна істнувала орґанізація грецької церкви. І на становищи Ісидора видно вплив правничого признання грецьких обрядів папою. Він бере уділ в переговорах про унію Вірмен й мабуть через него і Вісаріона перейшло признаннє грецького хрещеня в булї з 22 падолиста 1440 р., котрої декрет він і підписав.

Одначе з правних відносин висловлених актом VII. 1439 виходив ще другий ланцюх подій. Становище Ізидора при злагодженю отсього акту ввело його в конфлікт з членами московської амбасади, а рівночасно нахилило його на бік папи, котрого як раз десять днів перед виданнєм акту унії зложив з папства собор в Базилеї.

Конфлікт з московськими членами амбасади руської спонукав Ісидора звернутись до земель українських і білоруських, а рівночасно папі треба було підпори на Сході. 11 серпня став Ісидор папським леґатом на Русь, значить по словам папського акту, на велике князївство Литовське, Лївонію, вел. кн. Московське й руські землї польської корони.

В серпни, як бачимо, наступив рішучий поворот в становищи Ісидора: поруч ситуації в Москві стає він тепер числити ся з ситуацією у Польщі і Литві. Сей поворот відбув ся ще й по тій причині, що кандидатуру Ісидора на патріарха, видвигнену в липні, вдало ся його противникам усунути на бік, чого вони натурально не могли вчинити без викликаня хочби і невеликого діссонанса

митрополит посвятив епископів Йосифа і Мелетія (А. Р. С. II. 529 і 241). Голубинскій: Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей болгарской, сербской и румынской. Москва 1871 ст. 273—274 і зам. на ст. 375 і 376.

між ним та імператором. А коли зважити на те, що своє іменоване митрополитом і приняте в Москві він в значній мірі завдячував заходам царгородського правительства, воно, коли приняти можливим невеликий діссонанс між Ісидором і імператором, могло спонукати Ісидора оперти ся на папі.

Від папи, а не від імператора дістав він рекомендацію до великого князївства Московського і короля польського Володислава.

В вересни і жовтни 1439 р. сформував ся в умі Ісидора плян його діяльности. Він рішив ся поїхати через Угорщину і Німеччину на Русь. Поруч голошеня унії піднесу ще друге, побічне, але для візантийського єрарха і полїтика немаловажне завданнє: збирати субсидії для Царгорода. Папа апробував одно й друге, сфери царгородські оставались супроти Ісидора дещо напружені і Ісидор мабуть не відпроваджував імператора до Венеції.

При кінци жовтня 1439 р. він рушив до Венеції. Деякі московські члени його амбасади постарались скористати з нагоди й кинути його, а сей симптом мусїв його ще більше збентежити, коли надійшли звістки, про смерть Альбрехта II, короля нїмецького, чеського, угорського.

Ісидор задержав ся в Венеції, а потім рушив до папи. І папські пляни захитались. Була хвиля, де папа вирікаючись своїх надій на Ісидора яко леґата, удавав ся до імператора, щоб він поміг Ісидорови дістатись на Русь через Царгород, а при тім папа вельми характеристично промовчував його титул леґата!

Одначе вкінци папа рішив ся в другий бік. Ісидор удає ся до Венеції, щоби їхати на Царгород і Польщу, а папа відняв йому його місію, іменуючи його, одного угорського, одного польського єпископа кардиналами. Ісидор навіть не чекав на зверхні признаки своєї почести і рушив морем, щоб на Загреб по двох місяцях дістатись до Буди.

Відносини політичні в краях корони св. Стефана, котрі в жовтни 1439 р. мало що не помішали надіям папи на діяльність Ісидора яко леґата), починають з його побутом в Буді в високій мірі впливати на долю унії, так впливом, який вони мали на Польщу, як і на Балкан.

В хвилї, коли Ісидор був в Буді, радили там збори маґнатів, що апробували переговори між королем польським і угорськими делеґатами в Кракові і взивали його, щоб їхав до Угорщини. Рівночасно партизани Елїзабети, жінки небіщика Аль-

брехта зібрались в Коморнї.

Ісидор остав в Буді 10 день і щоб заманїфестувати своє становище супроти персональної унії між Польщею і Угорщиною по сторонї короля Володислава, він видає свій обіжник в справі фактичного признаня грецькій церкві, її spirituali-їв і corporali-їв. Зміст обіжника поруч інтерпретації слів його можна інтерпретувати ще двома рядами подій: ситуацією на Угорщинї і справою реалїзації унії.

Він звертаєсь „яко з божої ласки архіепископ київський і леґат папський на Польщу, Литву, Лївонїю" до Латинян і Греків і тих всїх, що підчинені святій соборній церкві царгородській — Руси, Сербів, Волохів і всїх християнських народів. Серби і Волохи йому нї з одного нї з другого титулу не були підчинені: значить в тім він виходить із сфери своїх правних прероґатив.

Але угорська полїтика як раз за Жиґимонтом й Альбрехтом шукає щастя на Балканах і в Венеції — вповнї правдоподібно виглядає, що се вчинив Ісидор, щоб з'єднати собі угорських партизанів короля Володислава; так само і вислане обіжника з Буди, котра зовсїм в сфері його висловів не лежала, — можна вважати яко куртуазію супроти угорських полїтиків.

Другий ряд подій, котрі інтерпретують наш документ, се реалїзація унії в обрядовій сфері. Правною підставою поруч його широкої повновласти яко леґата послужили акти 6 VII 1439 і 28 XI 1439. Основна думка: не може бути схизми між обома церквами, бо всї правно хрещені. В другій лїнії виводить обіжник, що евхаристія і тайни покаяня і implicite тайна священства і одної і другої церкви правні.

Власну інтерпретацію грамота чинить своїми постулятами виясненем тої сфери відносин обрядових, що їх згаданий обіжник мав нормувати. Бо як порівнаємо силу висказів в оборонї правній грецьких обрядів з силою умотивованя обрядів римської церкви, то побачимо, що Ісидорови ходить не о признанє римлянами обряда грецького, а навпаки.

Ісидорови за довгий час його житя аж до його подорожи із собора доводилось із всїх земель, де латинники панували над православієм, пізнати відносини хиба лиш держави венецької. Але його доволї довгий побут в самій Венеції і його побут на Угорщинї міг йому отворити очи широко на ситуацію, а рівночасно дати йому перечути, що його чекає в руських зем-

лях Корони, а по части в руських землях вел. князївства Литовського.

Про Венецію за XV в. маємо звістки про великі репресії з боку Великої Ради за саме богослужене грецьке в Венеції, про непризнаване православних христианами, про відобране православних церков, про репресії за зносини з цареградськими патріярхами в справах єрархічних, про поневіряне православного духовенства католицькими єрархами, нікчемні торги духовними посадами.[1])

На Угорщині чуємо про практику з боку, як раз більше від білого клиру толерантних францїсканів, хрестити навернених на католицьке Русинів в Угорщині і Семигороді.[2]) Те саме було і в Хорватщині і в Боснї, а сам леґат папський 1457 р. охрестив Стефана, короля Боснії, з котрим Ісидор стрічав ся в зимі 1440 р.[3])

А коли зауважати, що в Вильні 1440 р. дійсно квестіонували правосильність церковну Ісидора на точції хрещеня грецької церкви, буцїм то не признаного римською, то будемо могли втягнути до оцїнки мотивів виданя обіжника і той факт, то будемо могли лиш ствердити те, що сказали ми висше.

І так вплив ситуації в українських і білоруських землях, що почали неясно пробиватись наслідком самого ходу подій на соборі, вибивають ся вже, хоч і злучені зі справами угор-

[1]) Vl. Lamansky. Secrets d' etat de Venise. SPeterbourg 1884. Рішеня „Ради" в справі кретенських Греків: „in 1454 XIII novembris provisum fuit, quod pappates Graeci non possint aliunde venire et stare in Creta, et quod forent annus pro cesali, et subsequenter in 1466 25 iunii provisum, quod Cretenses non possent ire Constantinopolim pro recognoscendo ab illo Patriarcha aliquod sacrum aut non sacrum et demum in 1471 magis atque magis provisum, quod aliquis papatus insulae Cretae non possint facere officium sacerdotis, qui non fuerit consecratus ab subditis Dominii nostri. 8 марта 1458 ст. 058 рішає Рада нагородити доносчика з поміж грецького клиру на своїх собратей, 045, 15 липня 1461 відбудоване православних церков для уніятів на Креті. 17 пад. 1461 кара за зносини з патріярхом в справі посвяченя церкви, репрезентанти клиру просили 26 мая 1490 ut amoveatur quedam detestabilis consuetudo, quod quando aliqua ecclesia greca vacabat eius pastore, — deliberabatur plus offerenti, nulla habita consideratione personae vitae et conditionis eius, qui ecclesiam ipsam accipiebat. 057.

[2]) Буля папська 4 липня 1446 р. у Катони Historia critica regni Ungariae Пешт 1790 в XIII, ст. 497 і 498.

[3]) Pastor, Geschichte der Päpste I, 1903, ст. 729.

ськими в будинськім обіжнику. Ісидор рушає в першу державу, в якій він міг фактично вести діло унії в діло — в Польщу.

В краях польської корони оставав ся Ісидор чотири місяці, цьвітень—липень 1440 р. і з того передостанні місяці перевів в воєводстві руськім, в князївстві белзьким і в землї холмській.

Польське центральне правительство, що зразу на рекомендації папські в справі Ісидора відвічало доволї холодно, мало в марті руки в справі угорській. Кардинал Олесніцкий перший задокументував, що бачить в Ісидорі союзника; він рушив до Санча супроти нього, признав його сам кардинальську леґацію і позволив манїфестацийну відправу грецького богослуженя на Вавелю.

Ісидор поспішив в Краків. Там зустрів ся з королем Володиславом і його братом Казимиром. Вість про смерть неприхильного Ісидорови великого князя Жиґимонта вже мусїла наспіти в Краків. Рівночасно прийшла вість про уформоване литовських партій, а її зміст для Ісидора був такий, що могло його лиш утвердити в його попереднім становищи супроти короля Володислава.

Ісидор, що застав польські міродайні круги в хвилї напруженого розгону польської експанзивної полїтики, рішив ся остати довший час в українських краях польської корони. По формальнім признаню унії з боку міродайних сфер центрального правительства, йшло признане з боку автономічних тїл і се уможливили йому прихильні обставини, що вчинили повірника Володислава реґентом в його неприсутности земель малопольських і руських.

Перше місто владиче, Перемишль, в котре він заїхав при кінци цьвітня, знайшов митрополит без владики; катедра в руках польських; клир терпів важкі репресії на точцї бенефіцій і церковних судів. По всякій правдоподібности Ісидор проклямував унїю, одначе в тїй найбільше західній, найбільше експонованій на польські впливи епархії, вона майже зовсїм годна була запустити корінє. Кажу майже — бо деякі слїди можна і тут заобсервувати.

З перемиської епархії рушив Ісидор у власну епархію галицьку. Ситуація може була ще сумнїйшою, як в Перемишли. В останнє бачила свого владику епархія галицька в роках 1428. Правні підстави церковної орґанїзації, бенефіцій, судів церковних були заквестіоновані формально з двох боків: з боку латинської єрархії

і з боку київських митрополитів. Рівночасно ізза неприсутности останних в галицькій епархії фактична перевага латинських єрархів була величезна. І можна сказати, що візантийський патріярх, грецький єрарх, став для галицької епархії більше заслуженим, чим його попередники, Кипріян або Фотій. Чоловік, що 1451 р. згодив ся на поставлене нового епископа для митрополичої катедри, чоловік сей умів признати вагу і значіне галицької архикатедри для руської церкви. В ній він перебував повні два місяці. Митрополича юрисдикція могла впасти напевно в конфлікт з патріярхами, з приписами польського права земського з латинською єрархією. І як раз на тій непевній території він перевів розмірно довший час. Рівночасно голошене унії уводило його в конфлікт з її противниками з поміж самої православної людности, а рівночасно з партизанами базилейського собору і взагалі тими з поміж латинського клира, котрі передше користали з матеріяльного боку з формальної неповноправности православної церкви.

Ісидор підніс клич фльорентийської унії, а тим самим клир признає папою Евгенія IV засуспендованого собором в Базелї. Архиепископ львівський Ян зі Спрови заявив ся формально за папою в серпни 1440 р.; може воно відбулось не без впливу Ісидора, котрого архиепископ в маю признає фактично правовірним. За архиепископом пішов і Петро, брат його, воєвода руський.

В першій половині мая проклямовано унію у Львові, в другій імовірно в галицькій катедрі на Крилосі. В Галичи перебував Ісидор довший час — увесь червень, можливо що збирав субсидії з дібр крилоських, а може з близька обсервував справу унії церковної на Молдаві. Можливо, що перед тим ще зносив ся з воєводою подільським Грицьком Кердеєвичом, що одинокий з поміж Русинів виступає між сьвідками акту 1443 р., що інтересував ся справами холмської епархії та мав своє воєводство в границях юрисдикції Ісидора.

По всякій правдоподібности за того побуту Ісидора в митрополичій епархії могла зародити концепція правна зрівнаня в праві єрархії та клиру руського з латинським. Виводжу се з того, що ембріонально виступає ся концепція в грамоті Ісидора в Холмі 27 VII 1440.

Епархія холмська остання із коронних епархій, через які доводилось переїздити Ісидорови, сама в собі невелика, не була в такім розстрою, як митрополія галицька. Крім того, що

холмські епископи ішли за собою нерозривно разом, що мали вони сильних опікунів в родинї Угровецьких, зберігала ся вона ще й спеціяльно наслїдком дуже слабого розвою латинської церкви в Холмщинї в XV в.[1])

Чи застав Ісидор в Холмі владику Григория, що виступає в рр. 1443 і 1446 чи його він доперва поставив? Перше по моїй думцї більше правдоподібне.[2])

Скупі виїмки з тої частини ітінераря Ісидора, що доторкають ся Холмщини, подані Ґолубінским, подають тільки один факт, що його варто піднести: гостину Ісидора у Угровецького Андрушка. Хоч з актів холмських, з котрих досї беремо всї наші звістки про отсей рід, не богато можна довідатись про їх відносини до духовенства холмського, одначе можна піднести один факт: родоначальник Олехно Угровецький поробив наданя в користь холмської катедри і його наслїдники довгі часи сповняли його волю.[3]) Може і під впли-

[1]) Ряд холмських владик можна реконструовати на підставі холмського помянника, нинї затраченого, але використаного униятськими письменниками в XVII віку епископом Сушею і XVIII в. епископом Львом Кишкою. Доповненя з холмських книг актових та холмського церковного архіва. Працї: Модестъ, Холмская православная епархія; Лонгиновъ, Червенскіе города; Петрушевичъ, Краткое извѣстіе о Холмской епархіи и ея святителяхъ. Н. С. Гр. Матицы 1866 і 1867. Львів. Площанскій в передному слові актів Виленської Комісії т. 19, 1892, ст. XXV—XXIX і в передному слові 23 тома, 1895, ст. XXXIV—CCXIV й Прошлое Холмскои Руси, I—II, та замітки до статей Площанского Теодоровича, Городъ Владиміръ Волинской губерніи й Будиловича в Журналї М. Н. Пр., 1893 май.

[2]) Маєтности епископів холмських в місцевости Столпє і маєтности Угровецьких в Угрові, граничили з собою (акт 1448 р.). На церков св. Спаса і її фільварок підносили в XVII в. претенсії холмські владики, в XVI в. „подавав“ король і був переведений принціп дїличности. З того мож робити вивід, що 27. VII. 1440 не було в Холмі владики, коли нема згадки про них в грамотї Ісидора. А се знов є в гармонії зі звісткою актових книг про „смерть владики“, котра носить дату 1440 р., і по всїй правдоподібности її треба нам заховати.

[3]) 6 XII 1416 записав Олехно Дмитрович з Лукова два корцї меду для хомської катедри (Суша). Се мабуть той сам запис, згаданий 7 вересня 1531: quam aream sive cmetonem Butynec generosus et strenuus olim Olechno avus ipsius Stanislai donaverat pro elemosina ecclesie rutenice monasterii Chelmensis vel pocius tantummodo coretum mellis per ipsum Butynyecz solvendum, de qua donacione privilegium prefati Olechno lacius disponit (44), а ще крім того мова в пізнїйшій згадцї про дальші наданя Угровецьких: „pensionem alias dan medonis apud nobiles esse, que ex antiquo ibidem wladice et ipsius eclesie dabatur.

вом зносин з Андрушком Угровецьким й Грицьком Кердеевичом, старостою холмським, у Ісидора являє ся перший звісний документальний факт заманіфестованя непорушности руських бенефіцій церковних з огляду на церковну унію з Римом.

„Намъ сущимъ православнымъ христіанамъ Ляхомъ и Руси достоитъ исполнити Божия церкви и священниковъ, а не обидѣти“, каже він звертаючи ся до тодішнього воєводи Грицька Кердеєвича, старости і їх наслїдників.

В останнім висказї, маємо в зароді усї пізнїйші імунїтети руської церкви — починаючи актом 1443 р. Сей акт видав Ісидор підчас свого побуту в Холмі — останнім владичім городї коронних земель. Його побут в Холмщинї до виданя отсеї грамоти тревае всього 17 день, рахуючи в тім й побут в Белзї й Грубешові — до Холма дістав ся в тім самім дни, в котрім видав згадану грамоту. Погляд висловлений в нїй не міг зародити ся спонтанїчно за так короткий час: в нїм треба доглядати ремінїсценції із його побуту в Галичинї.

Що митрополит не виступив з отсим новим поглядом нї в Перемишли, нї у Львові, нї в Галичи, се можна зі всею правдоподібністю толкувати відносинами латинської єрархії супроти руської церкви. Трудно було голосити принціп: „кто обидить церков Божию, закону противляеть ся“ в Перемишли, де руська катедра була в руках латинського епископа, або в галицькій епархії, де „которыи были мѣста и села къ Галичу, то все отобрали и на тому фундували арцибискупство“, в тій самій хвилї, коли одна заява тих самих латинських єрархів в користь собору у Базелї могла зробити з Ісидора звичайного інтруза.

Більше Ісидорови в коронних епархіях побувати не довело ся, з виїмкою коротенького переїзду в 1443 р. — і оцїнювати становище коронної України супроти унії на основі тих результатів, які привів його двомісячний побут, се завдане перед котрим історик мусить задержатись.

Всеж деякі результати були: не шукати їх в доґматичній сторонї, анї в обрядових змінах, але шукати в думцї правного забезпеченя руської церкви супроти польської держави і латинської церковної орґанїзації. Протиставмо оцїнку правного становища руської церкви в землях коронних в грамотах Ягайла 1433 р. землї Луцькій і вел. князївству Литовському і в ретроспективнім висказї грамоти Володислава Ягайловича — з ідеами, котрими навіяна грамота з 23 III 1443. Кажу: результати дїяльности Ісидора видні в думцї правного забезпе-

чення руської церкви буквою устава, а не в правній практиці. А всеж таки в принціпі рішено справу і дальше становище польського правительства супроти руської церкви, виказує деяку зміну в основнім погляді, в букві права, в принціпі.

А й дальше фактично істнуючий стан з попередніх часів, вносив тим самим, сам собою фермент в історичний процес.

По тримісячнім побуті в українських землях польської Корони, рушив Ісидор в вел. кн. Литовське.

Його маршрута — маю під рукою тільки скупі виїмки з його пороблені дослідниками, — вказує на те, що так як і в Польщі, він передовсім рішив ся дістати апробату у центрального правительства у Вильнї. Дуже можливо, що він думав, що польському правительству удасть ся дійсно ограничити права Казимира вел. кн. литовського.

Але коли він в половинї серпня 1440 р. станув у Вильнї — відносини в центральному правительстві вел. князївства змінились рішучо: керма держави знов була в руках панів — ради вел. кн. Литовського і унїя держави Польщі й Литви фактично була зірвана.[1])

Одначе рівночасно в вел. кн. Литовським істнувало то „збільшене числа володарів“ що по словам грамоти вел. кн. московського мало не маловажний вплив на долю руської церкви, що було разом із князюванем Казимира виплpивом реакції руського елементу у вел. князївстві. Ситуація полїтична ставала ся мутна і непевна, а тут як раз на Литві і в сумежній Лївонії піднимали голову партизани собора в Базелї, і як раз їх протектор, епископ виленський Матвій, споміж инших панів рад визначав ся своїми впливами.

Рівночасно до Москви в вересни приїхали учасники фльорентинського собора, а маємо документальні звістки, що переїзджаючи через білоруські землї вел. князївства, вони не таїли ся зі своїми поглядами, що знов деякі з них почали завзято аґітувати проти унїї в Новгородї великім.

Бурлива ситуація полїтична у великому князївстві дотикалась безпосередно Москви, а родинні звязи між Олельком Володимировичем, князем київським, і московською династією уможливили зносини між Київом і Москвою.

До Київа, що стояв через кримські кольонії ґенуезькі в зносинах з Царгородом — могли приходити звістки про непово-

---

[1]) Грушевський, Історія України Руси, т. IV, ст. 199.

джене, яке зустрінули унію в Царгороді.

Правительство литовське лишило собі вільну руку, виводжу се з відзиву грамоти виленських міщан з падолиста 1440 р. Але тим воно давало вільну руку й низшим факторам.

Епископ виленський перший отверто не признав унії; він не позволив Ісидорови голосити унії в урочистій відправі церковній в виленській катедрі. Мотиви, що кермували ним, се по всякій правдоподібности охота затримати за латинською церквою її привилейоване становище; крім того епископ в р. 1442 і 1451 подає ще два мотиви. Перший — епископ не признає Ісидора, бо він не признає собора у Фльоренції, а одиноко леґальний собор в Базелї нічого йому про те не доніс. Другий, доґматично-обрядової натури, — епископ сам був маґістром теольоґії.

В своїй скарзї на епископа виленського в лїтї 1451 р. Ісидор вводив в оден причиновий ланьцух становище епископів зі становищем князів удільних вел. князївства московського, з його арештованєм в Москві в мартї 1440 р. і відобранєм катедри в р. 1441 р.

І я думаю, що є дійсно в наших, впрочім незвичайно скупих джерелах — ланьцух, не фактів, а радше ідей, думок, що покриває ся із причиновим ланьцухом, котрий Ісидор подає в своїй скарзї 1451 р.

Становище епископа виленського маємо з серпня 1440 в його висказах з р. 1442; воно, коли відкинути його умотивованє, вповнї покриває ся зі становищем кн. Олелька з лютого 1441, в копії його в грамотї з 5. II. 1441, а становище останного покриває ся зі становищем правительства московського з серпня 1441 р. в копії його сучасної грамоти.

З другого боку маємо факти, що вказують на те, що князь київський звернув увагу на становище епископа виленського в рр. 1440—1447 і рівночасно маємо факт зносин між московським правительством і удільним князем у вел. кн. Литовськім перед втекою Ісидора із Москви в вересни 1441 р.

Одначе тільки й всего можна сконстатувати, не більше. З другого боку українські і білоруські князї — маємо на дїлї відомости лиш про князя київського й смоленського — признали Ізидора законним митрополитом, так само й Лавра печерська. Від формального іґнорованя унії в кн. Київськім — се одинока впрочім звістка про становище українських князів — відбивають ся ще деякі фактичні хоч й невеликі уступки унії.

Фактично в Київі й Смоленську Ісидор голосив унїю, бо поминав імя папи в богослуженю в св. Софії й в Богородичнім храмі Смоленська; фактично тільки в р. 1447 київський князь вважав відповідним перед патріярхатом вводити в дискусію зміст й форму флорентийської унїї, а з опозицийним до унїї Катоном князї удільні увесь р. 1441 не входили в ніякі зносини.

Майже неможливо оцінити становища решти областних князїв, панів шляхти, й — оскільки воно могло мати тодї голос — міщанства.

На Волини признавали Ісидора митрополитом; в р. 1447—1448 вислали міродайні сфери Волини володимирського епископа Данила до рукоположеня в Царгород до унїята-патріярха Григорія Мамми і до Ісидора, що тодї перебував в Царгородї. Епископ фактично присягає на унїю — але чи його з тим вислали з краю?

Не рішаючи нї сього нї того питання, мусимо признати, що Ісидора мусїли за його присутности таки в р. 1440 признати митрополитом.

Нїяких звісток про басен Припети й Лївобережа не маємо. Що до становища міст українських, то при слабім розвитку міської самоуправи в XV в., а при початковій орґанїзації братств a priori можна сказати, що власного голосу вони зовсїм мати не могли [1]). А аристократичний лад української суспільности в XV ст. не дає й думати, щоб який небудь голос могли мати народні маси, хоч фразу „и всему купно христоименитому Господню людству“ „и всимъ православным“ й надибуємо в сучасних актах.

Чи одначе дїйсно Ісидорови не удало ся викликати на Українї і Білій Руси нїякого співчутя до унїї серед своїх цїлорічних подорожей по тутешнїх краях в рр. 1440—1441? Думаю так, коли розуміти унїю яко піддане під доґму римської церкви, а нї, коли бачити в нїй спосіб для правного забезпеченя руської церкви, а не цїль саму по собі.

Що в очах Ісидора-полїтика сей бік його дїяльности може й не мав стільки вартости, що використанне унїї для Царгорода, що в очах консервативних прихильників доґматичної унїї її обрядова й правна сторона грали меншу ролю, і що він сам власних здобутків не оцінював — се вповнї зрозуміле.

[1]) Першу звістку про міщан в переєправах про унїю стрічаємо в документах під р. 1500 — передше її не має.

І в вел. князївстві Литовськім так само як і в Короні зустрічаємось зі змаганєм забезпеченя руської церкви уставними грамотами. І як раз отсе змаганнє не старше 1440 р.!

Як раз перший звістний нам факт належить до побуту Ісидора та його пропаґанди унії в Києві в лютім 1441 р. Коли аналїзувати джерела акту, то поруч давних уставів Володимира й Ярослава та кн. Василя Дмитрієвича московського — виступає й папський лист до вел. кн. Василя Василевича й погляд голошений Ісидором в липні 1440 р. в волинській грамоті про обовязки світських: „исполняти церкви Божіи, а не обидѣти“. Такий склад джерел викликує постулят, щоб інтерпретацію грамоти переводити не тільки з боку церковного імунїтета, але й спеціяльних обставин, що їх вела за собою унія.

Грамота своєю формою і стилїзацією є як раз дїлом уформованя відносин 1440 р. на Українї. Вона видана від князя київського і його ради для митрополита і його намістника. Хоч князь виступає яко володар київський „jure hereditario“ то вона характеристично покликує ся на прецедент правної практики за Фотія. Хоч поодинокі точки грамоти вказують на те, що її автор мав під руками всї три згадані висше устави церковні, то князь київський на них не покликує ся, а покликує ся поруч згаданої практики за Фотія ще на загальникові вискази: „по старому, що із давна прислужало митрополїї“. Се акцентованє підстави правної не так в правному актї володаря, „государя отчича київського“, а в консервованю старинної практики вказує, що князь київський супроти кличів унії з Римом, кличів по словам листу митрополита Іони до него р. 1450, не таких, „які переказані були нашому православному христіянству з початку“ — рішив оперти ся на принціпіяльнім задержаню старокиївських порядків. Се приводженє яко конкретної підстави правної практики за митрополита Фотія, а не Герасима, як раз того Фотія, що рішучо опирав ся проєктам церковної унії за Ягайла й Витовта, вказує на те, що укладаючи сю грамоту київський князь мав спеціяльно на приміті погляди на правне забезпеченє руської церкви з боку Ісидора.

Як я вже сказав в жерельнім складї грамоти можна помітити впливи папського листа до в. кн. Василя Василевича й поглядів голошених Ісидором в його холмській грамоті.

А коли князь київський з листа папського до свого шваґра, перед очима не тільки православних московських, не тільки стилїзацією грамоти, а й пропущенєм Ісидорови титула кардинала

й леґата демонструє проти унії, то воно кидає сьвітло на мотиви оттакого становища кн. Олелька Володимировича й на дальшу долю унії на Україні.

В Київі зявив ся Ісидор під сам кінець свого побуту в білоруських й українських землях вел. кн. Литовського: мабуть у грудні 1440 р. А коли зважити, що укладач грамот з лютого 1441 р. мав під рукою грамоту папську до Василя Василевича, коли зважити, що перед втечою Ісидора з Москви перед вереснем 1441 р. йшли переговори між вел. кн. московським і удільними князями вел. кн. Литовського, що споріднене між обома династіями уможливлювало часті зносини між Київом і Москвою, то насуває ся думка, що Ісидор вважав можливим витягнути із принятя, яке його зустріне в Київі, проґнозу, як його мали стрінути в Москві.

З факту, що укладаючи свою грамоту для Ісидора, князь київський взяв під розвагу всі три устави звязані в московській церковній практиці з батьком Василя Василевича, Василем Дмитрієвичем[1], та лист папи до Василя Василевича і оттим дав би ніби півофіціяльну відповідь на останній, можна уявити собі зовсім можливим, що князь київський дійсно в своїм становищу кермував ся не лиш відносинами на Україні, але й відносинами в Московщині.

Становище київського князя в принціпі, хоч виходило з иньших мотивів, годило ся зі становищем вил. епископа в практиці, хоч мабуть він мусів більше оглядатись на голос загалу суспільности. Він оставляє ходови обставин вияснене чим раз більше, з огляду на зріст антаґонізмів між сторонниками і противниками унії в Царгороді й на Заході — темної ситуації.

Переїзд Ісидора в Москву на білоруські землї тревав місяць, значить Ісидор виїхав з Київа вповні заспокоєний, а і в Смоленьску проголошено папське імя на богослуженю, й вільно було йому виконувати свою митрополичу юрисдикцію, знову доказ, що о скільки Юрій Лигвинович оглядав ся на становище свого

[1]) А который человѣкъ мой князя великого ударить челомъ на игумена, или на попа, или на черньца, ино судъ вобчой; а не пригодить ся митрополита на великомъ княженіи, коли кудѣ отъѣдетъ въ свою митрополію далѣ, а ударить кто челомъ мнѣ князю великому на митрополита, и мнѣ князю великому судити; а будетъ судъ смѣсной, ино прибытокъ наполы, а будетъ митрополитъ судъ, ино судитъ митрополичъ намѣстникъ. Акты археогр. експедиціи т. I 1843, ч. 9, ст. 5.

брата в других Олелька Володимировича, останній приняв Ісидора в Київі добре.

Ісидор удав ся на Москву, бо він на початку був de facto більше московським митрополитом, чим київським, бо й від папи мав спеціяльне припорученє до Василя Василевича, вкінці для візантийського політика могли мати спеціяльну вагу династичні звязи між Палеольоґами і династією московською.

Московське правительство, а в тім разї за ним станули й вічно невдоволені князї бічної династії й князь рязанський — арештували Ісидора. В тім воно поступило собі на власну руку, бо о скільки можна судити ні центральне правительство вел. кн. Литовського, нї вел. кн. Твери, нї удільні князї України й Білої Руси в тім не брали правної участи. Потім зложило московське правительство собор на Ісидора зі свого московського духовенства і єрархів без епископів тверського, новгородського і з вел. кн. Литовського. Натурально і в тім знов воно не радило ся їх правительств.

А коли Ісидор далї сидїв в вязниці й не дав себе застрашити, московське правительство рішило звернутись в Царгород. І тодї стало ясно, що воно само одно нїчого не вдїє. Чи були переговори з вел. кн. тверським і литовським, сього не знаємо. Але з акту з вересня 1441 р. видні слїди зносин з удїльними князями вел. кн. Литовського і взагалї вплив відносин вел. кн. Литовського на становище московського правительства. Вже само домаганє від царгородських міродайних кругів згоди на поставленє митрополита всеї Руси на Руси зі своїх — се домаганє вказує на гармонію між вел. кн. Москви й иншими факторами.

Між становищем московського правительства супроти патріярха царгородського, а становищем князя київського супроти Ісидора заходить ідейна тожсамість поглядів. Великий князь московський звертає ся з великою пошаною до „сьвятїйшого свого владики і отця, вселенського патріярха, правителя душ православного християнства. „Він чинить „достойний поклін сьвятому владичеству патріярха“, але він трактує його яко православного, яким був до фльорентийського собора.

Сам петент виступає в грамоті в імени власним яко наслїдник „того великого нового Константина, благочестного царя руської землї“, але вважає відповідним згадати й за инших князїв руських. „З божої ласки наша земля і правлїнє великих князїв, братів наших, що є біля нас, і удїльних князїв і начальників, кілько хто чого має під собою — всї вони в благоче-

стю й вірі православній живуть“. Причини домаганя такі: Ісидор в митрополити не годить ся, бо словом і чином нарушив доґми і устав грецької церкви. Се становище, се по словам грамоти вислід рішеня московського собора. Арґументи за поставленем нового митрополита на Руси зі своїх (се льоґічна консеквенція з попереднього) такі: далека дорога, напади Татар й „несупокої і бунти в сусїдних краях збільшують число володарів“. Крім того арґументу насуненого обсервацією відносин у вел. кн. Литовським, вел. кн. подає ще одно: „І передше в потребі ставили митрополитів на Руси“. Ґенезу отсього арґумента подає лист митрополита Іони до князя Олелька з р. 1450. Василь Василевич радив ся над сим з московським собором 1441 р. „і зі всїми вами православними князями вів переговори“ і розбирав старинну практику нашої руської землї і знайшов, що в потребі ставили митрополитів в Київі.

Так само правні принціпи, із яких виходить вел. кн. московський, вяжуть його з київськими традиціями: митрополит Іона в згаданім листї подає три підстави: правила, рішеня собору 1441 р. і старинну практику.

А послане з вересня 1441 р. містить в собі ясне сформуловане становища Москви з XV в. супроти київської старини. Великий князь московський, се князь „всея Руси“, наслїдник Володимира і усїх ґенерацій, що заняли 453 лїт між ним а Володимиром, а рівночасно наслїдник через Київ старинних культурних звязей з Візантією.

Згадані фактичні і формальні паралелї між становищем московського правительства і становищем удїльних князїв великого князївства Литовського, являють ся супроти згадки в пізнїйшім листї митр. Іони результатом зносин між обома чинниками. В сути річи навіть відкинене постулята до царгородських сфер поставити митрополита всеї Руси на Руси з своїх, — в сути річи відкинене того постулята сьвідчило тільки про зріст національної сьвідомости наслїдком реакції на авторитетне поступоване Греків — а більше нїчого. Коли б князї українські і білоруські, а на чолї їх князь київський витягнули в 1441 р. ще й дальше ідучі консеквенції, то московське правительство постарало б ся їх використати супроти Царгорода, а митрополит Іона їх би не промовчав. Але за те Москва мусїла добре призадуматись над постулятом князїв. Його другий конець був як раз суперечний з сими ідеями, котрі як раз руководили Москвою в її розриви з фльорентийською унїєю. З сим глубоким

відчуженєм Москви не тільки від Заходу, але і від Візантії, котре в своїй консеквенції пхала Москву до розрива з останньою — зовсім не гармонізувало домаганє поставленя митрополита на Руси зі своїх, звернене до царгородських сфер, до тої самої Візантії, з котрою Москва стреміла з усіх сил до розриву на єрархічному полі. Так само й ідейний ґрунт, на котрому зродило ся таке домаганє: староруська, а специфічно київська старина не була милою Московщині з половини XV віку. Московське правительство стануло в вересні знов на початку дороги, на котрій було в 1434 р. Воно рішило так як 1439 р. для Іони, зажадати згоди з царгородських сфер на поставленє митрополита всеї Руси на Руси зі своїх. Але щоб поставити такий постулят, треба було від центрального правительства великого князівства Литовського дістати згоду на поставленє тих вимагань в Царгороді, а в такім разї треба було вивести справу з Ісидором на чисту воду. Коли б Ісидора вдало ся приневолити до покаяня перед московським правительством, в такому разї він був би скомпромітований перед царгородським патріярхом уніятом і перед міродайними чинниками великого князівства Литовського і Московського, але тим самим московське правительство попадало б в конфлікт з Царгородом — бо не московським єрархам годилось судити свого митрополита.

Щоб якось вийти з ситуації, воно почало теризувати Ісидора, а рівночасно улекшало йому втечу. Ісидор се й вчинив. Він не старає ся використати вічних незгодин між обома лініями московської династії, а пошукав точки опори зразу в Твери, а потім в Новгороді. Його виїзд з Твери в марті 1442 р. був більшою може моральною втратою для нього, ніж його арештованє в Москві. В Твери — коли судити з місцевих жерел, поводились із ним з більшим респектом, ніж в Москві. Алеж всеж таки дана свідомість піврічного побуту в руках далекого, а сильного ворога і можність покинути Твер за волею великого князя московського, воно робило більші домаганя до сили волї митрополита, чим московська тюрма.

Всеж таки пів року від половини вересня 1441 р. до половини марта 1442 р. вел. князь московський уважав потрібним заняти вижидаюче становище і не давати Ісидорови свободи рухів. А коли бачимо, що аж на другий рік 1443 він вважав можливим на вість про відїзд Ісидора в Італію й смерть патріярха Митрофана, заявити ся супроти Ісидора, отсе вижидаюче становище вел. князя потягло ся півтора року — зна-

чить ся причини, що поставили вел. князя в вижидаюче становище від вересня 1441 р. поза половину 1443 р. — за увесь час не змінялись.

А коли завважимо, що і в другій половині 1443 р. становище міродатних чинників вел. кн. Литовського, було таке супроти постулятів царгородських вел. кн. Василя Василевича, як в вересни 1448 р. — воно значить, що се вижидане з боку московського правительства треба віднести до обсервованя церковної ситуації у вел. кн. Литовськім.

З точки погляду московської аж по рік 1443 не було змін фактичних в церковних відносинах на Україні і Білій Руси: видно зайшли факти, що в його очах мусїли рівноважити те непривітне положенє, в котрім найшов ся Ісидор по своїм повороті з Твери весною 1442 р.

Коли Ісидор й не добив ся признаня своєї місії від епископа виленського в серпни 1440 р., то він певно не зустрінув ся з більш різкою формою відмови понад недопущенє до виленської латинської катедри — одначе инакше уложилась ситуація в р. 1442. В жовтни 1441 р., коли Ісидор сидів в примусовім побутї в Твери, той сам Ян Ельґот, що в цьвітні 1440 р. принимав Ісидора в імени університету, зложив в Базелї обедієнцію соборови й папі Евгенови IV в імени Збіґнева Олесніцкого. В падолистї епископ краківський й архиепископ гнезненський подіставали капелюхи кардинальські від собору в Базелї. 22 лютого зложили в своїх містах анальоґічну декларацію Казимир Ягайлович і епископ виленський.[1])

Але консеквенція, котра плила з такого становища, не дала на себе довго ждати. Коли Ісидор знова в марті 1442 р. прийшов в границї вел. князївства і знов так як в серпни 1440 р. зажадав спромоги виповнювати свою леґацію, яко консеквенцію признаня папи Евгена IV й унії на фльорентинськім соборі — епископ заявив, що вперед мусить порадити ся собору. Арґументи, які епископ навів за от таким проволіканем справи були: недостача у епископа звісток в сїй справі від одиноко правного собора в Базелї та кондемната з боку всього собора на того, від кого Ісидор взяв свою леґацію.

Правно отсим становищем митрополії ґнезненської і її підвластних синів краківського й виленського втратив Ісидор всї свої компетенції власти над латинським духовенством в цен-

[1]) Iohannes de Sehovia. Monum. Conc. III pars IV p. 968—979.

тральних землях вел. кн. Литовського й в Київщині.

Ще скорше втратив він згадані компетенції в землях українських підданих архиепископови львівському, так земель білоруських, що належали до рижської провінції. Ян зі Спрови ще перед серпнем 1441 признав папу Фелїкса V, а десь при кінци р. 1441 або на початку р. 1442 став леґатом собору в Базелї[1]). Митрополит Риґи, Генінґ вже в р. 1441 враз зі своїм суфраґаном й вел. маґістром пруським стояв на боцї собору в Базелї.

Становище латинського епископату відбирало Ісидорови його компетенції яко леґата — але за ним оставались його компетенції митрополичі, і за ним стояв рішучий уніят патріярх царгородський Митрофан.[2]) Що з останнїм фактом Москва зовсім поважно числилась супроти становища міродатних сфер вел. кн. Литовського, що не хотїли розриву з патріярхатом, довід в тім, що аж по смерти патріярха (по 1 VIII 1443), вона рішає ся на нові переговори в Царгородї. І в сих нових переговорах, що знов остались лиш на перґамінї, Москва займає те саме становище, що в вересни 1441 р. І знов по моїй думцї треба шукати сього в обсервованю церковної ситуації в вел. князївстві Литовськім.

І як раз в моїх руках факти, що конче домагають ся виводу, що Ісидор оставав ся в краях польсько-литовських увесь рік. В р. 1443 виступає в Холмі руський владика Григорий. А що лїтом 1440 р. владики в Холмі зовсім певно не було, і новий владика виступає в очах польського правительства уніятом — значить ся він одержав посвячене від Ісидора в роцї 1442. Отже Ісидор таки відбував митрополичі функції. А зважмо, що в нашій старій церковній практицї треба було більшого числа епископів, щоб обряд нового ставленя довершити, то з того факту можна зробити й другий вивід, що Ісидора признавали епископи обох держав. Воно вповнї правдоподібне, коли зважити, що ще 1445 р. являєть ся ним посвячений епископ в Перемишли, а 1448 р. в Володимирі. Отже в краях польсько-литовських Ісидор не тільки осів на цїлий рік, але й відбував митрополичу юрисдикцію. І види польського правительства на дальше істноване формально проголошеної унії

---

[1]) Iohannes de Sehovia III 957; Akta grodzkie IV ч. 82 с. 147—150; Codex monasterii Clarae Tumbae ч. 127 с. 115.

[2]) Став патріярхом 4 мая 1440, † 1 серпня 1443.

не могли змінитись в коронних землях в р. 1443 на гірше, коли воно взяло ся витягати по думці Ісидора правні консеквенції в цїли забезпеченя руської церкви. Инакше оцінювали ситуацію адгеренти собору в Базелї в своїх реляціях складаних соборови. Хоч сам собор не взяв ся радити над інтерпеляцією епископа виленського, то всеж таки він оправдував становище, котре в оцїнцї фльорентинської унії в Греції й на Українї заняли автори трактату „Quamquam sit deus". Як дивилось в тих роках на шанси формально проголошеної унії правительство вел. кн. Литовського? Воно мало на голові конфлїкт з Мазовшем за Дорогичин а з Короною за Ратно, а тут в р. 1443 чим раз грізнїйше рисував ся конфлїкт між Лївонією і Новгородом. При признаваню й дальшім Ісидора правним митрополитом рештою міродатних чинників й воно mutuo consensu його признавало. В такій ситуації Ісидор бере ся покидати свою митрополїю. Огже причини не шукати в становищу міродатних сфер на Білій Руси й Українї супроти нього, а в чім иншім.

(Далї буде).

Угорщина і Польща
на початку XVIII в.

Написав **Стефан Томашівський.**

V.

§ 1. Французько-польські пересправи 1697—1701 р.; меморіял Берчейнія для Августа II; становище короля в угорських плянах; звязь їх з французько польським аліянсом; Берчейні і Ді-Ерон; меморіял Берчейнія для Людвика XIV; становище французького короля; австрийсько-польський трактат 1702 р. — § 2. Нові заходи Ді-Ерона; зміна становища Людвика XIV в угорській справі; оферта Раковція; зворот французької дипльоматії від Августа II до Річипосполитої; приєднуванє польських панів для угорської справи; польські кандидати до угорської корони; Раковцієві приятелї в Польщи; полїтика й арештованє Ді-Ерона.

§ 1.

Хоч Август II став польським королем против енерґічних заходів французької дипльоматії, здобувши над нею світлу побіду, все таки щасливий курфірст не хотів робити собі довічним ворогом французького короля, якого в души ідеалїзував і бажав всїми способами наслїдувати. Тому то ще перед вибором старав ся придобрити його. З початку 1697 р. заявляв він Франції, що готов відкликати свої війська з Угорщини (австрийсько-турецького воєнного поля), згодити ся на задержанє Штрасбурґа та — що важнїйше — за 20.000 грошеву підмогу напасти на Чехію або Шлезк[1]). Було се ще перед

---

[1]) Legrelle III (1890), 473; Haake, Die Wahl A., 52—53.

райсвайкськім миром, одначе сї пропозиції пахли трохи іронїєю, й остали, очевидно, без нїякого успіху. Рік потім призначив Август послом при версальськім дворі ґен. Йордана, щоб наново навязати зносини. Передусїм бажав він здобути у французького короля грошеву підмогу, потрібну для своїх політичних цїлей. І з другого боку, в міру того, як елекцийна невдача Франції почала забувати ся; як межи Августом і цїсарем почало повівати холодом (Габсбурґи нїколи не були приятелями Веттинів, а при елекції піддержували Августа тілько з політичної конечности і турецька війна скінчила ся не при найкрасшій згодї межи спільниками); вкінци як перед французькою політикою виростало найтруднїйше завданє, яке вона колинебудь мала, еспанська справа сукцесийна; — Людвик XIV почав заходити ся коло того, щоби приєднати для своїх політичних інтересів недавного суперника. На початок предкладав посередництво в справі Ельбінґа [1]), а за тим почали ся розважуваня на тему, порушену Августом в часї своєї кандидатури. Йорданови представлено нарис французько-польського аліянсу, він їздив із ним у Польщу, а коли обосторонні пропозиції не зовсім сходили ся з собою, на бажанє Августа призначено на посла у Польщу маркіза Ді-Ерона, дотепер зайнятого при дворі кн. Вольфенбіттель. Він дістав порученє намовляти польського короля занехати ливонські пляни, а натомість представити користи з французького союзу против Габсбурґів, легкість нових територіяльних набутків коштом Австрії, спеціяльно показати в перспективі можливість здобути побіч польської корони ще нову — чеську [2]).

Ді-Ерон прибув у Варшаву з самого початку мая 1700 р. і почав вести роботу, чи там дипльоматичну інтриґу, в дусї бажань свойого володаря. Август II виявляв в принципі згоду на такі пляни Людвика XIV, одначе не укривав зовсїм трудностей, звязаних

---

[1]) Recueil des instructions IV, intr. LVIII.

[2]) Il y peut trouver lui-même de grands avantages, soit pour ses intérêts particuliers, soit par rapport à ceux du royaume de Pologne. Il est inutile de parler présentement des conquêtes faciles que la Silésie et les provinces nouvellement réunies sous la domination de la maison d'Autriche offriroient au roi de Pologne. Un prince ambitieux, comme il le paroît, pourroit espérer de joindre encore comme autrefois la couronne de Bohême à celle de Pologne (Recueil IV, 258; Legrelle III, 477). Під „новоприлученими провінціями" Габсбурґів не можна, очевидно, розуміти чого иншого як тілько угорські краї.

з сею політикою [1]). Він вказував, що йому майже неможливо виступити в характері польського короля з огляду на републиканський устрій держави, де все залежить від соймів, що можуть бути легко зірвані австрофільською партією (туди належать і гетьмани); Поляки взагалї противні всякій війнї; навіть як король схоче робити все своїми власними військами, то й се викличе завзяту опозицію в краю; одно тільки міг би певно зробити, а се користаючи з того, що Польща межує з Шлезком, Угорщиною і Семигородом, пересувати війська і тим шахувати цїсаря та силувати його держати воєнні сили в тих краях; спеціяльно міг би держати 8 тис. в королївських економіях під угорською границею; до того, за невеликі гроші, міг би зробити зачіпку при помочи польських партизантських відділів і тим способом держати цїсарські війська в безупинній готовости зі страху перед револютою в Угорщинї, яка тільки й бажає знайти відповідну до того нагоду [2]). Ся предкладана Августом диверсія против угорських країв не мала на метї здобувати їх, тільки помогти здобути Шлезк або Чехію й Ерфурт; і Людвик XIV клав як раз на се натиск, висказуючи бажане, щоб Август замість Угорщини ударив таки безпосередно на Шлезк [3]). Видко, француський король ще не втягав угорського повстаня в свої пляни, може бути, знеохочений неповодженем Тикилієвого руху.

Справа йшла зразу добре. Август показував охоту уложити з Францією трактат. Під кінець року доведено у Версалю проєкт умови до кінця: оба королї поручали собі обопільно постанови вестфальського, німвеґського і райсвайкського мира; Август II признавав еспанське наслїдство для Филипа V і ґарантував його відповідним (32—33 тис.) військом, готовим ударити на краї

[1]) Projet de quelle manière je pourrais seconder les intentions du roi, votre maître, dans le partage de la monarchie d'Espagne. Се був меморіял Августа пересланий лїтом 1700 р. Людвикови XIV у відповіди на пропозиції Ді-Ерона (Legrelle, La diplomatie française et la succession d'Espagne, III, 487 - 491).

[2]) Ce que je pourrais donc faire du côté de la Pologne sera de tenir l'empereur en échec, faisant remuer de temps en temps quelques troupes et par là l'obliger de tenir un corps considérable en Hongrie, Transylvanie et Silésie... Par dessus cela, je pourrais faire des infractions par les Polonais particuliers, moyennant peu d'argent, lesquels tiendraient les imperiaux dans de continuelles alarmes de crainte d'une révolte en Hongrie, laquelle nation ne souhaite que d'en trouver occasion.

[3]) Legrelle III, 492.

противника; [1]) за те Людвик XIV мав давати що року 800 тис. талярів підмоги аж до заключеня мира і взяти на себе стараня довести до згоди межи королями польським і шведським [2]). Ратифікація трактату мала бути два місяці по підписаню; одначе справа не пійшла так легко, як думав французький король. Наперед саксонський посол ґен. Йордан не хотів підписати, домагаючи ся укріпленя валюти грошевої підмоги, а коли се стало ся й обосторонні повновласники підписали трактат, почали ся ще більші трудности. Август II відтягав ся ратифікувати трактат і почав ставити нові домаганя, щоби притягнути ще Данїю, особливо щоб Франція взяла на себе поруку його набутків у Ливонії (Дінамінде) і т. ин. [3]) І хоч французький король приймив дещо з нових бажань і трактат у друге підписано, ратифікації не можна було дочекати ся. Людвик XIV тратив терпеливість, а вкінци велїв перервати на якийсь час переправи в тім напрямі [4]), а коли й саксонський посол у Версалю доволї ясно дав зрозуміти, що з трактату нїчого не буде, дістав Ді-Ерон порученє перепинити заходи про згоду між Польщею і Швецією [5]). Одночасно з тим почали показувати ся ознаки зближеня Августа

---

[1]) Convenir pour cet effet dès à présent du nombre de troupes qu'il employera pour entrer à main armée dans les états des aggresseurs. У тім корпусї мало бути 10 тис. кінноти.

[2]) Текст проекту з дня 15 і 17 грудня 1700 поданий у Legrelle IV, 414—415 (2 вид). Про сей трактат писав Людвик XIV свойому послови в Еспанії д-Аркуртови: Il me parut, que la diversion que ce prince (Август II) pourrait faire des forces de l'empereur convenait plus que jamais à l'état présent des affaires — Toutes choses sont réglées de manière que je compte que le traité sera signé avant la fin de la semaine. Ce prince s'engagera d'attaquer les pays héréditaires de l'empereur à la première réquisition que je lui ferai et moyennant les subsides que je lui donnerai. Il doit entretenir une armée forte d'environ 30 mille hommmes etc. (Le Roi à d'Harcourt 15. XII. 1700 — ibid. 413; пор. письмо короля до Ді-Ерона 12. XII. — Recueil IV, LIX).

[3]) Йордан до Торсі у грудни 1700 (Recueil IV, intr. LIX); Ді-Ерон до Людвика XIV 20 лют. 1701 (ibid. LX); Ді Ерон до Людвика XIV 10. IV. 1701 (Legrelle IV, 419); пор. Hippeau, Mém. II, 487.

[4]) Ді-Ерон закидав Августови нещиріcть (21. I. 1701), а Людвик XIV висказував гадку, що пропоновані ним великі грошеві суми можна користно обернути на инші алїянси. Ді-Еронови писав 5. V. 1701: Il fallait suspendre l'éxecution du traité, tant de ma part que de la sienne, jusqu'à ce que les affaires fussent dans une autre situation (Legrelle IV, 420).

[5]) Людвик XIV до Ді Ерона 31. V. 1701 (Legrelle IV, 421).

II до віденського двора. Так стояла справа в хвили, коли Берчейні зявив ся в Польщи.

Діставши ся, як знаємо, під опіку старости Менціньского, Берчейні шукав через нього доступу до Августа II просити охорони й опіки над угорською справою. Староста заходив ся коло саксонського мінїстра Байхлїнґа і знайшов, як здавало ся, добрий ґрунт [1]). Мінїстер велїв Менцїньскому впевнити угорського маґната, що король бере його у свою опіку [2]). Август зацїкавив ся новим епізодом угорської справи; він мабуть сам забажав бачити ся особисто з Берчейнїєм. Се треба було зробити потай цїсарського посла Штратмана. Отже на авдієнцію вибрано камедульський монастир у Бєлянах під Варшавою. Тут на початку червня приймив король угорського втїкача й дістав від нього відомости про ситуацію на Угорщинї [3]). Слухав уважно полїтичних плянів панської опозиції, які, як можна було догадувати ся, виявляли деяку вартість для нього; він забажав мати докладнїйший меморіял у сїй справі. Берчейні забрав ся зараз до писаня, і в половинї липня сам передав меморіял Августови [4]). Письмо се — то неначе полїтичне profession de foi угорської опозиції й образ плянів Раковцієвої конспірації, тому зупинемо ся дещо на нім [5]).

Наперед подає автор огляд кривд угорського народу як: тиранїя Карафи; сойм 1687 р., що забрав угорській шляхтї дві перлини її вільностей (виборність королїв і право непослуху);

---

[1]) Il (Берчейні) a demandé au roi de Pologne sa protection; il me paroit assez disposé à la lui accorder (З реляції Ді-Ерона у Варшаві 26. V. 1701).

[2]) Ді-Ерон 29. V. 1701 (Thaly II, 358—9).

[3]) Про розмову короля з Берчейнїєм доносить Ді-Ерон 7. VI. 1701: Mr. Beuchling m'a dit que le roy de Pologne avoit donné audience au seigneur hongrois. — В автобіоґрафії Раковція читаємо: Mecsinskius insinuavit regi Bercsénium, qui ei statum rerum hungaricarum in clandestina audientia in Biali pp. Camaldulensium monasterio exposuit (Conf. 135).

[4]) Ді-Ерон 14. VII. 1701; вручене меморіяла мало бути того самого дня (Thaly II, 367; Legrelle V, 121).

[5]) Ориґінал меморіялу, писаний в латинській мові, незвісний; мабуть знайдеть ся він в московськім Архиві мін. загр. справ. Скорочений французький переклад Ді Ерона, доданий до реляцій сього посла з Варшави 4. VIII. і 11. VIII. 1701, знайшов ся в париськім Архиві загр. справ (Hongrie, tome 9, pièce 3). Звідси взяв і в мадярській мові подав Таль у моноґрафії про Берчейніїв (II, 369—380) та окремо в часописи Századok (1887, I, 1—10).

податкові екзекуції і самоволя війська; королївський абсолютизм; пановане єзуітів; карловицький мир; commissio neoacquistica; заходи против протестантів; податкові реформи і т. и. „Така нація, як угорська, що не боїть ся і вмерти за волю, не годна жити в неволї. Пани, шляхта і стани, всї однодушно тужать до того, щоб визволити ся з під ненависного ярма: готові все поставити на карту і чекають тільки догідної хвилї“. Дальше згадуєть ся про невдатні зносини з Францією і висловляєть ся переконанє, що визволенє Угорщини можливе буде, як королї польський і французький піддержать її.

Тут розвиває Берчейні такі полїтичні пляни: Польський король візьме в опіку Угорщину й увійде в тїсний союз з французьким королем, який знов зобовяжеть ся: 1) присилувати цїсаря до постійної війни в Італїї, щоб не було йому можливо взяти звідти війська назад у дїдичні краї; 2) не укладати згоди з цїсарем, навіть якби справа еспанської сукцесії полагодила ся, без того, щоб Угорщина не дістала нового порядку під польським королем; 3) підпомагати грішми короля Августа, скілько не буде ставати доходів із угорських жерел; 4) подбати, щоб Тикилї при підмозї польського короля й Угрів, з своїми турецько-татарсько-волоськими військами продер ся у Семигород.

Королеви Августови не трудно — на думку Берчейнїя — знайти притоку до війни. Шлезк належав колись польській коронї; отже король підійме права своєї корони до сього краю і нападе на нього, а з другого боку одна часть армії впаде в Угорщину. Тодї то сусїднї з Польщею комітати (т. зв. XIII горішнїх столиць), визволивши ся з під австрийського панованя, зберуть ся на окремий сойм і „втїшаючи ся видом польських помічних військ“ по вдячности запросять Августа на угорський королївський стіл. Цїсар буде присилуваний або розділити свої війська, против повстанців Угрів і против польського короля на Шлезку, або рішить ся на оборону одного тільки краю. Як поділить — буде тут і там мати за мало сил; як рішить ся тілько на одно — легко буде обом противникам взяти цїсарські війська у два огнї і доконати їх. Межи Шлезком і Угорщиною легкі зносини; таких гір, щоб спиняли пересуванє військ, нема. З огляду на те зразу треба головний позір дати туди, щоб війська призначені в Угорщину були в силї залляти весь край і підняли весь нарід до збруї та не тратили богато часу на здобуваннє городів, які до того мають слабі обсади, далеко розкидані і не мають кінноти. Того, щоб цїсарські війська випа-

дали з оборонних місць, не треба бояти ся; людність ненавидить їх так, що будуть держати ся укріплень і зможуть висилати тільки малі відділи. Взагалї ворог попаде у великий перестрах і замішанє; натомість Угри наберуть відваги в цілім краю. Цісареви не стане часу зібрати шляхту з дальших комітатів і присилувати до походу, й угорські уряди переважно будуть признавати королем Августа. Він без трудности зможе здобути і Шлезк, бо цїсар з огляду на небезпеку нападу з угорського боку буде примушений боронити передусїм австрийських провінцій; щоби сї вратувати, відступить по неволї Шлезк. До того може прилучити ся ще й се, що баварський курфірст використає угорське повстанє й увійде з військом у сусїдню Австрію. Не треба також бояти ся того, щоб Австріяки могли удержати ся по правім боцї Дунаю; людність так їх ненавидить, що досить було би невеличкого відділу війська, щоби їх прогнати за австрийську границю. В полудневих частинах Угорщини справа також не трудна: обсада кріпостей зложена з самих Сербів, серед яких панує також невдоволенє з причини кольонїзації і податків; вже минулого року почали вони бунтувати ся і тепер можна б їх приєднати; повстанє межи ними зорґанїзував би Тикилї з Семигороду.

А як що король Август не хотїв би нападати на Шлезк і взагалї вести відкриту війну з цїсарем, на такий випадок Берчейнї має инший плян: Король відлучив би свої три або чотири полки, передав би на удержанє французькому королеви та велїв би довербувати до них ще два-три польські полки. Се військо, під фірмою французького короля, пійшло б на Угорщину і робило б по висше зазначеному пляну. Не гаючи ся мало б воно увійти в край з північи, не довго заходити ся коло кріпостей і посувати ся у середину на те, щоб більше число столиць мало змогу закликати на угорське королївство Августа, який ідучи за сими запросинами увійшов би в Угорщину з заходу, все одно — через Шлезк або Моравію. З третього боку, з полудня, ударив би Тикилї, аби недопустити до скріпленя цїсарських сил в Семигородї. Сьому ватажкови куруців треба б дати грошеву підмогу, щоб приготовив війну в Туреччинї, на яку Порта позволяє йому мовчки. Вразї якби цїсар запротестував против того на основі карловицького мира, відповідь буде легка: що се не турецьке військо, а тільки самі волокити і втїкачі, яких цїсар може по вподобі ловити і карати. Дальше треба б французькому королеви уложити умову з Тикилїєм

з одного боку для обезпеченя його, з другого для обмеженя його амбіції, аби він вдоволив ся семигородським князївством, евентуально з деякими прилученими угорськими комітатами, одначе тілько на час його житя; Тикилї знов мав би зобовязати ся допомагати польському королеви певним числом війська. Такі застереженя потрібні з огляду на надмірну амбіцію Тикилїя; угорські маґнати не люблять його, бо він недобре з ними обходив ся в часї свого поводженя, до того він лютеранин, а Мадяри понайбільше католики і кальвіністи, отже він може свою конфесію підпомагати коштом инших. Без таких застережень можна бояти ся, що Тикилї не вдоволить ся Семигородом, не буде помагати тому війську, що увійде в Угорщину з Польщі, тілько робити-ме на власну руку й користь; в такім разї Мадяри заявили ся би против нього. Натомість умова веліла б йому вдарити на Семигород чи то дорогою через Волощину чи то через Зелїзні ворота; ще краще, як би міг через гори перебити ся на Темешвар і коло Варада сполучити ся з польською армією, яка впала б на Угорщину зі Львова. Збільшивши свої сили за Тисою пійшов би Тикилї у Семигород, взяв би Германштат, і ставши паном цілого краю післав би частину свого війська в Угорщину, у ті столиці, що заявили ся б за королем Августом. Коли новий король на запрошене комітатів станув би в Угорщинї, Тикилїєве військо зайняло б ті столиці, які мали б бути злучені з Семигородом.

Якби вдало ся побити цісарське військо коло Варада, тодї Тикилї тілько з одною частиною пійшов би в Семигород, друга частина рушила б на Токай, Кошиці й сусїднї столиці, спричиняючи свою швидкістю заколот і не даючи змоги зібрати сили по цісарськім боцї. Сам же Семигород, визволений від Нїмців, зможе поставити 20.000 армію, не рахуючи туди прилучених угорських комітатів, гайдуцьких городів, розпущених вояків і шляхотських бандерій. „Тодї то польський король, вступаючи в Угорщину зі шлезької або моравської границї, сам довершив би великого дїла визволеня краю“.

Дальше обговорює меморіял ще раз справу угорських кріпостей, доказуючи, що вони не представляють поважної сили і трудности, раз — з огляду на слабу їх обсаду й наряджене, другий раз — з причини значного віддаленя поміж ними. Так само не треба бояти ся біди з удержанем війська, бо „само провидїнне дає, що Угорщина має найбільші урожаї в тих лїтах, коли бореть ся за волю“; виживити навіть велику армію

буде зовсім легко. При тім вказує Берчейнї на ті користи, які матимуть Поляки й їх король помагаючи Уграм: як буде унїя між обома краями, токайське вино буде довозити ся в Польщу без цла; польські пани, заслужені коло справи, будуть діставати угорські маєтности; король Август, як що швидко вступить в Угорщину, піднесе оружем свою повагу високо, злучить оба народи і пійде слідами короля Людвика Великого. Коротким нарисом угорського державного права, устрою й адміністрації хоче тут Берчейнї переконати короля, що угорська корона зовсім не зменшить його поваги, тілько противно — збільшить. „Нема сумнїву, що Мадяри на найпершім соймі покажуть блискучий доказ своєї вдячности для короля Августа, як визвольника їх рідного краю з того страшного гнету, в якім тепер стогнуть". Вкінци згадує меморіял про великі доходи угорських королів: коронні маєтности, копальнї золота і срібла, цла, трийцятини, десятини, податок з королївських міст і т. ин.

Такий зміст Берчейнїєвого меморіялу. В головнім він виявляє не самі тілько особисті погляди і пляни автора; в нім, без сумнїву, скристалїзували ся симпатії всеї маґнатської опозиції і бажаня змовників, що гуртували ся коло Раковція і Берчейнїя. Поодинокі місця меморіялу нагадують ті пляни, які віденські урядові сфери приписували Раковціеви і його товаришам[1]). Очевидно, трудно сьогодня сказати на певно, що з виложених у меморіялї плянів єсть спільним добром конспіраторів, а що сформувало ся в голові самого Берчейнїя вже після катастрофи. Наперед тут, не зовсім ясно, на скілько ідея посадити Августа на угорськім королївськім столї вияснила ся вже була давнїйше, а до якого степеня була вона тепер уроблена ad captandam benevolentiam польського короля. Мабуть ідея була готова давнїйше (до того се тілько відогріта оферта Людвика XIV і куруців Собєскому!), хоч головною осею Берчейнїєвого пляну

[1]) Про ідею персональної унїї з Польщею, згадувано вже висше (Wagner II, 337). В End-Urtheil-ї читаємо знов: Auch bey erlangender Assistenz der Cron Franckreich drey Corpo, und zwar eines unter dem Töckeli in Siebenbürgen, das andere an der Theiß, das dritte gegen Caschau zu formiren gedacht, wie nich weniger alle Teutschen Soldaten in Quartieren umbzubringen machiniret; anbey auch Franckreich versichern lassen, daß sobald nur 10.000 Mann beysammen stehen werden, das gantze Königreich Hungarn sich zu Ihme schlagen, so dann sie so wohl diejenige, welche mit Ihnen nicht halten, darzu zwingen; als auch in Böheim und Schlesien etwelche theils Hussiten, theils Lutheraner an sich ziehen würde (Lünig, op. cit.).

стала аж тепер. Участь Тикилія в цілім пляні зрозуміла, і певно змовники мусіли думати про неї вже з самого початку, одначе ледви чи призначувано тоді йому таку важну ролю, яку мав би він сповнити по пляну меморіяла. Мабуть арештоване Раковція, головного кандидата на Семигород, а може й цілу Угорщину, поставило його вітчима в самий осередок політичних заходів Берчейнія. Як побачимо, по втеці Раковція з вязниці, Тикиліеве імя згадуєть ся хиба тілько по дорозі, а наперед виступає імя його пасерба. З меморіялу виходить навіть ясно, що особу Тикилія втягано тілько з примусу і виключно тілько в тім разї, якби він міг зробити велику прислугу угорській справі; натомість „застереженя" Берчейнія показують, що угорські пани Тикилія дійсно не так може не любили як бояли ся його популярности серед мас простого народу.

Меморіял, як бачили ми, обіймає не один плян, а два окремі ще з кількома можливостями. По одному фірму угорському повстаню мав би дати король Август а його помічником виступав би французький король; по другому Людвик XIV став би наново прилюдним „патроном Угорщини", а польський король мав би зразу формально держати ся осторонь, опісля тілько забрати користи для себе. Ся політика „на вибір" характеристична не тілько для самого автора меморіялу, вона тягнеть ся червоною ниткою весь час угорських панських змагань до визволеня з під пановання Габсбургів, почавши від маґнатської змови до остаточного упадку Раковція. Звичайно, се не комплімент для угорської політики, а важна хиба, чи радше доказ недостачі глибшої суспільної основи у її керманичів, які теоретизованєм хотіли заступити образ реальних відносин у розкладі суспільно-політичних сил.

Як би треба оцінити політичну вартість плянів Берчейнієвого меморіялу, то мало що можна б сказати на їх похвалу, за те богато про їх незрілість і наівність. Інтересне те вказуванє Шлезка, як слабого місця габсбурської монархії (зрештою видвигненого скорше Людвиком XIV), що міг дійсно Веттинам здобути таке становище, яке пізнїйше дав Гогенцолернам; натомість пророкованя Берчейнія великих і швидких успіхів, слабости цісарських сил і т. ин. показують незнанє у автора дійсного стану річей, брак політичного досвіду та самодурство; Берчейнієви мабуть не приходило й у голову, що Габсбурґи стоячи перед доконечною втратою Угорщини або еспанської сукцесії, були б кинули сю останню, натомість усе поклали б

в обороні угорського володіння і готові були б бороти ся за нього довгі десятки літ, з виглядом на успіх... Побіди і здобутки, якими Берчейні хотів приєднати польського короля, були легкі тілько на папери; до того в подібних разах більше значить тривкість здобутків ніж сама їх легкість і скорість.

Як дивив ся король Август на всї ті пляни? Скілько не було у нього авантурного темпераменту, був він за розумний чоловік і за зручний полїтик, щоби нерозважно піймати ся на угорську приману. Все ж таки Берчейнієві предложеня мусїли дещо підбити його амбіцію, тодї ще дуже живу. Досить, що в його захованю добачувано прихильність до справи [1]). Почато говорити собі на ухо, що король захопив ся зовсїм угорською справою, що бажає тілько чимскорше уладнати шведський конфлїкт і забезпечити ся від евентуальної диверсії на Саксонїю [2]), аби могти здобувати слави над Дунаєм, віщованої йому ще перед лїтами [3]). І дїйсно, Августови могла блиснути наново давнїйша, приспана на днї души ідея задивувати світ своїми дїлами, тим більше, що як знаємо, вже перед роком розважував він можливість зачіпки з цїсарем на угорськім поли. Та зацїкавленє се не могло бути тривке. Наперед, що представляв собою Берчейні в полїтицї? Майже нїчого; натомість противна сторона — цїсар — була першорядним полїтичним чинником. В найлїпшім разї

[1]) Ді-Ерон 11. VIII. 1701 (Thaly II, 380—381).

[2]) Ді-Ерон 29. V. 1701 (Thaly II, 358–359).— [Bercsénius] tam proclivem principem et tam bene dispositum deprehendit, quod si res cum Sueco composita fuisset, de Hungaria armis ingredienda in secretiori regis consilio deliberatum fuerat (Conf. 135).

[3]) Ce prince (Август) paroit avoir envie de porter ses armes vers Danube, pour chercher l'accomplissement d'une prédiction avantageuse, qui lui a été faite (Ді-Ерон 7. VI. 1701). — Віщованє, про яке тут мова, грало доволї важну ролю в житю Августа II. Се була книжка Павла Ґребнера Sericum mundi filum (з 2-ої пол. XVI в.), переложена на німецьку мову і дещо перемінена Вільгельмом Петерзеном (між 1660—1680), яка віщувала ріжні світові події, як мав прийти кінець папства і Туреччини, а один з Веттинів — Август — мав запанувати над цїлим сходом, стати польським королем, грецьким і римським цїсарем, умерти в Адріянополи і спочити в Царгородї і т. ин. Август пізнав се пророцтво при кінци 1696 р. — і зараз до року частина його сповнила ся... Хоч із турецького походу не вийшло нїчого (як показує його лист кандидатський до Річипосполитої, мав він великі надії на турецьку війну) і його думки звернули ся в инший бік, то теперішні предложеня Берчейнія знов воскресили містичні надії короля, який мабуть поважно вірив пророцтву. (Пор. Haake, König August der Starke, 13; Die Wahl Augusts d. S. zum König v. Polen, 46—7).

все те, що говорив угорський еміґрант, вимагало провіреня і потвердженя. Франція, яка мала б бути керманичкою всього угорського пляну доси зовсім не показувала охоти до того, а вимагала цілком чого иншого. Та найважнійше, ливонська справа і російський трактат не позволяли Августови серіозно займити ся новими плянами. Вкінци і цїсарський посол, довідавши ся про побут Берчейнїя в Польщи, заходив ся коло короля й його мінїстрів у звіснім напрямі. Досить, що поголоски про угорські симпатії Августа і нові воєнні пляни задля них устають скоро [1]).

Очевидно, ся скора остуда вязала ся з дальшим ходом французько-польських пересправ. Без аліянсу з Францією не можна було й думати про якісь угорські пляни. Та пересправи, як сказано попереду, ішли щораз пинявійше і дійшли навіть до повної стаґнації на якийсь час. Одночасно Штратман умів здобувати щораз більше довіре у короля і прихильність серед його дорадників; він стремів до подібної цїли як і французький аґент, хоч закроєної на значно менші розміри. Цїсар старав ся винаймити у Августа частину армії на сподївану війну, подібно як у пруського короля. Тому зрозуміло, що появу угорського еміґранта прийняв французький посол як дуже догідну подію. У нього віджила надія сповнити своє дипльоматичне завданє повним успіхом; він відложив тактику інтриґ против Августа, якої був ухопив ся вже, і старав ся прихилити короля новими угорськими плянами. Палка його вдача ще більше причинила ся до того; він захопив ся угорською справою, може більше, ніж треба було поважному дипльоматови.

Берчейнї обернув ся до Ді-Ерона одночасно, як застукав до королївських дверей. Він післав йому лист з компліментами для угорського „патрона", французького короля і з висловом надії на опіку [2]). З листом зявив ся той самий староста Менцїньский і з свойого боку виясняв послови характер і значінне останнїх подій на Угорщинї. Там — впевняв він іменем Берчейнїя — невдоволене з австрийського панованя обгорнуло такі

[1]) Вже 11 серпня писав Ді-Ерон: Якби шведському королеви вдало ся бажанє його детронїзувати Августа і вибрати нового короля, та якби новий король був прихильний плянам в. вел. (Людвика XIV), то не було би трудно наковити Річпосполиту дати поміч Уграм й обернути їх против Шлезка або Бранденбурґії (Thaly II, 383).

[2]) Il m'a écrit aussi une lettre, ou il semble vouloir m'insinuer, que les Hongrois se flattoient de celle (протекції) de votre majesté (Ді-Ерон 26. V. 1701).

широкі круги і стало таке сильне, що як би так Берчейнї мав змогу увійти в Угорщину з невеличким тілько відділом (яких 4000 людей), то не минуло б і трьох тижнїв, як пристав би до нього поважний корпус угорських людей [1]). Ді-Еронови не треба було богато говорити; зараз у перших звістках, посланих у Версаль, приложив він до події високу політичну міру [2]). Того й тілько хотїв Берчейнї. Він зараз почав розвивати широкий плян польсько-французької інтервенції в користь Угорщини. Він впевняв французького посла, що угорська справа ще зовсїм не пропала, хоч деякі провідники сидять увязнені; розбудити рух в Угорщинї і довести до відірваня краю від Австрії зовсїм не трудно; та він сам не хотїв би того робити, доки не дістане заграничної підмоги, бо не рад стягати нові нещастя на рідний край, без вигляду на його визволене з неволї [3]).

Плян, який Берчейнї розвинув перед Ді-Ероном в початку липня, подібний загалом до знаного нам, предложеного в меморіялї Августови. Він уявляв собі підмогу Угорщинї в троякій формі: або королї французький і польський візьмуть прилюдно Угорщину в оборону від цїсаря; або дадуть поміч т. ск. півофіціяльно, таким способом, що король Август відпустить частину свойого війська, яке під проводом французького ґенерала увійде в Угорщину; або вкінци (третя можливість), що французький король у війнї за еспанське наслїдство присилує Австрію заанґажувати свої воєнні сили так, що Берчейнї сам матиме змогу впасти в Угорщину з 3—4 тис. людей. Останнїй плян зовсїм можливий — на думку автора проєкту — бо угорська шляхта така огірчена за зневагу її привилеїв, що в краю

[1]) Cependant l'ami du comte veut persuader, que si ce seigneur pouvoit entrer avec 4000 hommes en Hongrie: il seroit joint en moins de trois semaines par un corps considérable de cette nation, qui est outrée des mauvais traitemens des imperiaux (З депеші Ді-Ерона 26. V. 1701).

[2]) Le comte Nicolas Berczényi, gouverneur de Segedin, considérable par sa naissance, par son crédit et par son expérience dans le métier de la guerre, s'est réfugié en Pologne (Тамже).

[3]) Le seigneur hongrois prétend, que les choses sont encore entières, non obstant l'emprisonnement de ceux, qui ont été arrêtés et qu'il peut exciter en Hongrie des mouvements, qui exposeroient l'empereur à perdre ce pays -là; mais il m'a dit, qu'il ne vouloit pas les commencer avant que d'être soutenu, ne voulant pas exposer sa patrie à de nouveaux malheurs sans pouvoir se flatter avec quelque raison de la délivrer de ceux, qu'elle souffre (Ді-Ерон 7. VII. 1701).

вибухне загальне повстанє; його успіх зовсїм певний, бо угорські кріпости лихі, не буде кому їх боронити, отже легко буде їх захопити разом із припасами живности; семигородські армії, хоч би її цїсар не післав на воєнний терен, не треба буде боятп ся, бо її буде шахувати Тикилї; инакше — в Семигородї вибухне заходом Тикилїя таке саме повстанє як в Угорщинї; слабість австрийського становища показала ся при нагодї селянських рухів 1697 р., отже єсть вся надїя, що справа поведеть ся добре [1]).

Усе те доносив Ді-Ерон у Версаль, у формі, яка зраджувала його власну охоту покористувати ся нагодою і зорґанізувати диверсію на Угорщинї. Та Людвик XIV брав справу студенїйше. Він поручив послови не заходити собі з угорською справою, а тільки впливати на польського короля в тім напрямі, щоби виконав підписаний вже Йорданом трактат і використав угорську ситуацію — вона тільки йому самому може принести користь; остаточно, цїсар не виповів ще війни Франції [2]). Таку саму відмовну відповідь післано послови і тиждень опісля [3]). Ді-Ерон пропонував також, щоб Берчейнї потайки удав ся у Париж і сам особисто поінформував короля [4]); одначе й на се не пристав король, відсилаючи Берчейнїя до короля Августа [5]). Ся здержливість французького короля була мабуть наслїдком дотеперішнїх невдач угорської опозиції, слабої поруки нового ініцїятора, бажаня дістати Августа в цїлости на услуги Франції, та вкінци певної неохоти перед „нелеґальними“ дорогами, доки полїтична конечність не веліла би станути повисше всякого леґітимізму.

Ще заки відповідь Людвика XIV дійшла у Варшаву, візвав Август французького посла до себе і передав йому меморіял Берчейнїя з прошенєм, щоб повідомив про його зміст свойого короля [6]). Ді-Ерон зробив так, посилаючи по двох тижнях меморіял у французькім перекладї; при тім похвалив від себе меморіял і додав дальшу вязанку відомостей про Угорщину, оче-

---

[1]) З донесеня Ді-Ерона 7. VII. 1701; мад. пер. у Thaly-a II, 365—6; пор. Legrelle V, 121.

[2]) Відповідь Людвика XIV Ді Еронови 28. VII. 1701 (Thaly II, 366; Legrelle V, 121).

[3]) Відповідь Людвика XIV 4. VIII. 1701 (Thaly II, 367).

[4]) Ді-Ерон 11. VIII. 1701.

[5]) Il est plus convenable de le faire demeurer auprès du roy de Pologne, en sorte qu'il puisse se servir de lui, si l'occasion s'en présente (Відповідь Людвика XIV 1. IX. 1701).

[6]) Ді Ерон 14. VII. 1701 (Thaly II, 367).

видно, в дусї бажань Берчейнія. Певність успіху повстаня в останнїх часах буцїм то ще збільшила ся, бо противпротестантські укази цїсаря розярили людність, яка починає переходити в чинну опозицію (як ось стало ся в Дебрецені); Берчейні має відомости — писав дальше посол — що Тиклї збирається напасти на Семигород на власну руку; се було б небезпечно, бо непопулярність Тиклія могла б якраз привести до того, що Угри покинуть думку про повстанє, а радше погодять ся з цїсарем, нїж мали би признати над собою зверхність Тиклія; одинокий вихід з того такий, щоб француський король уможливив Уграм скинути ярмо неволї при помочи польського короля. На кінци висловлює посол думку, що краще і лекше почати приєднувати для сеї справи наперед польських панів; з деким (Сїнявским) обговорював він вже сю річ [1]).

Подібні донесеня, повні прихильности до угорської справи, слав Ді-Ерон і дальше, і мабуть під їх впливом Людвик XIV почав зміняти свій погляд. При кінци місяця серпня повернено у Версалю знов до француско-польського трактату. Король предложив новий проєкт, який повинен був переломити всї сумнїви Августа II і приєднати його для противгабсбурської коалїції. Польський король мав би за цїну 800 тис. талярів держати в Німеччинї 24 тис. війська, а в разї війни 30 тис.; дальше постарати ся, щоб Польща, Литва і Московщина пристали до алїянсу; за те француський король поручав би Августові здобутки і взяв би на себе обовязок привести до згоди з шведським королем; якби се останнє вдало ся, довело б до спільної шведсько-польської акції, евентуально при помочи князїв Вольфенбіттель-Бравншвайґ, против Бранденбурґії; Август виявив би тодї свої претенсії до князївства Клеве і домагав ся би відшкодованя коштом князївської Прусії; в разї, якби Карл XII відкинув згоду, Август буде з ним вести дальшу війну. Вкінци проєкт предвиджує ще одну можливість: як що польський король бачив би більше користи для себе у вихіснуваню невдоволеня Угрів, тодї замість на Бранденбурґію він зможе повести свої оружні сили за Карпати [2]).

[1]) Ді-Ерон 4. VIII. 1701 (Thaly II, 368—369; Legrelle V, 121—122). Видко, вже тодї Август перестав показувати якінебудь признаки охоти до угорської справи, а тиждень пізнїйше (11. VIII) заговорив уже посол про те, що з наступником Августа справа може піти зручнїйше (Thaly II, 383).

[2]) Enfin, dans l'hypothèse où le successeur de Sobieski autreverait plus d'avantages à profiter du mécontentement des Hongrois, il

З тим проєктом поїхав Иордан у Варшаву і на його підставі ведено дальше переспра́ви, одначе справа ішла пиняво, а радше зовсім не поступала. Августа не приманювала перспектива ані пруських набутків (що найменше дуже непевних) ані угорської корони, висуненої при кінци нового проєкту. Людвик XIV був вже готов піднести грошеву підмогу до 900 тис., одначе не скорше, доки Августова армія не увійде на Угорщину або Чехію [1]. Одначе се не посунуло справи наперед, хоч Йордан ще раз їздив у Версаль з новими пропозиціями, здаєть ся не серіозними [2], і хоч Тикилї з Туреччини відкликував ся до Августа як до опікуна угорської і власної справи [3]. Берчейні, помітивши, що мало виглядів на польського короля, почав замість на Байхлінґа налягати на Ді-Ерона, щоб передусім Франція взяла на себе діло визволеня Угорщини. Перші війська, що увійдуть на Угорщину, повинні — на думку його — носити імя короля французького або еспанського. „Се одинокий спосіб не допустити до того, щоб Угри почували вдячність за визволенє самому тілько польському королеви“. Також і Берчейні був тої гадки, що окрім польського короля треба (може ще й більше) приєднувати польських вельможів, спеціяльно коронного гетьмана, бо вербованє війська в похід на Угорщину можливе тілько тоді, як гетьман не буде тому ставити перепон [4].

Дальше й сам посол почав вже зовсім рішучо взивати свого пана покористувати ся угорською диверзією; се не байдужна річ — писав він — чи пребогатий на хліб, людей, коні і гроші край, як Угорщина, буде служити своїми невичерпаними жерелами цісареви, чи французькому королеви [5]. Він переконував, що угорська диверсія не вимагає зовсім богато зусиль. Треба тілько зібрати в Польщи 5—6000 війська, яке під іменем короля французького або еспанського впаде на Угорщину. Кошти удержаня війська досить було би платити тілько перші чотири місяці, не більше 200 тис. талярів; потім військо оплачувало ся б правильними доходами Угорщини, а про недостачу добровольців не може бути й бесїди [6]. Всї ті переконуваня

serait libre de porter ses armes du côté des Carpathes. Дата проєкту 29. VIII. 1701. (Legrelle V, 52—53).

[1]) Людвик XIV до Ді-Ерона 17. XI. 1701.

[2]) Legrelle V, 55. [3]) Thaly II, 384—385.

[4]) Ді-Ерон 27. X. 1701 (Thaly II, 386). При тім згадував Берчейні, що потрібний командант корпуса, який виступав би в імени Людвика XIV.

[5]) Ді-Ерон 3. XI. 1701 (Thaly II, 387).

[6]) Ді-Ерон 16. XI. 1701.

підпер Ді-Ерон новим меморіялом Берчейнія, призначеним сим разом для самого Людвика XIV[1]).

Передусім просить ся у сім повнім політичної лірики письмі, щоб король захищав Угорщину не тілько потайки, а головно явно, відкрито, тим більше, що для Франції нема кращої нагоди зробити велику диверсію, як саме тепер на Угорщині; надмірну перевагу австрийського дому найлекше тепер ослабити, коли зірветь ся хуртовина у поневолених краях і знищить засоби потрібні до довшого веденя війни; відкрита поміч французького короля, дуже популярного серед угорських вельможів, піднесе на дусі навіть тих, що попали у зневіру по упадку Тикилія, який сам собі богато завинив; через те улекшить ся становище польського короля, бо йому годі знайти відповідний претекст вмішати ся в угорські справи доти, доки його край не покличе; у своїм власнім імени він не почне війни, тому що польська шляхта, боячи ся всякого скріпленя власти свойого короля, не давала б йому робити военних приготовань, або й ще що гірше; за те польські пани легко згодились би на те, щоб збирано в Польщи війська на імя французького короля, як се було за Собеского; тоді й польський король лекше може приступити до діла, маючи перед собою очевидні користи; комендантом зібраного війська (6—8 полків) треба визначити когось із французьких ґенералів, як колись Бетіна і Боама; окремий военний комісар мав би в руках оплачуванє війська (5—6 тис. ґульденів на полк) і т. ин.[2]).

В деяких пунктах сього меморіяла, якого політична вартість така сама як і попереднього, можна вичитати умотивованє здерливого становища короля Августа: він, мовляв, не може анґажувати ся в угорські справи доти, доки французький король не візьме їх на себе; до того нема достаточної притоки і польська шляхта не допустить до того. В сім напрямі мусїв Берчейнієви говорити Байхлїнґ. Та се був останнїй плян, по якому польський король мав визволити Угорщину з австрийської неволї. Ще меморіял Берчейнія був у Варшаві, коли прийшов знаний нам атентат на його автора, а з нього виходило аж занадто ясно, що угорській опозиції нема що будувати на Августї II;

[1]) Propositions à représenter au sérenissime roi très chretien в додатку до реляції посла з дня 16. XI 1701. (Мадярський переклад див. у Thaly-a II, 392-397; пор. Legrelle V, 122).

[2]) Вкінци подає Берчейнї рахунковий прелїмінар будучих коштів удержаня угорської армії (Thaly II, 397).

польський король стояв вже обома ногами по габсбурськім боцї. Пересправи що до французько-польського трактату вели ся, що правда, дальше; ще була одна-друга виміна обопільних пропозицій і домагань [1]; — все те одначе Август робив з самих тільки тактичних причин, не хотячи передчасно виявляти карт. В половинї сїчня довідав ся Ді-Ерон офіціяльно, що всї французькі предложеня не відповідають бажаням польського короля; а два дни пізнїйше доносив той же посол про довершений трактат між королем і цїсарем — себто про свою рішучу дипльоматичну невдачу [2]).

Новий трактат був уложений не як з польським королем, тільки як саксонським курфірстом [3]). Август не признавав Филипа V, винаймав цїсареви 8 тис. війська (в тім 3 тис. кінноти) против Франції за річну заплату 200 тис. талярів; цїсар обіцяв прийняти короля у анґлїйсько-голяндську коалїцію і разом з нею загодити учасників північної війни, не заключати мира без участи короля; обопільний 10-лїтнїй оборонний союз велїв поспішати в разї ворожого нападу з підмогою (цїсар з 8 тис., король із 4 тис. війська) або дипльоматією відвернути інвазію і т. ин. Окрім того обі сторони зобовязували ся: мати до себе щире довірє, помагати собі радою і дїлом, перестерігати й боронити від шкоди і небезпеки, пильно інформувати себе обопільно про все, що могло б викликати неспокій, і радити собі про способи його відверненя і т. ин. В тих загальних фразах крив ся обопільний обовязок: Август не буде давати у себе захисту угорським втікачам, противно, поможе вхопити їх; так само цїсар поступить з тими Поляками, що будуть бороти ся против реформаторських заходів польського короля. Зрештою обовязок Августа означений був зовсїм ясно в тайнім артикулї, доданім тиждень пізнїйше до трактату, видавати тих „бунтівників, які з Угорщини утїкали би в Польщу і там ховали ся би“ [4]). Поза тим і поза умовами що до зарядженя й удержаня війська не вложено в трактат нїчого, що стреміло б до якихсь нових перемін у полїтичних відносинах сусїдних країв.

[1]) Legrelle V, 55.

[2]) Ді-Ерон 15. I. і 16. III. 1702 (Legrelle V, 55).

[3]) Foedus resp. offens. et defens. zwischen I. K. M. und dem König von Polen als Kurfürsten zu Sachsen, 16. I. 1702 (HHSt. A. Saxonica; Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, IV, 640; пор. Recueil IV, instr. LXI).

[4]) Пор. висше IV, 2. При текстї у Feldzüge нема сього пункту.

Які мотиви кермували Августом, що він пійшов за інтересами австрийської політики, а не французької? На око виходить дещо незрозумілого, коли противгабсбурські амбіції і мрії про Чехію або Шлезк міняєть ся за аліянс з цісарем реальної вартости 2'0 тис. талярів. На ділї зворот польського короля — се анї примха, анї нерозважний крок; він має достаточні причини й мотиви. Найперше сама підстава обох аліянсів, французького й австрийського, була нерівна. Людвик XIV потрібував 24—30 тис. армії, цісар вдоволяв ся 8 тис.; а се не було байдуже для заанґажованого війною Августа. Він кермував ся, очевидно, тілько власними політичними інтересами; на жаль ті інтереси не були одноцільні. Його власна особа і рід, Саксонія та Польща — отсе предмети, коло яких обертала ся його політика. Погодити їх, звести до спільного знаменника і надати їм один напрям — се було величезне політичне завдане, перед яким опинив ся Август II, завдане — в даних обставинах майже неможливе до виповненя. Політичні інтереси Саксонії веліли курфірстови шукати радше звязей з габсбурськими противниками. Коли Саксонії судило ся вийти з ряду другорядних німецьких країв і здобути рішучий вплив в цісарстві, могло се стати ся виключно тілько коштом або Австрії або Бранденбурґії. Так само, коли Август думав поважно про цісарську корону, то й у такім разї місце йому було радше по французькім боцї. Натомість огляд на Польщу велів йому ставати по противнім боцї. Від першої половини XVIII в. Річпосполита, против усіх заходів французької дипльоматії, в рішучих хвилях ішла на руку габсбурській полїтицї і шукала з нею звязей. Чи ж тепер могло бути инакше? Для Франції Польща (так само й Угорщина) представляла вартість як знаряд її політики, як сфера її дипльоматичних впливів, вигідна як раз при внутрішній і зверхній слабости Річипосполитої. Австрія знов воліла мати в сусідстві тривкійшу державну будівлю, звязану з габсбурською монархією спільними інтересами (що до Туреччини, Швеції і Бранденбурґії). І метода у політичних впливах Франції й Австрії була неоднакова. Перша залюбки ішла т. ск. анархістичною дорогою — глядала прихильників у Польщи безпосередно серед шляхти, без огляду на державне представництво, найчастійше против нього, уживаючи на широку скалю підкупства. Се почав був, і то на широкі розміри, робити також Ді-Ерон, певно не зовсім потай короля і його дворяків. Натомість австрийська політика ішла більше т. ск. леґальним шляхом, заходячи ся коло приєднаня

короля і найвисших політичних кругів Річипосполитої і мало сходячи на такий демаґоґічний шлях як суперниця. Сю методичну ріжницю і близькість політичних інтересів між Польщею і Австрією мусів бачити і розуміти король Август, і все те причинило ся до його рішеня. Се один із зразків того, що він розумів політичне становище Польщі і бажав приноровлювати ся до її інтересів.

Туди вели його ще й инші обставини. Алїянс з царем вязав його волю рухів; в його дусї була прихильність Австрії, і віднова протившведської коалїції з перед пів столїтя. В тім напрямі напирав найбільше Паткуль, що якраз 1701 р. був два рази у Відни (серпень і вересень—падолист) і робив заходи, щоби приєднати віденський двір[1]. В тім самім часї відносини короля до Карла XII прибрали вже гострий характер — слово „детронїзація“ упало вже; отже в такій хвилї приймати французькі пропозиції й опинити ся межи двома огнями (бо обіцяна згода з Швецією була дуже проблематична) було б зовсїм не розважно. Те, чим манила Августа французька дипльоматія, висїло цїлком у повітрю; тому годї було задля сього ставити на гру те, що було реального у короля. Натомість трактат з цїсарем давав надію забезпечити хоч Саксонію[2]).

Вкінци яка перспектива відкривала ся перед Августом в угорській справі? Бути мальованим королем і не могти дати собі ради з бутною мадярською аристократією — хиба не бажало ся йому. Того мав доволї й у себе, в Польщи. Тут як раз роздумував він над способами зломити дотеперішнїй стан і перестроїти бездержавно-републиканський нелад на в абсолютний монархічний режім; і хиба на іронїю сходило, як представник ображеної у своїх соціяльнім консерватизмі і політичних привилеях угорської аристократії глядав підмоги у сього типового абсолютиста... Територіяльні набутки могли, очевидно, приваблювати Августа, одначе він клав силу власти перед її шириною і тому готов був зректи ся деяких підвластних територій за поміч коло заведеня в останнїх частинах дїдичної й абсолютної

---

[1]) Н. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ внѣшныхъ сношеній Россіи, I, 41. Знаючи, який вплив мав сей ливонський шляхтич на Августа, можемо догадувати ся, що він причинив ся не мало до невдачі Берчейнїєвих і Ді-Еронів плянів. Він мабуть приложив також руку до знаного нам атентату на Берчейнїя.

[2]) Вже 10. III. 1702 просив Август у цїсаря помочи против Шведів (HH. St. A. Saxon.).

власти монархічної. Вже в рік опісля свойого вибору готов був укладати ся з царем про частинний розбір Польщі. Просячи у нього помічного корпуса „против заворушеня, якого треба буде бояти ся в Польщи“ (себто против евент. шляхотської опозиції), питав, „яку частину польських земель найрадше взяв би цар, коли прийде до крайности“ [1]). Відповідь була дійсно по византийськи прихильна що до першого, відмовна що до другого [2]). Видко, Петро В. заздалегідь знав, яку треба йому самому, і Росії по нім, вести політику на пункті перестрою Польщі. Чотири роки опісля, коли не було вже виглядів на політичний успіх з ливонськими плянами, повернув Август знов до справи поділу Польщі між себе, Карла XII, Петра В. й Фридриха I [3]). З боку цісаря сподївано ся протесту [4]), тому треба було його задобрити

[1]) Августів посол у царя Карловіц писав 29. XII. 1698 р. свойому королеви: Ich solte auf alle art und weise sehen, Ihro Czaar. Mayt. wort auf 20.000 mann infanterie zu erlangen, daß E. K. M. sich derer bey denen in Pohlen zu befürchten stehenden troublen in nothfall bedienen könten... da ich... in discours zu erfahren suchte, welchen theil der pohlnischen lande, wan es auf die extremitaet ankomme, Ihro Czaar. Mayt. am annehmblichsten in der comparticipation sein möchte etc... (Haake, König August, 26—27).

[2]) War die antwort: Freunde müsten nicht aus absicht des gewinstes dienen... Vor millionen geldes und einen gantzen strich landes würden sie (цар) nicht marchiren lassen, aber vor die freundschaft von E. K. M. ohne allen gewinst, nicht allein die begehrte anzahl, sondern noch 5 mahl so vil. (Тамже, 27).

[3]) Штратман писав з Варшави 12. I. 1702 цїсареви: Mir ist vor gewiß und von gantz guten ort beygebracht, man hette zwischen beyden königen von Schweden und Pohlen diesen weitaussehenden vorschlag gethan, daß nichts bessers zu beylegung des krieges und beyder königen vergnügung bey hiesiger Pohlen und Littauern division geschehen könte, alß Pohlen und Littauen unter ihnen und dem czaar von Moscovien zu theilen, und wehre darzu die gelegenheit desto besser, alß daß w. kays. mayt. solches zu verhindern bey hiesigen conjuncturen nicht im standt wehren; [um] dem könig von Preussen aber dadurch keine jalousie zu geben, so würde man sich mit demselben mit überlassung eines district landes an den preussischen gränitzen allerseits vergleichen (HH. St. A. Polonica).

[4]) Штратман сам, не чекаючи інструкції, робив в тім напрямі заходи: Ich habe unter der hand dagegen schon die nöhtigen remonstrationes an den könig thun lassen, auch dem nuncio apostolico davon in confidentia parte gegeben (Тамже). На гадку посла, з шведського боку мала бути велика охота до такого подїлу; француський посол мав розголошувати між Поляками, що цїсар годить ся на поділ і сам бере частину; Штратман ремонстрував против такого підозріня. В иншім донесеню з того самого дня називає посол жерело звістки: Паткуля

чимсь, а в кождім разї не дразнити нічим. Добру прислугу міг тут зробити уклад, що збільшав цїсарські оружні сили 8 тисячами саксонського війська [1]).

З огляду на все те не трудно зрозуміти, чому польський король приймив оферту австрийську, а відкинув французьку.

§ 2.

Раковці прибувши у Варшаву знайшов свойого приятеля в станї повної зневіри, страху і безрадности. З Версалю не міг доси видобути нї одного прихильного слова, а „опіка“ польського короля трохи не завела його у... Вінер-Найштат [2]). Його енерґія віджила, коли побачив перед собою Раковція. Дальші пляни і заходи робили вже у двох; Берчейнї уступив тепер на задне місце як тілько дорадник молодого князя, що своїм іменем і широким вже розголосом міг без порівнаня зробити більше для угорської справи. І почали ся нові, зразу обережні, заходи, щоби таки роздобути заграничну поміч для Угорщини і в тій цїли використати близьку европейську війну, про котру говорено так, якби вона вже й почала ся. Річ зрозуміла, що короля Августа треба було тепер зовсїм випустити з програми. Приходило ся хиба тілько робити ріжні круті заходи, щоби король не виконував трактату з цїсарем і терпів побут Угрів в границях Польщі [3]). Надії на Францію натомість не трачено,

і пруського посла; Байхлїнґ, буцїм то учасник плянів, заперечував правдивість тої звістки іменем короля, додаючи, що початок дала Швеція й Август йому противний (Ibidem; пор. Jarochowski, Dzieje Augusta, 125 нот.). На дїлї було, очевидно, инакше.

[1]) Що якраз військова поміч мала бути лїком на полїтичні скрупули цїсаря, виходить з відогрітого 1703 р. пляну подїлу Польщі, в якім для Австрії призначувано 60 тис. війська против Франції (Пор. Droysen, Geschichte der preuss. Politik, IV, 1, 278).

[2]) Latebat ille (Берчейнї) in hacce domo (францувьких місіонарів) a tempore casus sui et illo perterritus omnia sicariis referta ratus, inops consilii effectus fuerat; desperaverat de salute mea et sic se solum superfuturum ratus, jam Romanas perigrinationes et similia sub peregrinorum habitu praemeditabatur (Conf. 132). — Mais ce comte, frustré dèslors de l'espérance conçue dans le roi Auguste de Pologne, étoit dénué de secours et de conseils (Mém. du pr. Fr. Rakoczy, 8).

[3]) Він намовляв Берчейнія через Ді-Ерона перейти жити у Волощину, бо він зобовязаний австрийсько-польськими трактатами видавати бунтівників (Ді-Ерон 17. XI. 1701). Штратман згадує ще на поч. 1702 р. про заходи Ді-Ерона прихилити Августа до угорської справи, одначе се мабуть відгомін давнїйших старань (12. I. 1702).

тимбільше, що Ді-Ерон піддержував духа втікачів, розуміючи, що його королеви годі буде обійти ся без уладженя поважної диверсії на Угорщині. І тому він не перестає писати раз-у-раз про „двох угорських панів“, представляти рожево їх політичні комбінації і щиро заохочувати Людвика XIV взяти їх справу в руки [1]).

Атентат на Берчейнія позволив Ді-Еронови виявити свою неприхильність до Августа [2]) і поновити давнійше бажанє, щоби наміри Карла XII в справі детронїзації вдали ся: як що прийде до вибору нового короля, Франція мусить подбати, щоби сей новий король був противником цїсаря а щирим її прихильником, який дав би поміч Угорщині [3]). І знов читав французький король запевненя, що коби тільки зібрати 5 - 6 тис. людей під його або його внука іменем, то буде можна підняти всю Угорщину; що угорські змовники все робили, терпіли і терплять за прихильність французьким інтересам і т. ин.[4]). Дальше страшив посол, що оба Угри жиють в дуже небезпечних обставинах; як знайдуть опіки у Людвика XIV, то сьогодня-завтра пропаде раз на все нагода покористувати ся угорською ситуацією [5]). Се важно — писав тиждень потім — щоби використати загальне невдоволенє шляхти і людности Угорщини, і то зараз. Зима тут не спиняє нїчого; угорським військам вона не тілько не шкодить, а навіть робить прислугу, улекшуючи комунїкацію по замерзлих ріках. Вже сам побут втікачів у Польщи корисний

---

[1]) Раковці пізнїйше показав ся трохи несправедливим супротив свого приятеля, признаючи собі самому ідею французької протекції після невдачі з польським королем: Il ne me restoit d'autres espérances, qu'en la protection et aux secours du roi de France, en vertu des traités conclus autrefois avec mon bisaieul George I qui s'étendent aussi sur ses successeurs, garantissoient le maintien de ma maison dans la principauté de Transsilvanie, en cas de l'élection... Je m'ouvris au marquis du Héron etc. (Mém. 8). В дійсности князь застав вже нитки навязані від пів року. Перший вірнопідданий лист його (недоручений Людвикови XIV) писаний був в перших днях лютого (Ді-Ерон 6. II. 1702).

[2]) Il y a lieu de croire, que c'est le roi de Pologne, qui avoit lui même donné les ordres pour faire attaquer le comte Berchini... il y a peu de fond à faire sur la foi du roi de Pologne (Ді Ерон 17. XI. 1701).

[3]) Thaly II, 408.

[4]) Ді-Ерон 27. і 30. XI. 1701 (Thaly II, 415—416, 421). — Ragozzi soll vorgetragen haben, daß er mit 4000 Mann gantz Ungarn will aufrührisch machen (Штратман 12. I. 1702 — HH. St. A. Pol.).

[5]) Ді-Ерон 16. XII. 1701 (Thaly II, 422).

французьким інтересам, бо цїсар не може вивести війська з Угорщини й Семигороду. Посол запропонував навіть, щоби король визначив для обох Угрів пенсію, бо без того тяжко приходить їм жити; він — посол — бачучи їх потребу дав їм вже сам грошей[1]). Щоби справу підперти вдав ся Ді-Ерон ще й до кардинала Торсі з такими самими намовами[2]). Иншим разом поручав королеви угорських вигнанцїв до французької дипльоматичної служби — пересправ зі Шведами, і повертав до намов заопікувати ся ними і їх справою, бо в підпираню угорської опозиції найсолїднїйша французька полїтика[3]). Приготованя до повстаня вже почали ся — впевняв він; воно почало ся би, якби французький король обіймив протекцію, прислав свойого ґенерала і т. ин.[4]) Тимчасом просив на удержанє обох панів 10 тис. талярів у рік, щоби піддержати славу короля „оборонця покривджених"[5]). Та Людвик XIV мовчав доти, доки мав хоч трохи надії на трактат з Августом. І нова фірма, Раковція, не виводила його з резерви. Коли ж стало ясно, що Саксонець звів його, нараз зявило ся в його серци тепло для „нещасних" Угрів. Він заговорив так, буцїм то перший раз дізнав ся про їх істнованє на світї, і з гори обіцяв, що їх не покине, як тілько матиме близші відомости, чого вони бажають і чим можуть йому прислужити ся[6]). По кількох тижнях поступив король ще дальше; він признав у принципі важність угорської диверсії і зажадав цїлого ряду подрібних відомостей про пляни Раковція і товаришів[7]). При тім обіцяв згори, що як бажані ним інформації вдоволять його, то він не може дати иншої підмоги на угорську диверсію як тілько грошеву, і то не за велику. Незабаром потім повідомив король свого посла, що він призначає на удержанє Раковція й Берчейнія 20 тис. лїрів

[1]) Ді-Ерон 22. XII. 1701 (Thaly II, 422—423.

[2]) Лист 5. I. 1702 (Thaly II, 423).

[3]) Ді-Ерон 20. I. 1702 (Thaly II, 431).

[4]) Ді-Ерон 26. I. 1702 (Thaly II, 432 - 433).

[5]) Ді-Ерон 19. II. 1702 (Thaly II, 439).

[6]) Дня 26 сїчня 1702 писав він Ді-Еронови: Faites moi savoir à peu près ce qu'il conviendrait de donner pour la subsistance des deux personnes dont vous me parlez; quels services ils peuvent rendre? Je n'ai point attiré leur malheur; je ne suis pas même encore instruit du dessein qu'ils avoient; je veux bien cependant ne les pas abandonner (Legrelle V, 122; Thaly II, 423).

[7]) Людвик XIV 2. III. 1702 (Legrelle V, 122—123; Thaly II, 434—435).

у рік, 12 для першого а 8 для другого, хоч вони ще не зробили ніякої прислуги для нього; як що вони покажуть ся користними, платня може бути збільшена [1]). Посол дістав порученє провірити справу докладно з боку можливих користей для Франції [2]).

Незабаром Ді-Ерон послав у Версаль бажані королем інформації, уложені самими конспіраторами [3]). Читаємо тут відповіди на поодинокі питаня короля: що до цїли угорської справи, способів, навязаних уже зносин, поруки солїдности в уживаню запомоги і що до сподїваної помочи у Польщи. Відповіди стилїзовані загально і голословно, мають більше характер благаня як переконуваня; поза тим відкликують ся на перший меморіял Берчейнія (про надії на польського короля тут, очевидно, вже нема ніякої згадки) і кінчать ся прошенєм грошевої підмоги на зібранє війська — 400 тис. талярів. Окрім сеї відповіди переслав Ді-Ерон ще й копію листа Раковція до нього [4]). Тут звертає князь увагу на те, що цїсар велїв тепер знести тринацять угорських твердинь, так що в північній частинї краю останут самі тільки Кошицї; угорські ґарнїзони переважно вже в дорозї до Італії і над Рен — все те улекшує справу при богато призбиранім запальнім матеріялї серед угорської суспільности; одних тільки грошей не стає; без них годї починати діяльність. Не можна допустити до того, щоби військо з браку плати мало грабувати людність і відібрати йому тим способом усю симпатію до справи визволеня. Вкінци запевняє князь, що анї він, анї його приятель не візьмуть анї сотика з королївської підмоги без дозволу французького ґенерала і скарбника, призначеного до того королем.

Ді-Ерон не переставав ще й потім намовляти свойого пана і переконувати, що нема радикальнїйшого способу підтяти габсбурську могутність, як тільки підмогою Уграм [5]). Вкінци висловив Людвик XIV горячо допрошуване слово: „Треба бажати, щоби наміри обох угорських панів сповнили ся; в такім разї моя поміч не хибне... Накажіть їм, щоби працювали зі свойого боку

[1]) Відповідь короля 16. III. 1702 (Thaly II, 439 - 440).

[2]) Король 6. IV. 1702 (Legrelle V, 129).

[3]) Réponse des deux seigneurs hongrois aux questions qui leur ont été faites в додатку до реляції Ді-Ерона 7. IV. 1702 (Thaly II, 445—447). Сю відповідь уложено в Бережанах.

[4]) Thaly II, 447—448.

[5]) Ді-Ерон 14. IV. 1702 (Thaly II, 449—450),

для добра рідного краю, й упевніть їх, що як успіх буде хоч тільки правдоподібний, не зазнають недостачі помочи з мойого боку“ [1]). Місяць пізнійше обіцяв на угорське повстане дати мілїон талярів [2]). Так отже по році тяжких зусиль здобув Ді-Ерон першу (й останню на польськім терені) дипльоматичну побіду... над власним королем.

Та хоч Людвик XIV згодив ся в засаді на проєкт угорської диверсії, все таки брав справу менше горячо як його варшавський посол, який заповідав зразу початок акції вже на найблизші місяці [3]), пізнійше одначе не скривав трудностей [4]). Король висказував сумніви, чи можливо буде почати в біжучім році і заряз взяв назад обіцянку мілїона, заявляючи, що не розпоряджає такою сумою [5]). Зі всього видко, що він дивив ся скептично на діло Раковція і Берчейнїя і бажав зробити диверсію против Габсбургів трохи поважнїйшою. Коли заходи коло приєднаня для сеї справи Августа II скінчили ся невдатно, перекинув французький король свої сїти на Августового суперника — Карла XII, на якого ось що недавно змовляв ся з польським королем. Ді-Ерон ще в сїчни поновив зносини з Шведами, щоби вразї детронїзації Августа II промостити князеві Конті шлях до польської корони. Він предложив свойому королеви післати обох Угрів до шведського короля з прошенєм помочи й офертою французько-шведського союза против цїсаря й Августа II [6]). Людвик XIV годив ся на се радо й обіцяв їм давати платню [7]). Угри одначе не пійшли до Шведів; одно — для них знайшов ся безпечний захист у Бережанах, друге — против їх місії запротестував сам їх господар, белзький воєвода, з огляду на власні інтереси, пригадавши при тім долю Раковцієвого дїда в Польщи [8]).

1) Відповідь короля 18. V. 1702 (Thaly II, 450; Legrelle V, 124).

2) Король 22. VI. 1702 (Legrelle V, 130).

3) Ді-Ерон 8. IV. 1702 (Thaly II, 449).

4) L'état tamultueux (у Польщи) éloignait l'éxecution des desseins qu on pourrait former pour profiter du mécontentement général des Hongrois — писав Ді-Ерон 19. VI. 1702 (Legrelle V, 130).

5) Король 24. VIII. 1702 (Legrelle V, 130).

6) Ді-Ерон 20. I. 1702 (Thaly II, 432) Се мотивував ще небезпекою для їх дальшого побуту у Польщи (було се підчас їх захисту в Мощеници). Про кандидатуру кн. Конті ще Ді-Ерон 26. V. 1702 (Legrelle V, 130).

7) Король 2. III. 1702 (Legrelle V, 123).

8) Ось що писав воєвода своїй жінцї 16. VII. 1702 з під Опатова: Prosze x. Rakocemu tam wszelką obmyslic tak assistence iako tez y wygode, ktoremu list ten oddac y iego przez Boga, dobrodziko,

Тоді коло шведського короля заступав інтереси французької політики маркіз Бонак, який мав зразу відводити Карла XII від війни з Августом і звернути його против Бранденбурґії або Данії [1]). По новім курсї саксонської полїтики стало се змаганє безосновне, тому лїтом 1702 р. вислано через посла Ріку (Ricous) нові пропозиції. Карлови XII предложено троякий плян: або вдарити на Саксонїю й відобрати сим способом останню підставу Августови; або почати війну з Бранденбурґією; або вкінци безпосередно з цїсарем [2]). На тій основі вели ся переспрaви, а на початку 1703 р. велїв французький король предложити Карлови XII проект нових умов в тих самих трьох напрямах, а межи ними диверсію против цїсаря хотїв накермувати на Угорщину. Та Людвик XIV сам згори не мав надії, щоби шведський король пристав на сей плян [3]). Так і було.

Французький король з самого початку сукцесийного питаня хотїв устроїти диверсію против Анґлії (в Ірляндії), та се показало ся неможливим. Рішив ся на диверсію против Австрії; до неї хотїв запрягти наперед Августа II, потім Росію Бравншвайґ, Швецію й ин., а коли нїкого, крім Баварії, не вдало ся перетягнути, мусїв ухопити ся останнього способу, підсуваного Ді-

---

utrzymuj, aby się nie brał do krola szwedzkiego, bo to o mnie idzie. — А знов 25. VII. 1702: X. Rakocemu kłaniąm, ktoremu racz persuadowac, aby się nie porywał y nie chwytał Szweda, bo to poprzysięgnąc, ze on tu z Polski nie wydzie y zginie, iako iego dziat; ktoremu wszelką wygodę prosze obmyslic. — В иншім листї: O Rakocym teras nie pisze, ieno się refferuię na tamte dawnieysze listy y prosze, Dobrodziko, zebys go utrzymała, bo to o mnie idzie, uchoway Boze, zeby co miał zrobic, bo na moy kark by się wszystko to obaliło. (Листи А. М. Сїнявського до жінки — рпс. бібл. Чарторийських N. 2516).

[1]) Інструкція 8. IX. 1701 (Recueil II, 206—215).

[2]) Інструкція 30. VIII 1702 (Legrelle V, 102—125).

[3]) В інструкції (8. II.) для бар. Спарре предкладав Людвик XIV Швеції 600 тал. за атаку на бранденбурське Поморє. Le second objet est d'engager le roi de Suède à porter des armes dans l'electorat de Saxe, à joindre ses forces à celles de l'electeur de Bavière et moyenant cette jonction s. m. consentérait à lui donner un subside de 800 m. écus... On peu encore avoir une troisième vue pour un traité. Mais il y a lieu de douter que le roi de Suède y veuille entrer. On pourrait lui proposer d'entrer en Hongrie et d'attaquer cette partie des états héreditaires de l'empereur... Au moins il est certain que, s'il avoit quelque vue sur la Hongrie, le prince Ragoski pourrait lui donner de grandes facilités pour l'exécution. На сю цїль призначав король також 800 т. талярів (Legrelle V, appendice N. 8, p. 648).

Ероном ще з весни 1701 р. — використати невдоволене на Угорщині і пляни угорських конспіраторів у Польщи.

Та се ще було мало самої готовости французького короля допомогти угорській опозиції (очевидно не з прихильности до її „золотої волі", а тілько виключно з огляду на власні політичні інтереси)[1]; задля віддаленя обох країв годї було говорити про якусь спільну акцію без ще одного, третього, спільника в найблизшім сусїдстві Угорщини. Август перейшов рішучо на цїсарський бік, Порта нїяким способом не дала себе намовити до такої ролї; могло отже здавати ся, що й готовість Франції не дасть Уграм нїякої користи. Одначе знайшов ся тут цїлком добрий вихід. Як зазначував я вже попереду, з іменем Польщі не вязало ся нїяке понятє одноцїльної полїтики, король був тілько її одною частиною, суперечним йому шляхом ішла Річпосполита, а серед неї було стілько окремих полїтик, скілько богатих панських родів. І хто ж знав краще про се, як не французька дипльоматія? Вона від другої половини XVI в. знала польську суспільність полїтичну дуже добре. У неї була немов окрема школа для дипльоматів на польскім ґрунтї; уступаючий посол писав свойому наслїдникови інструкцію, як має поступати з польськими полїтичними сферами і т. ин.[3]). І давнїйша французька підмога для угорських куруців давала ся не так через короля Собеского, як попри нього, через панські круги. Тому то полїтика Августа викликала у Ді-Ерона радше досаду нїж почуванє невдачі. Він почав наново інтриґувати против короля, він здвоїв тілько енерґію коло збираня й орґанїзованя французького сторонництва між польськими вельможами і шляхтою для далекосяглих полїтичних плянів.

---

[1]) Влучно схарактеризував полїтичну етику тодїшньої Франції один з нїмецьких істориків: Ludwig XIV bemaß alles, was sich zwischen Himmel und Erde befand, nur mit dem einen Maßstab: verwendbar oder nicht verwendbar für die Zwecke seiner Politik. Rákóczi war verwendbar (O. Klopp, Der Fall des Hauses Stuart, XI, 56). Початкова неприступність французького короля для угорських плянів дала привід Раковцієвим прихильникам виступити против погляду, буцїмто повстанє було дїлом французької інтриґи (Hist. des rév. I, 163). Замітка вірна тілько почасти, бо тут річ не в ініціятиві лише, а й у практичнім переведеню, а се останнє без французької помочи було неможливе.

[2]) Legrelle V, 135—150).

[3]) Пор. характеристики Польщі у Бетіна (Béthune), Форбена (Forbin), Отвіля (Hautville), Бонака й ин. французьких дипльоматів.

Ще коли надія на Августа не була страчена, писав Ді-Ерон про потребу прихилити для угорської справи деяких польських панів, передусім кардинала-примаса (Радзейовского), в. гетьмана коронного (Яблоновського), київського воєводу (Контского) та деяких инших. Велика користь мала б бути від Оґіньского, що має маєтности недалеко угорської границї, а також від белзького воєводи (Сінявского), найбогатшого пана на Руси. Сей останнїй підпер би справу дуже енерґічно, якби знав, що се лежить в інтересї французького короля [1]). Не чекаючи відповіди, як звичайно, робив посол сам перші кроки й „обробляв" декого з названих людей, головно белзького воєводу. Ті пани мабуть інформували Берчейнія, що не позволять збирати в Польщи війська на угорський похід під фірмою свойого короля, а тілько французького [2]). Після атентату на Берчейнія і приїзду Раковція у Варшаву взяв ся Ді-Ерон горячо до прихилюваня польських панів для угорської справи. За порадою примаса він звернув увагу Угрів на Константина Собеского, який міг би бути корисний для їх справи [3]). І справдї роля для нього знайшла ся зараз. Після резиґнації Августа була опорожнена посада угорського короля... Уложено, що найлїпшим кандидатом буде якраз королевич Константин, евентуально його брат Олександер. За першим мала промовляти деяка популярність серед шляхти, за другим богацтво та подївана поміч його матери [4]). Одначе й ся комбінація не вдержала ся довго. Незабаром довідуємо ся, що шляхта вже знеохочена до королївського дому (Собеских), особливо до Константина, що своїми надужитями викликав ворожню всеї руської шляхти до себе [5]). Були й инші мотиви против кандидатури Собеского, а се споріднене Якова з цїсарським двором [6]). Думано також над кандидатурою гетьмана Яблоновского, одначе на перепонї стояв його вік. Остаточно здавали ся конспіратори на волю французького короля, кого він схоче посадити на угорськім престолї [7]). Людвик XIV заявив ся против Собеского й обіцяв підперти сильно такого Поляка, який

[1]) Ді-Ерон 4. VIII. 1701.

[2]) Propositions à représenter au roi très chretien.

[3]) Ді-Ерон 27. XI. 1701.

[4]) Ді-Ерон 30. XI. 1701. Пригадуємо, що ще в р. 1675 була мова про можливість, щоб один з королевичів дістав угорську корону.

[5]) Ді-Ерон 19. III. 1702.

[6]) Король 2. III. 1702.

[7]) Ді-Ерон 26. I. 1702.

станув би на чолї угорської акції як будучий король. Як що Яблоновский не надаєть ся на се з огляду на старість, то можна б — на гадку французького короля — ужити його сина (Яна, руського воєводу) [1]. Та щоб молодий Яблоновский дав себе ужити на угорське підприємство, не було вигляду [2], а старий давав дуже загальні неозначені відповіди й умер скоро по тім [3]. Се заставило обі сторони відложити журу про будущого короля на пізнїйше, а займити ся приготованєм відповідних сил, щоб дїло почати. Раковці віддавав означенє будучого угорського короля цілком в руки Людвика XIV: „Й. в. дасть нам такого короля, який сам і його наступники будуть вірними слугами Франції з вдячности й ідентичности інтересів“ [4].

Та не кандидатами до корони мала Польща прислужити ся Угорщинї, чи радше Франції. Від польських панів бажано поперед усього матеріяльної помочи, а корону ставлено тільки як приману. В найгіршім разї польських панів було треба, щоби можна було зібрати потрібне військо на початок підприємства й його підкріплюванє. Тут кождий польський вельможа міг зробити прислугу, маючи формальне право держати власні узброєні відділи, одначе найбільша користь могла бути з прихильности представників державної власти. Найважнїйша могла бути прихильність гетьманів, яким сам король завидував ширини власти;

---

[1] Si quelque Polonais, puissant par ses richesses et par son crédit, pourait se mettre en tête de profiter de la disposition de Hongrie et de se faire roi de Hongrie, rien ne me paraîtrat meilleur pour donner plus de force au mouvements qu'on pourrait exciter sur ce prétexte. Si le castellan de Cracovie convient et que son âge avancé l'empêche d'accepter cette proposition pour lui-même, il faut examiner, si son fils serait capable d'entreprendre et de soutenir une pareille affaire... Il ne conviendrait pas de songer à aucun de fils du feu roi de Pologne. L'empereur trouverait bientôt les moyens de leur faire abandonner une semplable entreprise et vraisemblablement il se contenterait des premiers avantages que l'empereur leur (sic!) offrirait (Лист Людвика XIV 2. III. 1702 — Legrelle V, 122—123; Thaly II, 434).

[2] Ді-Ерон 19. III. 1702 (Thaly II, 443).

[3] Ді Ерон 6. III. 1702. Гетьман умер 3. IV. 1702.

[4] Раковці до Ді-Ерона (Thaly II, 448). В дискусії про можливих кандидатів до угорської корони згадано ще одно імя — самого белзького воєводи; сього бажала собі його жінка (Ді Ерон 19. III. 1702). Окрім того й сам Раковці думав мабуть про королївську корону, доки політична потреба не велїла глядати кандидатів знов за границею Угорщини.

під їх протекцією можливо було робити военні приготованя зовсім незамітно. Тому то Ді Ерон дуже щиро заходив ся, щоби перетягнути на свій бік вел. гетьмана коронного, навіть ще тоді, коли ще мав надію на короля Августа [1]). По атентаті було се ще більше потрібно. На скілько можна вірити донесеням французького посла, то оба коронні гетьмани, великий і польний, Стан. Яблоновский і Фел. Потоцкий, заявляли принципіяльну прихильність угорським плянам й були готові підперти Константина Собеского у змаганях до угорської корони [2]). Готовість та не мусїла бути дуже виразна, коли до Людвика XIV ідуть часті просьби, щоб він з свойого боку вплинув на Яблоновского в бажанім для Раковція напрямі [3]). „Гетьмана в. вел. може прихилити тим способом, що зволить написати йому ласкавий лист і післати дарунок" — писав Ді-Ерон [4]). Та старому гетьманови при кінци сьомого десятка літ житя було вже не до полїтичних авантур. Смерть його змусила наших полїтиків заходити ся коло його наступника при великій булаві, Фелїкса Потоцкого, який також мав французькі симпатії [5]). Одначе вчасна смерть його [6]) перепинила дальші пляни на його сподіваній помочи. Наступник його, Єронїм Любомирский, сам почав снувати далекосяглі пляни про польську корону, до того як прихильник Австрії по родинній традиції був неприступний для угорських плянів; тому прийшло ся зрезиґнувати з тих користей, які міг Раковцієви дати польський гетьман силою свойого уряду.

По розриві з Августом полїтична тактика Ді-Ерона велїла зблизити угорських конспіраторів наперед з старим прихильником французької полїтики, примасом кард. Радзейовским, якого імя вже тодї мало широкий розголос в полїтичнім світї. Він

---

[1]) Ді-Ерон 27. X. 1701. В депешах французького посла звичайно не згадують ся імена польських панів, а тілько їх урядові титули, і тому у мадярських істориків повно похибок в означуваню імен Раковцієвих приятелїв у Польщи. Так ось в р. 1701 вел. гетьман кор. (grand général) названо Любомирского зам. Яблоновского (Thaly II, 386, 421, 441), польним гетьманом (petit général) — Сїнявского зам. Фел. Потоцкого (421); на поч. 1702 київ. воеводою зроблено Йос. Потоцкого зам. Март. Контского (433); воевода руський (Ів. Яблоновский) зовсїм неназваний (439); краківським воеводою названо Ів. Яблоновского зам. Фел. Потоцкого (441, 446) і т. ин. (Márki I, 215—219 повторив деякі з тих блудів).

[2]) Ді-Ерон 30. XI. 1701. [3]) Ді Ерон 26. I. 1702.

[4]) Депеша 19. II. 1702. [5]) Ді-Ерон 8. IV. 1702.

[6]) Вже в пол. мая 1702.

прийняв обох Угрів на таємній нараді у Ловичу й обіцяв їх підпирати. Та як чоловік безхарактерний та скупар довгий час не робив для них нїчого, і француський король мусїв уживати свойого впливу на нього [1]). В рішучій хвилї, як побачимо, він таки прийшов з грошевою підмогою Раковцієви, хоч зовсїм не з ідеальних мотивів.

З усїх польських панів найбільша заслуга для угорської справи належить ся Сїнявским, чи радше самій панї „воєводинї белзькій“. Дуже цікава фіґура ся панї Сїнявска! Коли кн. Евген Савойський висловив ся про Польщу парадоксом, що нею правлять ксьондзи, жиди і женщини [2]), то певно мав на думцї, побіч Товіянскої й Любомирскої, сю Раковцієву приятельку. Без сумнїву, нїяка польська дама не мала голоснїйшого імени нїж вона. Увесь полїтичний світ, скілько цікавив ся північною війною й угорським повстанєм (а хтож не інтересував ся ними!) говорив і писав про madame la palatine de Beltz мало що не так само часто як про головних учасників історичної драми: Карла XII, Петра В., Августа II та Раковція... Сей розголос навіть троха дивний і сьогодня не зовсїм зрозумілий. Бо й якаж се тепер, в історичній перспективі двох столїть, незначна фіґура! Людина, без сумнїву, обдарована бистротою ума й розумом, з широким кругом інтересів для публичних справ, одначе не репрезентувала нїякої полїтичної ідеї, її охота до полїтики не мала нїякої постійної позитивної цїли, вона не ставила себе в нїякі відносини до якихнебудь там інтересів рідного краю — вона не була нїчим иншим тілько безмірно амбітною і порожною інтриґанткою полїтичною, що все брала з спортового пункту погляду. А що виходило поза сей круг, було дїлом виключно особистої амбіції, яка ставила їй перед очима навіть королївську корону. Й угорську справу брала вона не инакше як спорт, хиба стілько ідеальнїйше, що з головним героєм повстаня, Раковцієм, вязала її особиста прихильність. Все ж таки без її помочи годї собі уявити можливість приготованя визвольного руху, а навіть подекуди й його під-

---

1) Ді-Ерон 26. I. 1702.

2) В листї до ґен. Палфія 7. IX. 1705 писав він: Mir scheint, daß es dem Rakoczy nicht sonderlich viele Mühe kosten wird, die Schweden, am leichtesten aber die Pohlen auf seine Seite zu bringen, denn bei den letztern machen die Geistlichen, Juden und die Weiber doch beinahe die Hauptsache (Sammlung politischer Schriften, N. 113).

держуваня. І за те почував Раковці щиру і глибоку вдячність[1]). Була се заплата не тілько за безпечний захист в Бережанах, але також за сю поміч, що воєводина дала при першій орґанізації повстаня, і протягом усього його часу не мало причиняла ся до його успіху, та ще по упадку трудила ся в користь угорських еміґрантів і самого князя. Кермувала ся вона при тім ріжними мотивами. Передусім видко було у неї певні гуманні почуваня для нещасних людей[2]); дальше її особисті відносини до князя, про які вже згадував я, веліли їй також причиняти ся до здійсненя його політичних плянів; вкінци з прихильности до французької політики взагалї, а французьких дипльоматичних представників з окрема, вона була все готова прислужити ся чимсь французькому королеви, якого імя мало все чарівний вплив на таких людей як вона[3]). Ді-Ерон умів теж підтримувати в сім настрою паню воєводину, удержуючи з нею письменні й особисті зносини та уміючи все в пору підогріти її французькі симпатії відповідним подарунком або дорогоцінним власноручним письмом Людвика XIV. Була навіть хвилина, що й вона сама мала охоту використати угорську справу для себе, себто щоб воєвода став відкрито по боцї повстанців як кандидат до угорської корони[4]). Одначе всї ті мотиви не були зовсім такі сильні, щоби брали верх над її власними рахунками і плянами. Передовсім робила

---

1) Його згадки все повні поважаня для приятельки: Cette dame étoit d'un esprit, d'un courage viril et d'une générosité au-dessus de son sexe (Mém. 9). — Volebat legatus me in palatinae Belzensis, mulieris virilis animi, notitiam perducere (Conf. 137). — Отвіновский подібно зове її: wielkiego geniuszu, rozumu i obrotu damą (1707, 1).

2) M. du Héron la ruit dans la confidence la l'arrivée du prince Ragkoczy, lui fit de sa personne le portrait le plus propre à determiner une femme généreuse et qui n'est pas insensible à secourir un malheureux (Bonac, Mém.).

3) Elle avoit toujours témoigné du penchant pour la France; elle t'etoit distingnée du temps de l'élection du prince de Conty par son zèle pour le parti de ce prince et flattée de l'honneur qui lui étoit revenu de sa fermeté, elle continuoit dans les mêmes sentiments par goût et par vanité (Bonac, Mém.). — M-me la pal-ne de Beltz servira V. M. avec empressement et un zèle qu'on ne peut trop estimer... Jamais V. M. n'en a honoré personne qui le mérite mieux par son zèle, que m-me la pa-ne de Beltz, qui d'ailleurs et de son côté et du côté de son mary est une des premières dames du royaume (Бонак 24. VII. 1703).

4) Ді-Ерон 19. III. 1702.

так, що ніколи не анґажувала в угорські справи своїх власних засобів, тілько старала ся віддавати прислуги як посередниця між Уграми та Францією. Дальше вона уміла все те устроювати тим способом, що се її інтересам не шкодило ні трохи, навіть тоді, коли вона перейшла рішучо на бік Августа й царя та на сій дорозї глядала карієри для себе й свойого мужа.

Адам Микола Сінявский, найбогатший пан в тогочасній Польщи, був антитезою своєї жінки. Хоч дуже гордий своїм родом і зарозумілий на свої богацтва, не визначав ся нїчим, навіть у ті бідні на таланти часи. Тілько амбіція його була дуже велика, вона знала тілько один певний шлях до вдоволеня: гетьманська булава, а дальше... королївська корона. Політичних і військових здібностей не мав зовсім ніяких. Хиткість у думках і нерішучість у дїлах, брак освіти і знаня людей та світа, недостача ширшого умового горизонту й висшого полету, невільність і податливість супротив сильнїйших індивідуальностей, в тім і власної подруги, яку любив і слухав — отсе головні риси його характеру. З часів елекції 1697 р. був також одним із стовпів французької партії, одначе скоро, в міру виглядів на карієру, позбував ся неохоти до Августа. Французький посол старав ся ужити його для своїх політичних цїлей й до того уживав подібних способів, що й у його жінки [1]. Та доки Сінявський був тілько воєводою белзьким, доти показував доволї охоти сповняти бажаня французького короля і навіть почав деякі приготованя в користь Угорщини [2], одначе як по смерти Фел. Потоцкого Любомирський опорожнив йому малу булаву (май 1702), поволи зміняє він сю політику. Він боїть ся, щоб Раковці не пошкодив йому, не зразив йому короля Августа, не починав передчасно повстаня, а вже — сохрань Господи — не вязав ся зі Шведами [3]. Він мабуть навіть піддавав ся на-

[1] В реляції 20. I. 1702 писав він свойому королеви: „На мою думку в. вел. зробить на власну користь, як пішле белзькому воєводї свій портрет або инший визначний подарунок; такий знак ласки зобовяже дуже французьку партію серед Поляків і буде заохотою воєводинї вести дальше справу підмоги для Угрів“ (Thaly II, 432). А 19. III. 1702 доносить уже посол: „Ті пошани, які в. вел. зарядило, зробив я у белзького воєводи; дар для воєводини зробить дуже богато“ (Ibidem 448). [2] Ді-Ерон 26. I. 1702.

[3] Пор. висше його листи до жінки; подібно писав 9. VII. 1702 з під Тарнова: Cos tu słychac, ze x. Rakocy do Wegier isc ma, coby nąm nie na rękę było, boc krol od cesarza nie miałby przeciwko Szwedowi tych posiłkow, ktore moze miec (Рук. бібл. Чартор. № 2516).

мовам з боку королївського двора, щоби видати Раковція і Берчейнія в руки Штратмана. З другого боку він одначе не зривав ще довго з француською партією і противсаксонською опозицією, не будучи ще зовсїм певний, де знайде більше користи для себе. Ще лїтом 1703 р. він показував готовість дати підмогу Уграм „безкористно" — за постійну пенсію від француського короля [1]). Пізнїйше держав ся більше невтрально що до угорських справ, а ставши вел. гетьманом (1706), почав вести свою власну полїтику, яка вже зовсїм велїла йому недбати про угорських приятелїв.

Після Сінявскої найбільше прислужили ся Раковцієвому підприємству Йосиф Потоцкий, галицький староста, від 1702 р. київський воєвода, та Мартин Контский, подільський ґенерал, київський, а від 1702 р. краківський воєвода. Перший з них, то одна з найголоснїйших фіґур „саських часів". Його хороблива амбіція, захланність та впертість ставлять його може понад усїх сучасників. Се той пан величезних маєтностей по всїй Україні, що фантазував про галицьке князївство, якого відмова вел. гетьманської булави загнала у шведський табор, завела на Угорщину й у Бендери. Голова тїсна, відважна до очайдушности, одначе без усяких військових здібностей, славний хиба жорстоким давленєм українського бунту, зрештою страшний і для самих Поляків надужитями свого війська. Шведсько-француська партія мала з ним більше клопоту нїж користи [2]). Знайомість його з Уграми припадає на 1702 р. Між ним і Раковцієм витворила ся обопільна прихильність; воєвода був один з перших польських панів, що причинили ся дїлом до зорґанізованя і перших успіхів угорського повстаня.

Контский — се один з симпатичнїйших людей в тім часї. Старий заслужений вояк став приятелем і помічником Раковція чи не з ідеальнїйших мотивів, анїж усї инші. В кождім разї француські дипльомати не вели його на лїстї вірителїв, хоч він належав до француської партії і хоч прислуга його угорській справі при самім початку була поважна [3]).

---

[1]) Бонак 22. VIII. 1703 (Cygnaeus, Bidrag till de nordeur. folksl. hist. 176).

[2]) Бонак висказав ся про нього: Il faut le regarder plutôt comme l'enfant perdu de ce parti que comme le chef (Mém.).

[3]) Тілько ще 26 січня 1702 р. писав Ді-Ерон: Від київського воєводи можна дістати артилерію, як що дамо йому дещо на камінецьку твердиню, до котрої він привязаний як до коханки. Безкорисність, чес-

Ді-Ерон довго заходив ся, щоби приєднати до такої самої цїли молодшого Яблоновського, руського воєводу, одначе на дармо [1]; воєвода держав ся в резерві, чи радше злакомив ся на цїсарську ласку, бо й Штратман умів прихиляти собі польських панів не гірше Ді-Ерона [2]).

З инших польських панів близько угорських конспіраторів стояв знаний нам вже велюнський староста Казимир Менцїньский, що давав захист наперед Берчейнієви самому, потому ще й Раковцієви. Про його безпосередню поміч у приготованях до повстаня не знаємо нічого, бо він умер мабуть таки 1702 р.[3]. В кождім разї належав він до важнїйших Раковцієвих добродіїв, а навіть вірителів, позичивши князеви поважну суму в тяжких для нього обставинах [4]).

Не звісно, при яких обставинах познайомив ся Раковцї близше з родиною Вишневецьких; певно ще в часї бережанського побуту [5]); можна догадувати ся, що посередником був французький посол або панї Сінявска. Пізнїйше, коли Раковцї з успіхом працював на Угорщинї, стрінемо ся з проявами обопільної прихильности межи обома сторонами, спеціяльно межи

ність і горяча відданість інтересам в. вел. у сього пана звісна (мад. пер. у Таля, II, 433).

[1]) „Було б дуже добре, якби п. Торсі написав до руського воєводи і зробив йому надїю подібного дару", як його батькови. Який се мав бути дар, видно з дальших слів послової реляциї: „Одначе анї листів анї грошей не треба їм передавати доти, доки не будемо переконані, що сподївані від них дїла не будуть сповнені (Ді-Ерон 19. II. 1702) — „На поміч гетьманового сина не богато надії; було би добре, як би в. вел. сказали кілька милих слів панї Бетін (de Béthune), щоби заохотила руського воєводу" (Ді-Ерон 19. III. 1702).

[2]) Штратман доносить 12. II. 1702, що передав дарунки воєводї і його жінцї (HHSt. A. Pol.).

[3]) В сїм роцї велюнським старостою єсть вже його син Йосиф.

[4]) Був се радше застав дорогоцїнностей за 160 тис. зл., яких Раковцї нїколи не викупив. Звістку про се подає Жихлїньский (Złota księga szlachty polskiej I, 168) на основі актів процесу межи родиною М. і ченстоховським монастирем, куди сї дорогоцїнности мали попасти. Що се за дорогоцїнности і звідки їх узяв Раковцї? Очевидно анї не взяв їх з собою, анї не прислала їх йому жінка. Догадую ся, що се були річи його матери, які вона 1686 р. післала (може також на застав) у Стрий. Реєстр їх оголосив Таль (Történelmi Tár 1879, 171—172; пор. M. Tört. Eml. ir. XXIV, 510). По иншій звістцї „скриня повна золота" Раковцієвої матери була як депозит в однім львівськім монастири (KA. Exp. 1703, VII, 269).

[5]) Conf. 142.

Раковціем і княгинею Вишневецькою, жінкою лит. гетьмана Михайла. Пізнійше стрічаємо ся також із симпатіями межи князем і познанською воєводиною, вдовою по Рафалї Лещиньскім, матерею короля Станїслава, також одною з тих, що „правили" Польщею. Коли й де завязано нитки сього приятельства, годї докладно знати.

Як загалом бачимо, то угорські змовники глядали (чи радше французький посол шукав для них) прихильників і помічників головно серед сфер неприхильних Августови, серед членів давної французької партії. Навіть такі, як белзький воєвода, що опісля держали ся доволї вірно королївського боку, хилили ся довгий час до французьких полїтичних інтересів. Кого туди не гнала ненависть до абсолютистичних заходів короля, того перетягали „реальні дискреції" — як любив висказувати ся Паткуль — себто гроші, або подарунки і ласкаві листи від божища всього тодїшнього аристократичного світа. Les gens de ce pays sont si remplis de faste, qu'il n'y a pas de meilleur moyen de les conduire à se qu'on veut, que de les prendre du côté de leur foible...[1]). Сю „слабість" уміли добре використовувати полїтичні аґенти. Ді-Ерон показав ся доволї зручним в приєднуваню подібних прихильників. Правду сказавши, вся його дипльоматична вартість лежала тільки у таких інтриґантських здібностях[2]). Значну частину невдатности Ді-Еронової місії у Польщу і розбитє французько-польського алїянсу треба покласти на рахунок нещасливої тактики сього посла. Кермуючи ся більше поривами темпераменту нїж дипльоматичною методою, він зражував собі короля Августа. Прихильність, яку король зразу йому показував, брав він за опановане; необачно переступав межі своєї компетенції, чи там дипльоматичних звичаїв, та мішав ся у внутрішні державні справи Польщі, у двірські інтриґи, а навіть у любовні пригоди самого короля і т. ин. Вже на початку 1701 р. у Біржах зробив він грубий нетакт, доносячи французькому послови при Карлї XII про трактат польського короля з царем. Від того часу становище його було захитане. Коли Август не хотїв ратифікувати алїянсу, виступив він перед своїм королем з авантурним пляном акції против Августа: підняти шляхту на нього, а Татарів на царя, поставити на чоло шведської армії кн. Конті, як нового польського

[1]) Бонак 24. VII. 1703.
[2]) Пор. його вірну характеристику у Бонака (Mém.).

короля на місце здетронїзованого Саксонця. Людвик XIV мусів остуджувати запал свойого посла і велїв йому таки держати ся короля [1]). Ді-Ерон якийсь час піддобрював ся Августови, та не довго. Коли виявило ся, що Август уложив трактат з цїсарем, Ді-Ерон остентацийно відвернув ся від короля і, проголошуючи, що він призначений однаково як до короля так до Річипосполитої, перекинув ся вже явно на бік польської опозиції, кардинальсько-шведської партії. Август перестерігав його і грозив, одначе надармо. Ді-Ерон працював, очевидно, на користь нової елекції, відгріваючи кандидатуру кн. Конті. Коли Август був присилуваний переїхати при кінци жовтня 1702 р. з Варшави у Торунь, велїв перенести ся туди і французькому послови, не хотячи допустити до його інтриґ із Шведами. Одначе Ді-Ерон полишив ся у Варшаві, вимовляючи ся дрібними причинами; а тодї Август видав наказ його арештувати і післати у Францію [2]). Для угорських конспіраторів була се велика втрата; без помочи французького посла замикала ся не тільки дорога до французького скарбу і можність порозуміння з Людвиком XIV, але спиняло ся приєднуванє польських панів для угорської справи, так що про приготованє повстаня стало зовсїм неможливе [3]). Та ся перерва не довго тревала; в половинї грудня 1702 р. обіймив у Польщи веденє французьких справ маркіз Бонак, дотеперішнїй надзвичайний посол при боцї Карла XII [4]). (Далї буде).

---

[1]) Див. письмо Людвика XIV Ді-Еронови 3. III. 1701 (Recueil IV, intr. LX—LXI).

[2]) Стало ся у ночи 10—11 пад. 1702 р. Бонак говорить про свій приїзд у Варшаву (12. XII. 1702): environ quinze jours après que M. du Héron eut été enlevé (Mém.), одначе вже 22 падол. на нарадї сенаторів у Львові висловлено протест против арештованя (Załuski III, 314). Останню депешу у Версаль вислав Ді-Ерон 26 жовтня, а остання інструкція для нього датована 23 падолиста 1702 (Legrelle V, 132). З огляду на все те ясно, що арештованя не можна класти на лїто 1702, як се робить Яроховский (Dzieje Augusta II, 2, 120) або Таль і Маркі що приписують вину інтриґам Штратмана (II, 451; I, 224).

[3]) Що правда, Берчейнї впевняв опісля, що за часів Ді-Ерона між Людвиком XIV й Уграми уложено формальну умову, в якій Франція зобовязувала ся не заключати мира без Угрів та давати їм на початок 3—400 тис. тал. підмоги, а в разї потреби й більше (див. його лист до Бонака 15. VI. 1703 — Таль II, 451), одначе єсть усї причини не вірити тому, була се тілько обітниця, а більш нїчого.

[4]) Таль і Маркі зовуть його хибно (за Раковцієвим мемуаром) ґданським послом (II, 451; I, 226).

З сорокових років.

Студії **Олександра Грушевського.**

2. П. Куліша „Украина. Одъ початку Вкраины до батька Хмельницького“.

Під таким заголовком вийшла в 1843 р. дуже цікава книжка.[1]) Був се новий по тим часам плян росповісти історію народа його ж власними споминами в піснях та думах. Оповіданнє ціле витримано в формі народнїх дум і думою ж названо кожний з 12 його розділів. В основу покладено народні думи, а прогалини в хронольоґічнім звязку оповідання заповнено чи то прозаїчними чи то віршованими вставками від автора що сполучають дійсні народні думи.

Всього таких розділів-дум — 12. Починаєть ся оповіданнє в першій думі з того момента, як після Батиєвого розорення люд став вертати ся в свої розорені оселї. Перед тим — в передмові нїби — вставлена згадка про заведеннє християнства за Владиміра — се прозою, а потім вже віршами в формі думи росповіджено про князівські усобиці та зруйнованнє України Батиєм з сентенцією в прозі — „оттымъ то, панове, сказано, що всяке царство, раздѣлшееся на ся не станетъ и всякій домъ, раздѣлшійся на ся, запустѣетъ“...

Матеріял поділено між поодинокими думами не рівномірно: деякі оповідають про одну лише подію, оповідають докладно

[1]) Тепер передрукована в виданню „Сочиненія и письма П. А. Кулиша“ під редакцією І. Каманіна. „Украина“ займає тут сс. 1—63, надрукована вона ортоґрафією оріґіналу з захованнєм його відмін. Заховуємо і ми сю ортоґрафію Куліша в цитатах з „України“.

і повно; в инших сполучено звістки про кілька меньш визначних історичних діячів, і в такім випадку згадки про сїх діячів або про сї подїї коротенькі, поверхові. Автор не хотїв загубити і поплутати заздалегідь уложеної хронольоґічної схеми і через те, де нема для нього відповідних уривків з народнїх дум або пісень, там він для сполучення дає чи прозові вступи в початку дум (I, II, IV), чи віршовані вставки в серединї дум, переповідаючи звістки з инших джерел. Але такі прозові добавлення мають лише другорядне, помічне значіннє, і переважну частину сього твору становлять народні думи й історичні піснї; в порівнянню з сими думами додаткові в віршованій формі оброблені звістки инших джерел займають всї разом далеко меньш половини і грають другорядну ролю поруч дум і історичних пісень.

В виповненню сеї теми треба відокремити два моменти: треба було мати велику пошану до народньої поезії, щоб взяти на себе се завданнє — приладити історичні піснї та думи одну до другої в суцільний закінчений начерк української історії. В основі сього лежало загальне зацікавленнє до української народньої поезії. З другого боку, треба було мати певне довірє до історичних пісень і дум, як до певного, безсумнївного матеріялу, щоб скористати їх звістками і вказівками для сеї цїли. Тут уже прихильна оцінка історичних пісень і дум, як джерела і матеріялу для розроблення української історії.

І се зацікавленнє народньою поезією і сю прихильну оцінку наукового значіння історичних пісень і дум поціляли разом з Кулїшем і його товариші. Щоб яснійше було, що тут індівідуального, Кулїшевого, і що було переконаннем і почутєм цїлої ґрупи української молодої інтелїґенції, ми постараємо ся підшукати деякі паралелї у старших сучасників та простежити перехід сього пляну до молодшого поколїння, в зміненій та доповненій, розумієть ся, формі.

Глубоке, щире захопленнє рідними піснями виростає на ґрунтї тої безпосередньої, міцної любови до рідного краю, яка становить одну з головних прикмет психічної вдачи Українця. Звичайно, на чужинї загострюєть ся отсе почутє любови до рідного краю; Українець рветь ся душою з „постылой[1]) Московщины“, в яскравих тонах малює рідну Україну в своїх споминах, як Гоголь, або гірко сумує за нею, як Шевченко в своїх

---

[1]) Вираз Шпигоцького в листї до Срезневського.

петербургських та аральських віршах. Се ріжні прояви сього завше глубокого почутя, загостреного і піднесеного перебуваннєм в чужім краю.

Але і звичайних умовах повно і ясно виявляєть ся се безпсередне почутє любови до рідного краю, рідної природи, люду, мови, пісень. Досить згадати передмову М. Маркевича до його збірничка віршів „Украинскія мелодіи“, присвяту в „Наських українських казках“ Бодянського, передмову Гребінки до альманаха „Ластівка“ [1]). Всюди ми почуємо сю глубоку безпосередню любов до рідного краю[2]), рідної мови, рідних пісень. А найбільш ясною, загально-зрозумілою проявою народньої творчости, висловом народнього духа були українські народні пісні і вони збуджували завсїди увагу, цікавість і глубоку симпатію.

І не тільки в Українців. На перших сторінках історії української етноґрафії знайдемо ми деякі ймення аматорів української поезії, не-Українців з походження. На ті часи се була користна поміч українським збирачам етноґрафічного матеріялу; припадково попавши в Україну сї тимчасові її гості зацікавлювались її житєм, її народньою творчістю і внесли свою пайку праці в студіованнє української етноґрафії. Один з більш відомих прикладів — се Срезневский, Рязанець — з батька, Ярославець — по місцю уродження. І Срезневский і инші могли б повторити слова свого попередника Павловского, як він прийшов до більш повного знання української народньої творчости.[3])

---

[1]) Дати сих книжок: Мелодіи, 1830; Казки, 1835; Ластівка, 1841.

[2]) Окрім загальної любови до цїлої України виявляєть ся иноді в лїтературній чи науковій формі більш звужена любов до свого рідного куточка, його природи або споминів старовини. Так Маркевич в своїх Мелодіях присвячує окремий вірш річцї Удаю, і Максимович пропонує йому як завданнє найбільш близьке і підходяче — „изслѣдовать і представить намъ въ живой, полной картинѣ минувшую жизнь Прилуцкой Украины“ (С. С. І. 325). Сам же Максимович дав начерк історії рідної Бубновської околицї („Бубновская сотня“). Нагадаю ще кілька лїтературних псевдонїмів з ґеоґрафічними натяками, як Бода-Варвинець від м. Варви etc.

[3]) „Коротко скажу, что нѣсколько лѣтъ живучи въ Малой Россіи, довольно могъ примѣниться къ національному характеру ея жителей. Я нашелъ въ нихъ что-то пріятно-меланхолическое, отличающее ихъ, можетъ быть, отъ всѣхъ другихъ обитателей земного шара. Они имѣютъ природную внимательность, остроту, наклонность къ музыкѣ и способность къ пѣнію. Что можетъ быть разительнѣе, какъ слушать, когда Малороссіяне по вечерамъ пріятныхъ лѣтнихъ дней собравшись въ множествѣ и сидя на пригоркѣ въ кружокъ, поютъ свои заунывныя пѣсни? Тогда эхо, въ окружности ихъ отдающееся, приноситъ съ полей и отъ

Загально зрозумілим елементом була мельодія пісень, з знаннєм мови виясняла ся і краса висловів почутя і перше вражіннє робило ся більш глубоким, ясним, трівким.[1])

Але мало було почувати самому усю красу народнїх пісень, треба було се підвести під загально прийняті норми естетики. На перших кроках се було не легко, бо як раз традицийна естетика була проти усього народнього, за вироблене, артистичне, клясичне.

Щиро шануючи українську народню пісню, сї перші збирачі та аматори мусїли шукати собі якийсь крітерій оцїнки поза межами клясичної естетики: вимогам традицийної естетики вони противставляють иншу прикмету — вони підкреслюють, що се поезія не штучна, безпосередна, наївна. Се було ще нове, недавнє, і через те не загально переконуюче розуміннє, але на нїм всеж таки можна було сперти ся в суперечцї про значіннє української народньої поезії.

Так дійсно воно і було. В перших статях про українську народню поезію всюди знайдемо подібні уваги. „Наученная одною природою пѣвица“; „красота изображеній пѣвцовъ Малороссіи наученныхъ природою“; „вездѣ видна въ оныхъ природа, вездѣ слышны разговоры дѣйствующихъ лицъ и рѣдко, рѣдко сочинитель“; „непринужденное выраженіе мыслей и блистающая всегда какая то нѣжность и невинность“; „счастливый отпечатокъ первыхъ временъ стихотворства поэзіи безъискуственной, естественной“.[2])

Народня поезія не підлягає вповнї вимогам традицийної естетики — „малороссійскій сочинитель безъ сомнѣнія не читывалъ Иліады и не слыхалъ о Гомерѣ“... „сочинитель, конечно, не имѣлъ никакого понятія о правилахъ поэзіи; не зналъ

лѣсовъ къ чувствительному сердцу самые трогательные тоны! Прельстившись моими чувствованіями, неоднократно я желалъ проникнуть сущность ихъ нарѣчія и успѣлъ въ своемъ желаніи столько, сколько мнѣ было возможно...“ Грамматика, 1818 р.

[1]) Павловскій зазначає, що „охотно бы рѣшился собрать малороссійскихъ сочиненій сколько можно“, як би певність, що російська публїка зацїкавить ся ними.

[2]) Додати ще з пізнїйших — Максимович: „пѣсни нѣжныя отличаются неподражаемымъ простодушіемъ и естественностью, которой ни мало не противорѣчать безпрерывныя сравненія“ (1827) і Срезневского, де вже виступають нові відтїнки — „старина, исполненная жизни хотя и грубой, но величественной, поэтической! Въ пѣсняхъ и думахъ запорожскихъ... все дико... все порывисто... все бурно...“ (1833).

ни Горація, ни Буало, ни Батте, ни Ешенбурга, но природа, щедрая къ любимцамъ своимъ, внушила єму сіи щастливыя выраженія"...

Але „законы природы общи и неизмѣнны", і через те і поза межами традиційної естетики читача захоплює вислов щирого і глубокого почутя, хоч і мова пісень давня і перестаріла. Так „романсы трубадуровъ и пѣсни древнихъ скальдовъ, при всей необработанности слога ихъ, заключаютъ въ себѣ много выраженій и мыслей, которыми плѣняются новѣйшіе писатели": і перестарілі вирази в народнїх українських піснях не знеохотять уважного читача, він відчує захоплюючий щирий вислов глубокого почутя.

З пояснень Цертелєва (1819) легко побачити, що він сам не розвязав своїх сумнївів та вагань. Безпосередно він відчуває усю красу українських пісень, але не вміє се доказати своїм читачам. Він заздалегідь знає, які арґументи викличе його заява про українські народні пісні і заздалегідь збирає до купи докази, якими б можна було довести свій погляд і свою високу для тих часів оцінку народньої української поезії.

Але минуло кілька років і в звязку з більш інтензивним шириннєм і обстоюваннєм нових поглядів, сам Цертелєв з більшою певністю повторює знов свої відомі вже нам погляди. В невеличкій замітцї „О народныхъ стихотвореніяхъ (письмо къ г. Максимовичу)" Цертелєв висловлюєть ся більш ясно і повно (1824 р.). „Знаете ли, что сію безъискусственную поэзію предпочитаю я большей части нашихъ романовъ, балладъ и (слушайте! слушайте!) даже многимъ романтическимъ нашимъ поэмамъ". Лїтература має бути перейнята народнім духом, духом народности і з огляду на се письменник не може „считать бездѣлкою отечественныя преданія и пѣсни, но обязанъ вслушиваться въ нихъ сколько можно болѣе... Гдѣ же искать намъ сей народности? Въ небольшомъ числѣ писателей, постигнувшихъ духъ отечественной поэзіи и въ такъ называемыхъ народныхъ стихотвореніяхъ"; себто не тільки народня поезія має сама по собі безсумнївну і високу вартість, але для письменників має бути джерелом натхнення, коштовним і богатим джерелом.

Так по малу завойовала собі признаннє народня українська поезія. Розумієть ся і на далї лишали ся з старими поглядами люде старого лїтературного виховання: згадаю, наприклад, як на диспутї Костомарова професор Якімов, вихопивши два рядки з народньої піснї, домагав ся, щоб йому довели їх

поетичне значіннє.[1]) Всеж такі нові погляди ширили ся більш і більш і Максимович „чувствуя живо красоту нашихъ народныхъ пѣсенъ“, міг вже спокійно висловлювати парадоксальні, як недавно здавало ся б, погляди на народню українську поезію: „въ иномъ пѣснопѣніи нашего простонародія больше истинной, непреходящей красоты чѣмъ въ многихъ стихотвореніяхъ сословія книжного“...[2])

Шлях був закінчений і безпосереднє захопленнє народною поезією знайшло тепер собі певне поясненнє, певні арґументи на випадок суперечок з оборонцями традицийних оцїнок. Ще нераз знайдемо ми в сих роках противставленнє двох естетичних крітерій оцінки, але для обох сторін справа вияснила ся протягом сїх обговорень...[3]).

Пробували якось вияснити, щó в загальній сумі українських пісень ранїйш викликало увагу — чи цикль лїричних пісень, чи історичних, уживаючи давню систематику народнїх пісень. Щире і глубоке почутє лїричних пісень так само звертало увагу, як і історичні споминн і відгомони минувших подій; ріжниця впливів бувала иноді лише ріжницею психольоґічних відтїнків і протягнути якесь степенованнє в сих відносинах було б не легко. Істнуючи разом в устах народа вони, сї пісні, разом впливали на інтелїґента-слухача, роблячи те або инше враженнє на його почутє, а яка саме ґрупа пісень звернула ранїйше увагу інтелїґенції та викликала ранїйше пошану для народньої поезії — се врештою нам тепер і неважно. „Благоуханные вѣчно-свѣжіе цвѣты живой поэзіи народа проростаютъ сквозь цементъ систематическихъ сводовъ и дружно переплетаются между собою“.[4])

Щоб зрозуміти красу народньої лірики пісень про нещасливе коханнє або сирітське бідуваннє, треба знати українську мову і мати чуле серце. Щоб відчути красу історичних пісень, треба окрім того любити рідну старовину та розбиратись в нїй, щоб не пустими лише звуками були ті йменя дїячів минулого часу, яких малює нам історичня пісня. Кождому, хоч трохи ознайомленому з народнїми історичними споминами, легко було зауважити, що пісні і думи становлять в порівнанню з иншими

[1]) Автобіографія (Литературн. Наслѣдіе) с. 45.
[2]) С. С. II. 455.
[3]) Детайлї в моїй статї — „Изъ исторіи украинской этнографіи“.
[4]) Макс., II, 454.

історичними джерелами зовсім окрему ґрупу [1]) даючи подекуди цінні вказівки в доповненнє до звісток письменної традиції [2]). Лише пізнійше виказано було помилки в народній передачі споминів історичних, а поки що письменники з повним довірєм комбінували сї і ті звістки, дбаючи лише про повноту і суцільність оповідання. Яскраві, живі описи дум і пісень доповнювали коротенькі сухі звістки лїтописей, мемуарів і актів.

І уважному специялїсту і звичайному слухачу кидала ся в вічи домінанта народньої історичної поезії. Се постійний глубокий сум, яким перейняті історичні піснї і думи.

В минулім мало було ясних, приємних споминів, більше гірких, сумних [3]). Втрата самостійного державного житя, довгі роки руїни і занепаду, важкий утиск національний, релїґійний, соціяльний, економічний; напруженнє народньої енерґії і близьке, здавало ся, здійсненнє надій на визволеннє і щастє, і знов... розчарованнє, руїна і соціяльний утиск від нового панства...

З виясненнєм основної прикмети народньої історичної поезії треба було підшукати і причини тому [4]). Таким чином ро-

---

1) „Что́ всѣ черствыя лѣтописи, въ которыхъ я теперь роюсь предъ этими звонкими, живыми лѣтописями! ...каждый звукъ пѣсни мнѣ говоритъ живѣе о протекшемъ, нежели наши вялыя и короткія лѣтописи...“ Гоголь в листї — Шенрокъ I, 263, 278.

2) „Событія козацкой жизни отливались въ звонкія пѣсни и потому онѣ должны составить самую вѣрную и вразумительную лѣтопись для новаго бытописателя Малороссіи“. Максимович, С. С. II. 454.

3) Вже автор „Исторіи Руссовъ“ висловив в різкій формі сей сумний вивід української історії: „сія страна, какъ бы созданная или осужденная для руинъ отъ частыхъ нашествій иноплеменниковъ, а еще частѣйшихъ набѣговъ и браней отъ народовъ сосѣднихъ, и наконецъ, отъ непрестанныхъ междоусобій и побоищъ, претерпѣла всѣхъ родовъ разоренія, губительства и всесожженія и, такъ сказать, обагрена и напоена кровію человѣческою и покрыта пепломъ“. Або в иньшім місцї, де автор згадує про „кровь народа Русскаго пролитую отъ крове гетмана Наливайка до сего дне и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы или лучшей жизни въ собственной землѣ своей...“ Тут ще ясно почуваєть ся сумне враженнє від рідної минувшини, але потім пізнійше романтизм обгорнув „сладкою меланхоліею“ могили, німих сьвідків булих страждань, і вже більш спокійно повторяли, що „вся нынѣшняя Малороссія есть ничто иное, какъ обширное кладбище“. Згадати, наприклад, віршик Гребінки „Курганъ“ або Костомарова „Могила“.

4) Максимович ранійше від инших вияснив близше загальний настрій народньої поезії в поясненнє поверхових згадок про „сладкую меланхолію“ або „пріятно-меланхолическое“. Се він зауважив тут „досаду и то-

блять ся проби схематизувати цілий хід української історії, щоб пояснити сей вплив, сей звязок пережитого з народньою поезією, простежити головні моменти минулого житя України. Сумна історія лишила по собі і сумні пісні, сумну поезію.

Знавцем сієї старовини, ніби символом її став бандурист. Клясичні враження були ще сьвіжі [1]) і бандуриста прирівняно до рапсодів давньої Елляди [2]). Але сумна історія, якої спомини сьвято зберігав бандурист, сумна поезія, якої живим символом був бандурист, і його самого обгортали відтїнком суму. Минуле відходило далї і далї назад, лише бандурист знав його, був до нього близький; давня слава забула ся — лише бандурист памятав про неї серед байдужних: бандурист був символом старовини і він став сумуючим відгомоном вмираючої, занедбаної старовини серед забувших, байдужних. І сумніви і гіркі думи свої звязував письменник з фіґурою бандуриста, і ми бачимо, як одинокий вештаєть ся бандурист серед людей; як сумує він

ску" і дав схему „трехъ первоначальныхъ образовъ жизни — нѣкогда наѣзднической, пастушеской и земледѣльческой" (1827; повторено вже в рецензії на „Малороссійскую деревню" — „Московскій Телеграфъ" N. 3 і в статї Цертелєва Вѣстн. Европы N. 12). Сї пояснення Максимовича розробили далї Бодянский „О народной поэзіи славянскихъ племенъ" та Костомаровъ „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи..."

[1]) Клясичні ремінісценції ще були сьвіжі в тодїшній інтеліґенції. Заспокоюючи прихильників клясичної естетики, Цертелєв застерігає, що він був певен, що „не отыщетъ другой Иліады... но не одни греки и римляне умѣли видѣть и чувствовать...", і як паралєлю до одного місця згадує „трогательную раслуку Гектора съ Андромахой". Подібним же способом і Срезневський, обороняючи українську лїтературу, згадує Іліяду — „едва ли не всякій народъ, сколько бы ни былъ онъ дикъ, имѣетъ свою литературу и не ничтожную ни предъ Иліадой, ни предъ трилогіею Данта, ни предъ драмой Кальдерона и Шекспира"; по тодїшним часам найбільш сьміливою була ся згадка — про Іліяду. Данте, Кальдерон і Шекспір виглядали вже меньш демонстративно. Але разом з тим була в сих оцїнках певна домішка вражінь від нововідкритої давне-ґерманської народньої поезії: „прекрасныя Оссіяновы описанія бури едва ли заключаютъ въ себѣ болѣе живости и вѣрности" згадує якось Цертелєв. Нераз зустрічаємо і згадку про скальдів, як певну паралєлю сфери давне-ґерманської поезії.

[2]) „Они имѣютъ даже своихъ рапсодовъ, большею частью несчастныхъ, лишенныхъ зрѣнія" — Цертелєв; „ихъ и нынѣ еще поютъ слѣпцы-бандуристы, коихъ можна назвать Малороссійскими рапсодами" — Максимович; „бандуристъ поетъ о годахъ славы, какъ новой Гомеръ" — Н. Маркевич.

над забутєм наслїдків про славу батьків; як вмирає з гірким побоюваннєм за рідну мову [1]).

З поглубленнєм інтересу до народньої історичної поезії виникла гадка скористати історичними вказівками пісень для поповнення нашого знання про старовину. Коли народня пісня є відгомоном реальних подій, виходить, що на підставі сього ми можемо подекуди поповнити прогалини нашої письменної традиції. Там, де можна оперти ся на письменну традицію, з аналїзу та порівнання звісток пісні і лїтописей можна побачити і пояснити близше основні прикмети народньої творчости в відносинах її до реальних фактів, і сї виводи та спостереження придали-б ся на потім. Коли вже зазначено загальний вплив історії на психольоґію народа, на характер його споминів, треба зробити ще крок далї і виянити сей вплив в окремих випадках, щоб потім знаючи як відбиваєть ся реальне житє в памяти народа, вміти і в народнїх піснях відокремити реальні факти від ріжних амплїфікацій, поправок і помилок.

Поки не пророблено загальне завданнє, можна лише в деталях поповняти з дум і пісень звістки письменної історичної традиції. Ширше поставити тему — було-б завчасно і необережно. Але критицизм приходить лише після численних помилок завдяки необережному довірю до вказівок народньої поезії.

Не зберіг ся від сих помилок Срезневский, автор „Запорожской Старины". Він цікавив ся історією України і прийшов до переконання, що богато ще лишаєть ся прогалин в суцїльнім і повнім начерку української історії. В коротенькій замітцї згадує він про стан наших відомостей про українську старовину. „Лѣтописи украинскія повѣствуютъ только о подвигахъ сего народа, касаясь очень рѣдко до внутренней жизни его и самые даже подвиги описываютъ иногда кратко, иногда невѣрно, сбивчиво, часто противорѣча одна другой. Еще менѣе заслуживаютъ вниманія лѣтописи Польскія; еще менѣе лѣтописи Молдавскія; наконецъ Русскія лѣтописи почти ничего не говорятъ о Запорожцахъ". Треба десь шукати доповнення до сих рідких і неповних звісток, і як раз таке доповненнє дають пісні і думи бандуристів.

Ґрупа історичних пісень була вже зазначена в загальній характеристицї української народньої лїтератури. Їх відокрем-

[1]) Н. Маркевич — „Бандуристъ"; Метлинский — „Смерть бандуриста"; Костомаров — „Сљѣвецъ" (присьвята Метлинському).

лено, як зовсїм самостійний, окремий цикль, і схарактеризовано з боку етноґрафічного і історико-лїтературного. „Во первыхъ — каже Максимович [1]) — представляются пѣсни, содержаніемъ своимъ имѣющія смерть козаковъ, отъѣздъ ихъ на чужбину, тоску по родинѣ иль схватки боевыя, а потомъ воспоминаніе объ нихъ. Здѣсь почти всегда находите тоску матери о сынѣ или сестры о братѣ; любовь отцовскую едва ли гдѣ встрѣтите. Находите также пѣсни о гайдамакахъ, столь же удалыя, какъ и самый предметъ. Особенно замѣчательны думы — героическія пѣснопѣнія о былинахъ". Се характеристика і погляд дослїдника історії лїтератури. Нї перші видавцї пісень, нї Бодянський в своїй дісертації „О народной поэзіи славянскихъ племенъ" не дали вказівок про значіннє сих пісень для історика, як не рахувати поверхових лише згадок. І Бодянський мав на увазї лише історично-лїтературне значіннє пісень і в своїй характеристицї зміни форм побуту він хотів лише пояснити загальний тон пісень, як „неудовольствіе, прямо отъ глубины души шедшее и запечатлѣнное всею энергіею ея", як „досаду на свою щербатую долю".

Таким чином перша проба близше розібратись в думах і піснях, як матеріялї для історика, ся перша проба належить Срезневскому в його збірниках „Запорожская Старина".

З одного боку ми маємо в сих книжочках „Запорожской Старины" збірничок історичних пісень (12) та дум (6) з перекладами на російську мову (окремо ч. І кн. III): се все для часів до Хмельницького; так само оброблено і матеріял для часів від Хмельницького аж до смерти Мазепи (тексти ч. II кн. І і переклади ч. II кн. III). „Сказанія лѣтописцевъ и преданія" пояснює близче Срезневський заголовок книжки і для нас цікаве се сполученнє джерел ріжного роду. „Источниками для Лѣтописи (себто для загального начерка української історії) были рукописныя Лѣтописи и Преданія" і вичисливши перші, автор зазначає окремо і останнї — „преданія — частію собиралъ самъ отъ Бандуристовъ и простаго народа, также отъ оставшихся въ живыхъ запорожцевъ; частію получалъ отъ другихъ". Теж саме і в другій частинї — „пѣсни, думы и преданія поясняющія сказанія лѣтописцевъ"... (II, 3, 110).

Я навів всї сї заголовки, щоб зазначити, як Срезневский і народні піснї зачисляє до історичних джерел. Надати таке

---

[1]) Максимович, С. С., II., 441 (1827 р.).

значіннє думам і пісням та ужити їх разом з иншими джерелами для вияснення прогалин в инших відомостях про українську старовину — се було для тих часів нове і оригінальне. Тим більше, що зроблено се було з дотепом і знаннєм, і як раз сей період в житю України, ліпше від усякого иньшого, міг бути гарним зразком, як користувати ся народньою історичною поезією в цілях історичного знання.

І Срезневский дійсно не тільки друкує сї думи і пісні в певнім хронольоґічнім порядку, як історичний матеріял: але і користуєть ся ними в своїм загальнім коротенькім начерку української історії — „Лѣтописи“, де звичайно наводить лише більш певні відомости, уникаючи підозрілих. Не зайве навести пару прикладів. „Разсказывая в лѣтописи о битвѣ Чигиринской, я придерживался болѣе всего сказанія думы“; а ось в иншім місцї він цілком покладаєть ся на думу, бо инші джерела „говорятъ очень кратко, не упоминая ни слова о его сподвижникахъ“ — лишаєть ся дума — і се „одинъ изъ самихъ драгоцѣнныхъ памятниковъ Старины Запорожской“. Треба мати на увазї, що взагалї Срезневский старанно підбирав звістки з ріжних лїтописей козацьких і компіляцій. В примітках до „Лѣтописи“ ми бачимо, як він збирав, де тільки міг, свої відомости, і таким чином се довіре до дум і пісень історичних було сьвідоме, вироблене під впливом старанного студіовання приступних йому джерел.

Він бачив, що деякі вказівки і пояснення зустрічають ся лише в думах і піснях, і він користував ся ними задля доповнення з инших джерел зібраних відомостей, користував ся, але не заплющував очи на помилки та недокладности дум і пісень, або на підозрілий характер деяких з них.

Таким чином для уважного читача „Запорожская Старина“ давала не тільки збірничок історичних пісень і дум з примітками, поясненнями та з підбором відповідних звісток з джерел, але давала окрім того і цінні вказівки що до критики тексту пісень та обережного уживання варіянтів і ріжночитань.

Вернемо ся тепер до „України“ Куліша. Для нашої цїли досить і сих побіжних вказівок.

Ми бачили, що горяча щира любов до рідного краю була характерною прикметою тодішньої інтелїґенції і що часто ся любов до рідного краю, рідної природи, мови знаходила для

себе яскравий ліричний вислов не тільки у поетів і письменників, але й у більш повздержних дослідників старовини.

Ми бачили далї, що народня пісня завсїди викликала глубоку симпатію. Щиро радїли їй і щиро сумували над фактами її щезання по деяким місцевостям. Пісня була мов символ народньої живої творчости, найлїпший вислів його індівідуальности. Думи всюди збуджували живе захопленнє рідною старовиною. Романтизм обгорнув спомини минувшого серпанком поезії і надав авреолю натхнення бідному слїпцю-бандуристу, зробив з нього співця і хранителя чарівних споминів колишньої слави рідної землї.

Ми бачили нарештї і перші проби збирання історичних пісень — Цертелєва, Максимовича, Срезневского; перші проби вияснення загального характера історичних пісень в звязку з загальним напрямом минулих столїть українського житя; перші зразки користування думами і піснями в цїлях історичного студіовання.

Се все було зроблено до Кулїша, і се все Кулїш міг знати. Чим же він з сього покористував ся?

Застановимо ся на самій „Українї", на змістї та на детайлях виконання, се дасть нам цїнні факти.

Переглянемо передовсїм зміст „України".

I. Сумна доля України під Татарською властю[1]*)*.

Шляхта українська закликає Гедимина визволити Україну від Татар.

Гедимин розбиває Татар на р. Ірпенї.

Гедимин заводить порядки на Українї і настановляє кн. Гольшанського правителем України.

II. Сполученнє України разом з Литвою з королївством Польским. Замість князїв гетьмани. Гетьман Предислав Лянцкоронський.

Предислав Лянцкоронський з Остапом Дашковичом ідуть проти Татар.

Побіда над Татарами.

III. Дашкович з козаками закладає Січ.

IV. Дмитро Вишневецький. Остап Ружинський. Венжик Хмельницький.

---

[1]) Римські числа — се думи „України"; курсівом означені прозові вступи до деяких дум. В сїм коротенькім загальнім огляді змісту з детайлів наведено лише ті, які мають значіннє для вияснення питання про джерела „України".

Свірговський на проханнє Молдаван визволяє Молдавію з під турецької кормиги.

Нещастє під Килїєю і смерть Свірговського.

Пісня про Свірговського.

V. Богдан Ружний і дари Баторія.

Щасливий похід Богдана проти Татар.

VI. Гетьман Іван Серпяга, він же Підкова. Похід на Турків. Буря на морі і щасливий кінець походу.

Другий похід Серпяги в Волощину і смерть його у Львові.

VII. Гетьман Яків Жах і його похід в Волощину. Гетьман Семен Скалозуб іде морем на Турків. Кошовий Самійло Кишка з невільниками визволяєть ся з турецької неволї.

VIII. Нещаслива пригода з козаками коло Керчи.

Плач невільників в турецькій неволї.

IX. Релїґійний утиск Поляків над Українцями.

Гетьман Павло Наливайко розбиває Поляків.

Смерть Наливайка в Варшаві.

Пісня про Наливайка.

Друга пісня про Наливайка.

Пісня про Лободу.

X. Релїґійний утиск Поляків над Українцями. Ополяченнє українського шляхецтва.

Татарське руйнованнє.

Гетьман Сагайдачний плюндрує Кафу.

Тимчасове полегшеннє для Українців і просьвітна діяльність Сагайдачного.

Новий утиск після смерти Сагайдачного.

XI. Гетьман Тарас Трясило розбиває Поляків.

Нещастє під Кумейками.

Українцї мовчки терплять лихолїтє, відкладаючи пімсту до слушного часу.

Вибір гетьманом Степана Остраницї.

XII. Похід на Поляків козацького війська під проводом Самка Мушкета, Степана Остраницї і Півтора-Кожуха.

Угода Поляків з козаками під Полонним.

Поляки ламають свою клятву і смертю карають Остраницю і старшину козацьку.

Сумне бідуваннє після смерти Остраницї.

З сього перегляду змісту легко побачити, що Куліш хотів дати повний начерк подій — розумієть ся, відповідно до тодішних вимог, що звертали увагу переважно на гетьманів козацьких

та на їх походи. Маючи спеціяльну ціль, Куліш і не міг спинятись докладно на кожнім гетьмані, але вичислити — він старанно вичислив майже всіх. Починаючи від Лянцкоронського і кінчучи Остраницею — майже цілий реєстр діячів козаччини.

Як відомо, справа тут була не певна. Традиція письменна і народні перекази дали певну суму імен, які треба було так або инакше роспихати між певними хронольоґічними межами. Так або инакше, і се давало певні комбінациї, у ріжних письменників — ріжні. Через те сама схема гетьманів у Куліша дає нам певні натяки, в яку компіляцію найчастїйше заглядав молодий автор, що не почав ще власних студій понад джерелами української історії.

Ще більш дадуть читачу детайлї оповідань, зазначені нами вище в загальнім перегляді зміста. Сї детайлї чи самі чи в певнім ґрупованню зустрічають ся лише в певних компіляціях і таким чином сьвідчать про певні джерела „України“.

Отже розглядаючи близче, кого і в якім хронольоґічнім порядку завів Куліш в свою схему гетьманів; які події приклав він до окремих діячів своєї схеми; як оцінив він головні моменти двохвікового періоду — розглядаючи все се, ми мусимо коло народнїх дум і історичних пісень поставити як друге джерело відомостей „України“ — „Историю Руссовъ“ [1]).

Треба кілька пояснень. Нагадую передовсїм схему „Исторіи Руссовъ“ для відповідного періоду української історії —

Лянцкоронський.
Вишневецький Дм.
Ружинський.
Хмельницький В.
Вишневецький М.
Свірговський.
Федір Богдан.
Підкова.
Шах.
Скалозуб.
Косинський.
Наливайко.
Сагайдачний.

[1]) „Исторія Руссовъ“ мала тоді велику пошану серед української інтелїґенції; дивись про се в моїх статях — „Къ судьбѣ „Исторіи Руссовъ“ і „Къ характеристикѣ взглядовъ „Исторіи Руссовъ“.

Трясило.
Павлюк.
Остраниця.

Порівнюючи схему „Исторії Руссовъ“ з схемою „України“ легко побачити їх тісний звязок між собою: друга залежить цілком від першої. Зміни лише другорядні і не можуть сьвідчити проти залежности „України“ від „Исторії“.

Бажаннем ужити деякі вказівки з инших компіляцій треба пояснити в „Україні“ доповнення проти „Исторії“. Таким чином поруч з Лянцкоронським виступає як сучасник і товариш — Дашкович. В „Исторії Руссовъ“ Лянцкоронський „первый гетманъ русскій“; він розбив Турків, Татар і Волохів; забрав від Турків і Татар українські землї коло Днїстра та нижнього Днїпра. Для забезпечення сих привернених до України земель „учреждена тогда изъ козаковъ малороссійскихъ сильная стража“ себто Січ запорожська. Куліш мав відомости про Дашковича і йому не хотїло ся відкидати сї звістки. Він сполучив і те і се. Так з'явило ся в „Україні“ се побратимство Лянцкоронського і Дашковича. Разом виступають вони против Турків з Татарами — „гетманъ Предиславъ зъ хоробрымъ лиментаромъ Остапомъ“, разом розбивають ворогів. Але початок Запорожської Січи се дїло самого Дашковича: він з козаками іде вниз по Днїпру і закладає Січ. Таке сполученнє двох джерел тим лекше було зробити, що й не було тут суперечности з „Исторією“, бо там сказано взагалї — „учреждена“ без близшого пояснення, ким властиво ся Січ запорожська заложена [1]).

Вплив иншого джерела дає себе відчувати і в справі з Вишневецьким: „Исторія“ знає двох Вишневецьких — Дмитра Вишневецького, який вславив ся нїби своєю адмінїстративною діяльністю, та Михайла, героя порубежних польсько-татарських і московсько-татарських конфлїктів: Куліш згадує лише одного і сполучає разом прикмети обох. Дмитро Вишневецький гетманував після Лянцкоронського — се те, що прикладає дійсно „Исторія“ до сього раннього Вишневецького, — зате геройство в війнї з Татарами і смерть в Царгородї, се прикмети Михайла Вишневецького: що Куліш не увільнив ся зовсїм від впливу ріжних компіляцій і не відкинув зовсїм попе-

[1]) „Исторія Руссовъ“ — с. 14. „Україна“ — 18—24 (вид. Каманїна с. 10—14).

реднього Вишневецького, видно з того, що його Вишневецький сполучив прикмети обох Вишневецьких, Дмитра й Михайла [1]).

Плутанина вийшла і з Ружинським. Остап Ружинський — гетьман у Куліша — як і в „Историї“ поставлений між Дм. Вишневецьким і Венж. Хмельницьким; як і в „Историї“ характеризовано його тим, що сей гетьман „лучший порядок в війську козацькому вчинив, Орду коло Білгорода розбив“. Автор „Историї“ досить довго спиняєть ся на адміністративній діяльности Ружинського і в сім є дещо спільне з діяльністю Богдана, тільки що в останнім випадку виступає ініціятором король Баторій. Сей Богдан має в „Историї“ ще додаток *Өеодор*, а Куліш замісць свого Өеодора Богдана згадує Богдана Ружного, який у нього і помагає Баторію в його новаторській діяльности. Таким чином Куліш надає призвище Ружинський і князю Остапу (князю Евстафію — „Историї“) і гетьману Богданку з леґенди про Баторієву реформу (Өедор Богдан — „Историї“) [2]).

Сї факти (Дашкович, Вишневецький, Ружинський) можуть сьвідчити про користаннє з иншого джерела — окрім „Историї“, і про бажаннє дати більш повний огляд подій, сполучаючи звістки з ріжних джерел. І сї додаткові, в порівнанню з „Историєю“, звістки узято не з дум і пісень, а з компіляції, з якої доповняв Куліш деякі прогалини основного свого джерела — „Историї“.

За „Историєю Руссовъ“ ішов Куліш і в привязуванню окремих подій до поодиноких гетьманів. Сї всї походи — Дніпром і степом, успіхи і нещастя, означення місця подій — се взято для відповідних імен і часів з „Историї“. Я не буду наводити прикладів з іменами осіб і місцевостей, се дуже легко зробити, бо самі кидають ся в вічи всї сї: Кара-Мустафа, Кілія, Сороки, Козлов, Кафа, Бахчісарай, Перекоп і т. и. Я згадаю лише два місця з „України“ Куліша. В оповіданню про похід Свірговського в Молдавію ми знаходимо імена його полковника — Сави Ганжі і кошового Феська Покотила (Дума IV), а в самому кінцї читаємо про жорстоку кару гетьману Остраницї і його старшинї, якої вичислено тут тридцять з чимсь душ (Дума XII), і всї сї ймення узято з „Историї“, не відкидаючи жадного; Куліш змінив лише порядок, де того вимагали умови версифікації [3]).

---

[1]) „Историја“ — 14, 21. „Україна“ — 25 (15).
[2]) „Историја“ — 15—20. „Україна“ — 25, 30 (15, 18).
[3]) „Историја“ — 23, 56. „Україна“ — 26, 93 (16, 61).

Щоб характеризвуати, як ставить ся Куліш до „Исторії Руссовъ“, я наведу кілька прикладів, де мова іде не про поодинокі йменння і назвиска, але про загальну характеристику діячів і подій.

Під час татарського руйновання шляхта українська переселила ся до Литви, споріднила ся з впливовими литовськими фаміліями і стала намовляти Гедимина визволити Україну з під татарської кормиги. Гедимин дав себе намовити і таким чином Україна була визволена [1]).

Визволивши Україну, Гедимин і його намістник князь Гольшанский заводили нові порядки, направляли і будували, взагалї дбали про культурне і економічне піднесеннє після татарської руїни. В „Україні“ лише додано кн. Гольшанському імя Мендовга (як у Стрийковского), і Гедимин звертає ся до нього —

> отъ же тобѣ, Миндоже, гривня золота
> и палиця судовая зъ сребра:
> будь ты княземъ и господиномъ надъ всією Вкраиною,
> будь ты намѣстникомъ въ преславнôмъ градѣ Кієвѣ,
> порядокъ, судъ и росправу удержуй, — (Дума I)

і се вповні відповідає замітці „Исторії“ про діяльність Гедимина і кн. Гольшанского [2]).

Провідною ідеєю українсько-литовських, а потім і українсько-польских відносин — се на гадку „Исторії Руссовъ“ повне правове равенство між Українцями, Литовцями і Поляками. Ідея ся проходить всюди ясним помітним провідним мотівом усього оповідання, і таким чином понижене становище українського народа в польській державі — се зломаннє давних умов, конституцій або що: „по самимъ трактатамъ, привилегіямъ и пактамъ, соединяющимъ Рускій народъ съ Литвою и Польшею, видимо есть, что онъ соединялся и договаривался яко вольный и свободный, а отнюдь не завоеванный“. Не забуває і автор „Украины“ нагадати, що Литва і Україна сполучають ся разом, —

> якъ рôвныи зъ рôвными
> и вôльныи зъ вôльными (Дума I) [3]).

Оповідаючи про успіх Лянцкоронського в боротьбі з Турками і Татарами, „Исторія Руссовъ“ не забуде нагадати, що се

---

[1]) И. Р. 5; У. 9 (4). [2]) И. Р. 5; У. 11 (5).
[3]) И. Р. 6; У. 12 (6).

було „отобраніе отъ Турковъ и Татаръ Малороссійскихъ земель около Днѣстра и при устьи Днѣпра, отъ временъ нашествія Батыева захваченныхъ“. Тут була відповідь на заяви польских істориків і компіляторів про культурні заслуги Поляків в кольонізованню сих країв та приналежність їх до Польщі. І Куліш також кілька разів згадує, як

у Татаръ землѣ стародавнѣ вкраинськи понадъ устьемъ Днѣпра одбивали
(Думи II і III) [1]).

Переглядаючи зміст „України“, можна і далї, сторінка за сторінкою, навести богато прикладів такого наслїдування „Исторіи“ в осьвітленню подій. Не зайвим буде додати кілька прикладів з другої половини „України“, де автор говорить про релїґійний утиск.

Згадуючи вперше про сей релїґійний утиск Кулїш ставить хронольоґічно сю подію після Скалозуба (Дума IX). Так і в „Исторіи Руссовъ“, але тут сказано трохи яснійше. „На мѣсто Скалозуба въ 1592 г. избранъ гетманомъ... Косинскій и въ его время началась извѣстная оная эпоха ужаса и губительства для обоихъ народовъ, Польскаго и Русскаго, эпоха, умолченная по Исторіямъ, или легко въ нихъ описанная, но которая, потрясши Польшу до самого основанія и колебавши ее болѣе ста лѣтъ, низринула, наконецъ, въ бездну ничтожества, а народу Русскому давши испить самую горестную чашу, каковую и во дни Нерона и Калигулы не всѣ христіане вкушали, преобразила его въ иной видъ и состояніе. Это значить Унія...“ У Кулїша се меньш ясно, не має дати початків заведення унїї, хоч і тут згадано про Косинського — правда, без близших пояснень про його опозицію плянам релїґійної унїї. Як відомо „Исторія Руссовъ“ широко росповідає про діяльність Косинського, про два його листи до короля і до Берестейського собора. Далї згадано, як Поляки схопили гетмана в Берестї і живцем замурували в камінний стовп. Кулїш згадує про смерть Косинського в каміннім стовпі, але в тім є відміна, хоч і невелика, в порівнанню з „Историєю“. У Кулїша —

але наши на те не приставали,
мечемъ свою предковѣчну вѣру одъ Ляхôвъ и ксёнзôвъ обороняли...

сей вираз „мечемъ“ вкупі з згадкою про смерть Косинського можна розуміти так, що і опозиція гетьмана Косинського була оружна, але по „Исторії Руссовъ“ перший оружний конфлїкт був

[1]) И. Р. 13; У. 17, 18 (9, 10).

викликаний вже звісткою про смерть гетьмана [1]). Детайлї в сїм оповіданню Куліша про заведеннє унії, як жовнїри по церквам з голими шаблями в руках примушували людей до лядських католицьких обрядів, сї детайлї взято з „Исторії Руссовъ". Другий уступ про релїґійний утиск в початку Думи X-ої: говорить ся тут, як їздили ксьондзи на людях, як палили православні богослужебні книжки, як жовнїри примушували людей приймати католицтво, як віддавали польські пани церкви в аренду Жидам, як глузували з православної віри: се все взято з „Исторії", і в бажанню бути докладним і повним Кулїш заховав в своїх віршах навіть ї ті призвища, які наводить „Исторія" в приклад польонїзації української шляхти, хоч в віршах вони виглядають трохи дивно —

и вже тогдѣ хто бувъ Решето, то ставъ Решетинськой,
хто бувъ Чапля, або Проскура, або Лопата,
то вже стали — Чаплинськый, Проскуринськый, Лопатинськый.[2])

Спокійним моментом полекшення були роки дїяльности гетьмана Сагайдачного, бо Поляки хотїли не зачіпати козацтва в тодїшних непевних обставинах, але з смертю Сагайдачного справа зміняєть ся і знов починаєть ся утиск. І знов таки „Україна" іде тут за „Историєю", де оповідаєть ся, як Поляки забрали „ранговыя гетманскія имѣнія" (у Кулїша — „замки"), як стежили за настроєм козацтва, як завели нові тяжкі податки, як арендарі Жиди глумили ся на Великдень, збираючи за паски окремий податок. Жорстокі насильства після смерти Остраницї додають ще кілька різких рис до сього опису страждань України[3]).

Сї сумнї згадки про минуле лихолїтє закінчують ся вислом глубокої і щирої надії на Божий Промисл[4]), але в попередньому є місце, яке, може бути, більше відповідало тодїшним поглядам української інтелїґентної молодїжи —

нѣхто волѣ у народѣ зъ предку-вѣку вольнôмъ не задушить,
нѣякее лихо, нѣяке убожство, нѣяка пригода въ серцѣ козацькôмъ
[одваги не потушить —

сей ясний спокійний тон бадьорого переконання міг би бути добрим епільоґом цїлого твору[5]).

---

[1]) И. Р. 32—34; У. 61—62 (40).

[2]) И. Р. 40—41; У. 72—74 (47—48).

[3]) И. Р. 48, 56; У. 77—78, 92—93 (50-51, 62).

[4]) У. 94—95 (62-63); може було се в звязку з пробами вияснити загальну психічну вдачу українського народа, н. пр. у Костомарова „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи..."

[5]) У. 83 (55).

Загальний плян праці виник у Куліша під впливом безпосереднього зацікавлення думами і піснями. Але бажаючи дати суцільний начерк української історії, Куліш звернув ся за вказівками для хрональоґічної основи до „Исторії Руссовъ“ і звідси взяв схему гетьманів. Разом з тим Куліш побачив, як богато прогалин в хронольоґічнім начерку подій лишають незаповненими думи і порішив доробити самому також в формі дум відповідні місця, уживши матеріял з „Исторії Руссовъ“, лише иноді звертаючись в кількох випадках за доповненнями до инших джерел. Так склала ся „Україна“.

Звичайно Куліш наводить, де можна, цілі думи, заповняючи пусті місця в хронольоґічній основі на підставі оповідання „Исторії Руссовъ“. Самий текст дум Куліш не зміняє, лишаючи його в первіснім стані. Взагалї думи і „Исторія Руссовъ“ не приходять ніде в різку суперечність між собою, ріжниця лише в детайлях, в відтїнках, і вставляючи між думами для сполучення екскурси від себе, Куліш не мав наміру зміняти та приладжувати оден до другого сї окремі уривки. Хиба що в екскурсї про Серпягу — Підкову [1]: таке сполученнє двох імен зроблено було ось через що. Між Богданком і Жахом стоїть в „Исторії Руссовъ“ Підкова; окрім того надруковано у Срезневского „думу“ про „татарскій походъ Серпяги“ і дві „піснї“ про його смерть [2]. Події сих років однаково описано і в „Исторії Руссовъ“ і в сих „народнїх“ піснях, отже питаннє було лише про йменнє гетьмана, як полагодити Підкову в „Исторії Руссовъ“ з Серпягою „думи“ і „пісень“. Куліш порішив сю справу досить просто, приймаючи поясненнє Срезневського [3]:

Ивана Серпягу, шо звав ся й Пôдковою, гетманомъ настановляли.

Далї виписує цілу „думу“ і закінчуючи згадкою про смерть Серпяги-Підкови, додає до оповідання про сю подію з „Исторії Руссовъ“ назвиско міста Львова, де убили гетмана: в „Исторії

---

[1]) У. 36 (22).

[2]) „Запорожская Старина“ ч. I кн. I, с. 82, 33, 34; я навожу ті заголовки, які дав їм сам Срезневський. „Думи“ і „піснї“ пишу через те, що се фальсіфікати, як потім довела критика.

[3]) „Запорожсская Старина“ ч. I кн. II 123: „Этого Серпягу (дума і піснї згадані і у нас) я почитаю однимъ лицемъ съ Подковою“ далї Срезневський наводить переклад і думи і пісень і вичисляє свої докази ідентичности Серпяги і Підкови (с. 128).

Руссовъ“ нема Львова та й виходило-б, що гетмана вбито в Волощині, а доповненне се взяв Куліш з „пісні“, де говорить ся

ой у городі у Львові
зашуміли верби...;

що поховали гетмана в Каневі, про се згадує ть ся і в „Історії Руссовъ“ і в „пісні“ [1]).

Думи й історичні пісні брав Куліш з збірничка Срезневского „Запорожская Старина“, де в хронольоґічнім порядку надруковано 12 пісень і 6 дум, Куліш взяв з них цілими 4 пісні і 4 думи. Окрім того Куліш навів цілими: думу про Самійла Кишку і думу про плач невільників в турецькій неволї, і кілька уривків з иньших дум, наприклад заклик до походу — з думи про Івана Коновченка [2]).

Для тих дум і пісень, що мають звязок з певними подіями відомих гетьманів, легко було знайти місце, де їх вставити. Ймення Наливайка, Лободи, Свірговського, Богдана або Серпяги самі намічали, де вставити відповідні думи або пісні.

Дума про Самійла Кишку знайшла собі місце в оповіданню про гетьмана Семена Скалозуба, бо се він питає у козаків стоячи з ними коло острова Тендра —

козаки, панове молодцї! що сія галера чи блудить,
чи сьвітом нудить,
чи много люду царського має,
чи за великою здобіччю ганяє? [3])

З сього ж місця думи взяв Куліш натяки для тої звістки свого оповідання, що гетьман Скалозуб виступив в похід на чайках і став з своєю фльотілією коло острова Тендра на відпочин, пославши тим часом вперед себе козаків — оглянути близше турецьке побереже [4]).

В думі „Чигиринская битва“ головним діячем виступає гетьман Наливайко; отже ясно, де сю думу вставити: в роздїлї присьвяченім Наливайку [5]).

Трохи неясно, чому дума „Походъ на Поляковъ“ сполучена з йменнєм гетмана Остраниці [6]). Називали иноді сю думу

[1]) И. Р. с. 30 Срезневскій Запорожсская Старина І с. 34.
[2]) Про велику пошану тогочасної української інтеліґенції до „Запорожскої Старини“ в моїх статях „Изъ исторіи украинской этнографіи“ та „Изъ харьковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова“.
[3]) Антоновичъ и Драгомановъ, Историческія пѣсни І 217.
[4]) „Украина“ с. 42 (27).
[5]) „Украина“ с. 61—66 (39—43).
[6]) „Украина“ с. 85—89 (56—59).

думою „О трехъ полководцахъ“, бо тут подано йменння трох діячів козаччини, тільки трох, хоч і написано, що козаки пішли на чотири шляхи... З сих трох діячів був позатим відомий лише Карпо Півтора-Кожуха, решта — Самко Мушкет і Стецько Кукуруза більш не зустрічають ся; таким чином, з огляду на участь Півтора-Кожуха дума ся має на увазї часи після Остряниці, бо як раз після смерти Остряниці і обрано „въ 1639 г. гетмана изъ есауловъ „полковыхъ Карпа Полтора-Кожуха [1])“. З огляду на се йменнє Півтора-Кожуха Срезневский, назвавши сю думу „Походъ на Поляковъ“, згадує її потім як думу „о Полтора-Кожухѣ“ [2]). Але і сам Срезневский мусів [3]) признати, що „о подвигахъ гетмана Карпа Полтора-Кожуха Лѣтописцыговорять очень кратко, не упоминая ни слова о его сподвижникахъ“. З двох невідомих — Самка Мушкета і Стецька Кукурузи, більш звертав увагу сей останнїй своїм дивни призвищем. До нього звертають ся Запорожцї: „чи ти жив, чи здоров, пане Стефане?“ Хто читав сї думи і піснї в порядку хронольоґічнім, як вони і роскладені в иншім місцї самим Срезневским [4]) — той мав безпосередно перед сїєю думою про Півтора-Кожуха „Надгробную пѣсню Чураю“, легендарному осаулу покараному разом з Остраницею [5]). Тут „пан Стефан“ без близших пояснень означає Остраницю [6]). Се місце впливало на уважного читача, і він мав велику спокусу і в дальшій думі — про „Походъ на поляковъ“ також розуміти під паном Стефаном загальновідомого гетьмана Остраницю, замість якогось нікому невідомого Стецька Кукурузи. Тодї треба прикласти до Остраницї що говорить ся у Срезневского про Кукурузу, а Півтора-Кожуха стане вже осаулом співати свою пісню: „Пресучая та журба мене ізсушила“ [7]).

Цікаво зауважити, що Срезневський сам кинув — хоч і з инших мотивів — сумнїв з приводу сїєї думи. Занотувавши, що дума ся відзначаєть ся „смѣшеніемъ рифмованной прозы, какая обыкновенно употребляется въ Запорожскихъ думахъ, съ пѣсенными стихами, вовсе не приличны-

[1]) „Исторія Руссовъ“ с. 57.
[2]) „Запорожская Старина“ ч. I кн. 3 с. 147.
[3]) „Запорожская Старина“ ч. I кн. 3 с. 151.
[4]) „Запорожская Старина“ ч. I кн. 3 с. 145, 147.
[5]) „Запорожская Старина“ с. 145—146.
[6]) Так і поясняє Срезневський — ibidem с. 146.
[7]) „Украина“ с. 90 (59).

ми важной думѣ, по мнѣнію бандуристовъ", Срезневский кінчає, що „впрочемъ, можетъ быть, стихи въ ней заключающіеся, вставлены впослѣдствіи" [1]). Цікаво було-б знати, кому належить ся поправка з іменем Остраниці, але для сього нема підстав.

Дума про плач українських невільників в турецькій неволї не має в собі ніяких хронольоґічних вказівок, і автор „України" поставив її в оповіданню про гетьмана Скалозуба тому, що його похід морем був нещасливий і захоплені в бою козаки були відведені в Царгород в неволю [2]).

З думи про Івана Коновченка узято заклик до походу, але поставлено його вже зовсїм довільно в оповіданню про похід Лянцкоронського разом з Дашковичом [3]): таким чином позбавлений усяких хронольоґічних вказівок сей уривок стає одним з тих loci communes української народньої поезії, яких так богато зустрічаємо в „Україні".

Зістаєть ся ще зробити кілька уваг про те, як користуєть ся Куліш матеріялом народних пісень і дум. Занотую передовсїм, що думи пише Куліш рядками (у Срезневского вони писані прозою) [4]), а коротенькі рядки пісень з „Запорожскої Старини" сполучає по два рядки, щоб вийшов розмір дум [5]). Найлекше було вставити в оповіданнє окремі маленькі піснї з „Запорожскої Старини". Тут однї-два рядки сполучають саму подію з відгомоном її в народнїй памяти — наприклад:

> тогдѣ-то вже бандурники й кобзарѣ одъ села до села по Вкраинѣ [прохожали
> поминъ гетмановû Свѣрговському одправляли,
> славныи дѣла ёго люду Божому оповѣдали,
> на бандурахъ да на кобзахъ выгравали,
> пѣснû жалôбныи про ёго прокладали!

або

> а бандурники да кобзарѣ пѣснû тогдѣ, на втѣху й на жаль людямъ
> про гетмана Наливайка прокладали,
> великіи дѣла ёго выхваляли,
> люту смерть ёго оплакали,
> людямъ у серце вѣчну вражду на Полякôвъ клали —

далї йдуть самі піснї з „Запорожскої Старини" [6]).

---

1) „Запорожская Старина" ч. I кн. I с. 127.

2) „Украина" с. 58—61 (38—39).

3) „Украина" с. 13 (с. 7).

4) Поясненнє про се „Запорожская Старина" ч. I кн. 1 с. 127 — цікаве воно для вияснення тодїшнїх поглядів на етноґрафічні студії та їх цїли.

5) Запорожская Старина" с. 36 і 38, пор. Украина 67—68 (44—45).

6) „Украина" с. 29 (17) і с. 67 (43).

Такі сполучники дає Куліш і перед думами: перед думою про Богдана зауважено лише про вибір його гетьманом і зараз же йде сама дума про Богданка [1]). Перед думою про похід Серпяги-Підкови говорить ся про вибір Серпяги гетьманом та вихід його з Запорожцями в Чорне море на чайках в похід против Турків [2]). Подібного-ж змісту вступ до думи про Самійла Кишку, що сполучає гетманованнє Жаха з походом гетьмана Скалозуба [3]). Думи про гетьмана Наливайка („Битва Чигиринская“) та про Остряницю („Походъ на Поляковъ“) не мають таких вступів від автора.

Подає Куліш думи цілими, хиба що викине рядок або два [4]). Змін в мові або в виразах дуже мало майже зовсім нема. За те він иноді розбиває думи своїми вставками зробленими на підставі, як ми казали, „Історії Руссовъ“. Зовсім без вставок думи про похід Серпяги-Підкови, про Остряницю („Походъ на Поляковъ“) — се з „Запорожскої Старини“; також без вставок — дума про Самійла Кишку і про плач невільників. За те великі вставки-доповнення зроблено в думах: про Богдана (в сій вставці детайлї про похід Богданка) та про Наливайка (тут вставлено оповіданнє про загальний утиск та про жорстоку кару над Косинським) [5]).

Згадаю, що в думі про Наливайка („Битва Чигиринская“) змінено кінець против того, як кінчить ся дума ся в „Запорожскій Старинї“ [6]).

Нарештї в думі про плач невільників инакше розложені її складові частини [7]).

---

[1]) „Украина“ с. 30 (18).

[2]) ibidem с. 36 (22).

[3]) ibidem с. 42 (26–27).

[4]) Наприклад „З. С“. с. 78 і „Украина“ 31 (19); „З. С.“ с. 83 і „Украина“ 37 (13). Дума про Самійла Кишку стоїть з сього погляду зовсім окремо, бо її нема в „Запорожскій Старинї“, і ми не знаємо, звідки її взяв Куліш, може з народніх уст; отже висловитись з певністю, чи сам Куліш викинув сї 12 рядків (яких бракує в „Україні“ в порівнанню з варіянтом сієї думи у Антоновича і Драгоманова, рядки 230—242), чи може він мав такий неповний варіянт.

[5]) „Украина“ с. 34 (21) і 62 (40).

[6]) ibidem с. 66 (43).

[7]) „Украина“ 58–61 (38—39): перша частина, рядки 10—38 відповідають другій половинї варіянта у Антоновича і Драгоманова ст. 94, рядки 28—49, і навпаки друга частина думи в „Україні“, рядки 38—64 відповідають першій половинї думи у А. і Др., рядки 1—27. Кінець однаковий і тут і там: рядки 65—67 і 50—52.

Ось ті загальні уваги про манеру користання народніми думами і піснями. Сих уваг вистарчає для нашої теперішньої цїли. Ми бачили, що українська молода інтелїґенція тих часів разом з Кулїшем високо цінувала народню поезію і вважала її важним історичним матеріялом. Ми вияснили, як уявляв собі Кулїш свою працю, як він її виповнив. Бачили тут характеристичну для тих часів пошану до народньої історичної поезії, разом з безсилєм розібрати ся в автентичних і сумнївних думах. Бачили поруч з бажаннєм бути уважним і не проминути нїчого важного брак ясного крітерія що до певности джерел. Критицизм виробляєть ся поволи, і в сї помилки впадали і всї сучасники Куліша. Таким чином в сїй книжцї, „Українї“ Кулїша, ми можемо бачити відгомін симпатій і інтересів, вимог і зусиль, помилок і успіхів української інтелїґенції тих часів.

Листи мін. Фльоріяна Земялковского до еп. Івана Ступницького.

Подав **Кирило Студинський.**

Завдяки Впр. о. Пралатови Подолинському одержав я з бібліотеки перемиської капітули до використаня 13 листів міністра, Фльоріяна Земялковского писаних до перемиського епископа Івана Ступницького в літах 1873—6 і 1885 в справах, що руський загал тоді живо обходили.

Самі листи дуже інтересні. Є вони гарним доповненем споминів Земялковского, виданих після його смерти[1]) і заступають нам подекуди урядові документи.

Заки перейдемо до характеристики сих листів, вважаємо умісним познайомити наших читачів з сильветками еп. Ступницького і його протектора, мін. Земялковского.

Іван Ступницький родив ся дня 6 жовтня 1816 р. в Сухорічу з дрібної шляхти. Його отець, Станислав був домінікальним судією (мандатарем), а мати Анастазія походила з роду Білявських. Школи покінчив він у Львові. Висвячений в р. 1842 став він приходником в Тростянци, жовківського округа. По якімсь часї покликано його до капітули у Львові, де в р. 1858 одержав становиско канцлера, а в р. 1867 авансував на крилошанина. У Львові зближив ся він до тодішнього посадника міста, Земялковского, бував в нього частим гостем та й головно йому і покровори польських вельмож, Аґенора Ґолуховского, дра

[1]) Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Kraków 1904 (чотири части).

Зибликевича, Ґрохольского і Альфреда Потоцкого завдячував він, що став епископом в Перемишли.

На се нове становиско іменував його папа дня 26. V. 1872 року, одначе митр. Йосиф Сембратович не хотїв його анї потвердити, анї святити і підніс против нього ріжні заміти[1]). Коли ж уряд виказав, що заміти митрополита нестійні, митрополит, під пресією Риму, потвердив Ступницького на становиску епископа дня 8 вересня 1872 р., почім висвячено його дня 20 жовтня. Управу своєї епархії обняв він дня 27. X. 1872 р., а умер дня 22 грудня 1890.

За житя не тїшив ся Ступницький симпатією серед Русинів. Спеціяльно москвофільське „Слово“ дало йому відчути нераз свою неприхильність. Ми пішли би за далеко, коли б реґестрували всї виступи „Слова“ против Ступницького. Вистане, коли згадаємо про найважнїйші.

Коли Ступницький видав дня 17. VII. 1874 р. послане в справі „обрядовщини“ і велїв в нїм „сьвято хранити обряды престоломъ римскимъ затвержденныи“, — „Слово“ напятнувало його як лятинїзатора руської церкви[2]) і протягом кількох лїт нападало на нього безпощадно, відсуджуючи його від дбалости про церкву і богослужене[3]). Воно не хотїло навіть признати Ступницького Русином, коли під його адресою писало з іронією: „Кто выречется семьи своей и народа своего, теряетъ всѣ благородныи стремленія. Вездѣ розсказуютъ, что на принятіе о. Іоанна Ступницкого dziedzice и евреи (в часї візитації) ставлятъ тріумфальныи ворота. Ихъ правда, ибо можно надѣятись поднесенія пропинаціи и промысла водчаного“[4]). Кожде його слово, видумане, чи правдиве підносив москвофільський орґан на глум[5]), а квінтесенцією виступів „Слова“ против Ступницького треба би вважати сей уступ, проголошений будьто би на зборах дяків одним учасником: „Бувъ Шептицкій — не шипотѣвъ, бувъ Шумлянскій — не шумѣвъ, а Ты, Ступницкій — не мѣшай дѣлу во вѣки вѣковъ Аминь“[6]).

---

[1]) Знаю се з оповіданя шефа секції Вацлава Залеского, якому росказував про се його отець Филип, б. намісник Галичини.

[2]) „Слово“ за рік 1874, ч. 96.

[3]) „Слово“ за рік 1876, ч. 79—80 в дописи „Нашъ владыка“.

[4]) „Слово“ за рік 1876, ч. 74 (Изъ перем. епархіи).

[5]) „Слово“ за рік 1875, ч. 133 і 140 (аж дві новинки в однім числї).

[6]) „Слово“ за рік 1875, ч. 131 в дописи з Перемишля п. з. „Адресъ дяковъ“.

Не бракло навіть в „Слові“ погроз против Ступницького, так що переляканий епископ побоював ся, щоби його в часї візитації жовківського округа не отроєно і тому не приймав по священичих домах їди і жив лише гербатою та яйцями, які сам собі варив[1]). Коли Ступницький в р. 1876 видав послане, яким приймав холмських священиків до своєї епархії, „Слово“ виступило знов против нього і підсувало йому лятинїзацийні пляни[2]). Взагалї кождий крок Ступницького пятнувало „Слово“ безпощадно.

Доперва після смерти Ступницького поміщено в москвофільській пресї прихильний некрольоґ. В заслугу покійного почислено, що він всякі доноси на священиків з польської сторони основно провірював і приходив до пересвідченя, що вони неправдиві. Не менше й піднесено сю обставину, що в р. 1882 виступив він против віддачі василиянських монастирів в руки єзуїтів, через що мав стратити симпатії в польських кругах. Крім сього апотеозовано його щедролюбивість і ученість. В дійсности займав ся еп. Ступницький нумізматикою[3]) і придбав гарний збір старинних монет, який його спадкоємцї продали заграницю. В некрольозї піднесено лише, що „единственною неясною точкою въ дѣятельности покойного было посланіе, запрещающее трираменныи кресты. Вообще сказавши — покойный Іоаннъ Ступницкій имѣлъ свои заслуги для русской церкви и духовенства и исторія русской церкви не перейдетъ надъ нимъ и надъ его дѣятельностію къ дневному порядку“[4]). До сього некрольоґа додамо хиба, що коли Римська конґреґація De propaganda fide дня 19. V. 1887 зборонила „novas trirames cruces“[5]), то загально посуджовано еп. Ступницького як головного виновника сього зарядженя.

Рівнож прихильно віднесло ся до особи померщого Ступницького „Діло“, яке в некрольозї писало: „Еп. Ступницький був чоловіком ученим, тихим і мовчаливим, придержував ся свого народу і обряду, хоть були часи, коли його підозрівано,

1) Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część pierwsza, стр. 72.

2) „Слово“ за рік 1876, ч. 29.

3) Гляди Ив. Ем. Левицкій „Библіографія“ т. II, № 530, 628 і 629, де подані повні заголовки його праць з области нумізматики: „O monetach halicko-ruskich“, „Polnische Denare der Könige aus dem Hause Jagello“ i „Rothreussische Münzen polnischer Könige“.

4) „Червоная Русь“ за рік 1890, ч. 282.

5) Слово за рік 1887, ч. 69.

що він хилить ся більше на польську сторону. Причиною сього було, що він став особистим приятелем Ґолуховского і Зиблїкевича"[1]).

В офіціяльнім шематизмі перемиської епархії за рік 1906 приписано еп. Ступницькому в заслугу, що „по поводу сумныхъ подѣй въ епархіи холмской и остаточного здавленя Св. Соединеня въ тойже, оголосивъ епископъ дня 18. VIII. 1874 р. до нещастя того вôдносяче ся письмо св. Апост. Престола зъ 13 мая зъ вôдповѣднымъ поученемъ до духовеньства" і що заняв ся приміщенем холмських священиків в його епархії.

Чи і о скілько на деякі виступи Ступницького мав вплив мін. Землковский — се побачимо на дальшім місци.

Фльоріян Землковский, якого імя так тїсно звязане з особою еп. Ступницького, родив ся дня 28 грудня 1817 р. в Березовиці малій біля Тернополя і був сином кухаря. В р. 1825 віддано його до шкіл в Тернополи, де перебув до укінченя I-го року фільозофії в р. 1833. В жовтни 1833 р. одержав він академічну стипендію, з якою переніс ся до Львова, де скінчив II рік фільозофії (нинїшну 8 клясу) і правничий факультет в р. 1838. В два роки пізнійше став він доктором прав, а в р. 1841 іменовано його адюнктом правно-політичного виділу при львівськім унїверситетї, де заступав професорів Нападієвича і Томашека. В червни 1841 р. писав він конкурс на професора римського і церковного права, однак заки наспів сподїваний декрет на професора, його увязнено дня 16 серпня за приналежність до польських конспірацийних товариств, до яких вступив ще в р. 1836. У львівській вязниці т. зв. „Кармелїтів" пересидів він півчетверта року. В січни 1845 р. відчитано йому засуд на кару смерти, однак рівночасно додано, що цїсар помилував його і велїв пустити на свободу. В р. 1848 зредаґував він адресу до цїсаря в справі признаня прав польському народови і був одним з членів депутації, що вручила її цїсареви, почім поїхав дня 19 мая 1848 р. на сойм до Франкфурту, де заложив протест против приналежности князївств заторського і освенцїмського до Нїмеччини (do rzeszy niemieckiej). В тім самім часї вибрано Землковского послом міста Львова до сойму в Відни, де він виступив против внеску Чехів (Паляцкого, Ріґера і Пінкаса), бороненого Яхимовичем, в справі подїлу Галичини на часть східну і західну. Про сю подію писав Землковский

[1]) „Дѣло" за рік 1890, ч. 283.

у своїх споминах: „Musiałem sam jeden bronić całości kraju, odpierać etnograficzne argumenta Palackiego i pełne jadu insynuacye Jachimowicza..., który podawał jako argument odwieczną śmiertelną między Polakami nienawiść...“[1]). Се впрочім не спиняло Земялковского, щоби в разї потреби ревіндикувати собі право, називатись руським послом: „W marcu 1849 roku, пише Земялковский, Stadion zaprosił mię, bym dał „jako znawca języka ruskiego“ opinię o tłumaczeniach na język ruski dekretów cesarskich z dnia 4 marca, przez X. Szaszkiewicza sporządzonych! Spotkał mię ten zaszczyt, prawdopodobnie dlatego, że kilkakrotnie występując przeciw księżom ruskim uzurpującym przedstawicielstwo Rusi, windykowałem to prawo także dla siebie, jako poseł ze Lwowa, a więc poseł ruski... Przedłożyłem następnie Stadionowi opinię o tłumaczeniach X. Szaszkiewicza tej treści: „że lud ich nie zrozumie“[2]).

Дня 30 липня 1849 р. увязнено Земялковского поновно в Кромерижи, вивезено до Відня, а опісля до Лінцу та Інсбрука, де його 16 серпня пущено на волю. В р. 1852 ставав він з причини його кореспонденції, найденої в панни Ружицкої, перед военним судом, де однак його виправдано. В р. 1861 став він послом сойму і членом краєвого Видїлу. В р. 1863 увязнено його поновно і уміщено у вязниці Кармелїтів, звідки добув ся на волю доперва в падолистї 1865 р. Одержавши амнестію, став Земялковский знова соймовим послом з Станиславова. При виборах в р. 1867 вибрано його послом з міста Львова до сойму і парляменту, а в р. 1871 членом Ради міста і посадником Львова. Дня 23 цвітня 1873 р. покликано Земялковского на становиско „міністра для Галичини“, на якім перебув він по рік 1888. Умер він у Відни в р. 1903.

Ясним хиба цїлком було, що чоловік, який за польську справу терпів по вязницях, який мало що не повис на шибениці за польські конспірації, не рече ся служби для свого народу, коли стане австрийським міністром. На сїм новім становиску старав ся він щиро о те, щоби як найбільше придбати для польської справи, хочби тому, що уряд „міністра для Галичини“ є й по нинїшний день польським постерунком, призначеним для береженя польських справ. Що се становиско ви-

---

1) Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego część I, ст. 12

2) Тамже ч. I, ст. 14.

користував Землковский, щоби наносити як найбільше шкоди розвоєви Русинів, про се свідчать нам найкрасше його „Pamiętniki“. Він не таїв ся в них, що як „міністер для Галичини“ він дбав про те, щоби приспорювати на кождім кроці удари Русинам. З подиву гідною вітвертістю, він признав ся в них, що не поминав ніякої нагоди, щоби навіть корону настроїти ворожо супротив Русинів. Своєю дорогою годі таїтись, що й частина руського табору в Галичині давала Землковскому своєю діяльностю пригідне оруже в руки. „Не помогла нам і льояльність, писав очевидець тодїшнїх подій, пок. Анатоль Вахнянин, яку наші полїтики в державній раді мали заєдно на устах, бо остаточно **діла** наших хитрих, але перехитрених намісником Ґолуховским провідників руської полїтики вложили Полякам і мінїстерству доказ в руки, що gros Галицької Руси також зітхає до національного, релїґійного та державного обєдинення з Москвою. А зложили ся на сей доказ такі дїла, як **обрядовщина**, проголошенє **адін народ** від Карпат по Камчатку по Садовій та еміґрація **католицьких попів до Холмщини**, щоби її **оправославити**. Трийцять вісїм доносів Ґолуховского до австрийських мінїстрів та до цїсарської канцелярії та зручна полїтика польських, полїтичних менерів під проводом Землковского зробили се, що Відень пустив Русинів „в трубу“, а останнїй зміг пересвідчити Корону, що в Галичинї треба оперти ся державі не на хитрих Малоросах Дідицького, а на польськім елементї, який обіцяв ся стояти при Коронї (przy Tobie, Panie, stoimy i stać chcemy)[1]).

Щоби остаточно підорвати в корони довірє до Русинів, Землковский використав знаменито ось яку нагоду, про яку сам росказав: „Wyczytałem w „Neue Freie Presse“, iż „Dnewnyk warszawskij“ ogłosił odręczne pismo cara, nakazując wyrazić monarsze swe uznanie biskupowi Popielowi za gorliwe nawracanie unitów na prawosławie, oraz oznajmić mu, iż wolno mu sprowadzić jeszcze więcej księży ruskich z Galicyi, jeśli tego potrzebę uzna. Przypomniawszy sobie, iż cesarz, gdym mu wspomniał o prześladowaniu unitów w Rosyi, powiedział, iż jest pewnym, że to się dzieje bez wiedzy cara, wyciąłem owo doniesienie „Nowej Pressy“ i nosiłem przy sobie w pularesie z zamiarem pokazania go przy dobrej sposobności cesarzowi. Za taką sposobność uważałem niezadowolenie jego z natręt-

[1]) Ан. **Вахнянин** „Спомини з житя“, Львів 1908, стр. 121—2.

ności ks. Pelesza (o підмогу), i przypomniawszy mu jego słowa o carze, co do prześladowania unitów, podałem wyż wzmiankowany wycinek z nowej Pressy. „Der Dnewnyk ist ja ein Regierungsblatt“ zapytał po przeczytaniu, a gdym to potwierdził, dodał: „dann muss das autentisch sein; ich danke Ihnen“. I na tem się skończyła audyencya, ale das Eis war gebrochen, cesarz przestał wierzyć „w lojalność“ „der Ruthenen“, czy i cara — o tem ostatniem nie wiem; co zaś do ruteńców, przekonałem się potem niejednokrotnie, że patrzy na nich tak, jak na to zasłużyli“[1]).

Впрочім Земялковский не обмежив ся на саме інформоване Корони, він старав ся рівночасно шахувати Русинів на поли церковнім, а щоби його заходи не пішли на марне, хотів ужити в сїй цїли еп. Ступницького, що одначе не завсїгди йому удавало ся.

II.

Можна би сумнївати ся, чи відносини Земялковского до Ступницького все були щирі. Принайменше в „Pamiętnik-ах“ він на рівнї глузував зі всїх руських владик, що звертали ся до нього о вироблене позичок, або підмог, не виключаючи Ступницького, про якого писав: „Dawny obwód żólkiewski, to gniazdo prawosławia i moskalofilstwa, od 30 lat nie widział swego biskupa, nalegano więc na ks. Stupnickiego, by odbył wizytę kanoniczną w owych stronach. Ksiądz biskup wymawiał się, że niema za co (?) kupić koni i w tym sensie napisał do mnie list. Poszedłem do cesarza, przedłożyłem mu konieczność wizyty kanonicznej w tamtych stronach i tłumaczenia się ks. biskupa, dlaczego dotąd tej wizyty nie odbył. Cesarz kazał mi wydać ze swej szkatuły 1000 fl., które odesłałem ks. biskupowi“. Питайник, поставлений при словах: „niema za co“, тай кінцева замітка Земялковского: „co z czwórką (купленою за цїсарські гроші після перерваної візитації) zrobił — nie wiem“ — свідчать виразно, що він еп. Ступницького легковажив. Але з другої сторони знав Земялковский, що еп. Ступницький може чимало заважити своїм впливом на митроп.

[1]) Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego, стр. 72—3.
[2]) Тамже, стр. 71—2.

Йосифа Сембратовича і на хід церковних справ в Галичині, тому кореспондував з ним, свідчив йому всілякі чемности, та в сей спосіб зневолював його до реванжу.

Одною з таких справ, до яких Земялковский хотів ужити впливу еп. Ступницького було знесене віденської духовної семинарії. Була вона, без сумніву, солию в очах Земялковского та польської суспільности хочби тому, що такої інституції у Відни Поляки не мали. До того її не оминула „обєдинительна“ аґітація зі сторони протоєрея російської амбасади Раєвського та инших подібних чинників. Наслїдком її було, що деякі священики, давнійші питомці віденської духовної семинарії еміґрували в Холмщину, щоби тамошнїх униятів навертати на православє. Про все те знав Земялковский і тому, як сам пише в своїх споминах, зажадав від тодішнього міністра просвіти Штремайра, щоби зніс віденську семинарію, як злишню, бо і у Львові можуть побирати питомці висше образоване, і як шкідливу з огляду на пересвідченя части її питомців. Гроші, які остали би зі знесеня духовної семинарії у Відни радив Земялковский обертати на красшу дотацію львівської семинарії. З огляду, що віденську дух. семинарію, в якій приміщувано також угорських питомців, удержувано pro rata коштом австрийського і угорського ряду, Штремайр відніс ся з внеском Земялковского до угорського міністра просвіти, а сей запитав угорських епископів, почім відповів, що на знесене віденської семинарії годить ся, „weil dort unsere Alumnen von den galizischen mit russischen und schismatischen Ideen angesteckt werden“. Угорський ряд не ждав навіть на те, що зробить австрийський ряд з семинарією і заповів, що від найблизшого року не пішле до неї своїх питомців[1]). Після такої відповіди угорського ряду, Штремайр запитав митр. Йос. Сембратовича і еп. Ступницького о опінїю, а Земялковский старав ся до своєї гадки останнього наклонити, вказуючи на те, що віденська духовна семинарія ширить деморалїзацію між її питомцями, виховуючи таких Цибиків, Ливчаків та инших апостолів „szyzmy i panslawizmu“. Земялковскому залежало на тім, щоби опінією еп. Ступницького переломити погляд віденського ряду, що руські питомці повинні образувати ся в Відни[2]).

Одначе сим разом заходи Земялковского не повели ся. Оба

---

[1]) Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część I, стр. 59–60. [2]) Гляди: Лист II.

галицькі владики заявили ся за удержанєм віденської духовної семинарії, вказуючи на те, що в Відни можуть руські священики скорше образувати ся на докторів богословя, чим у Львові, а митр. Сембратович додав від себе, як пише Земялковский, „ad captandam benevolentiam міністра Штремайра, що в Відни можуть питомці навчитись добре німецької мови“[1]).

О скільки менї відомо, Земялковский мав вдруге поновити свій внесок в р. 1883, після процесу Ольги Грабар і товаришів, одначе і тоді розбили ся його заходи о рішучу волю цїсаря. Дальша доля віденської духовної семинарії звісна. Чого не міг зробити Земялковский, сего довершили галицькі москвофіли. Дня 8-го червня 1893 р. устроїла віденська москвофільська молодїж на двірци північної зелїзницї під проводом студентів, що з ласки ректорату мали приміщенє в духовній семинарії, демонстрацію против митр. Сильвестра Сембратовича, а дня 13 липня сього ж таки року знесено її на велику шкоду руського народа і руської церкви[2]).

Хоч з хвилею покликаня Земялковского до мінїстерства симпатії корони і ряду змінили ся рішучо в користь Поляків і хоч Земялковский зараз на вступі заняв супротив Русинів крайно вороже становиско, мимо сього тодїшні „святоюрські“ посли старали ся на кождім кроцї зазначити свою льояльність в парляментї супротив австрийського мінїстерства навіть голосованєм за шкідними для руської церкви конфесійними законами.

Становиско тодїшнїх „святоюрських“ послів, серед яких бачимо священиків, не подобало ся Земялковскому. Відвічальним за них вважав він митр. Йос. Сембратовича, який перед виборами видав посланіє і закликав виборців „на спасенє душі“, щоби голосували на кандидатів, яких вкаже їм руський виборчий комітет з о. Павликовим на чолї. „X. Metropolita zatem winien, писав Земялковский, że Rusini wybrali do Rady Państwa posłów, którzy kraj i kościół na każdym kroku zdradzali“[3]), голосуючи в найжизненнїйших справах в їх некорист тому, щоби голосувати відмінно від Поляків. Земялковский посуджував впрост „святоюрських“ послів, що вони велїли собі за свої голоси платити, побираючи на дальше ремунерації, як консисторіяльні референти[4]).

Негодуючи на „святоюрських“ послів за їх голосованє при

[1]) Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część I, стр. 59—60. [2]) Гляди: Дѣло за рік 1893 ч. 117 і 152.
[3]) Гляди: Лист III. [4]) Гляди: Лист V.

ухвалї конфесійних законів, Земялковский, як член кабінету, що перевів сї закони в житє, старав ся вплинути на еп. Ступницького, а через нього на митрополита, щоби вони не виступали против конфесійних законів і не наслїдували чеських епископів, які хотїли взивати своїх вірних до нехтованя і непослуху супротив парляментарної ухвали. Земялковский вказував еп. Ступницькому в листах на те, що сї закони не пороблять з католиків „lutrów lub szyzmatyków“, як не вчинили сього значно дальше йдучі зарядженя цїсарів Йосифа II і Франца I. По гадцї Земялковского закони сї не є небезпечними для католицизму, а могли би стати ся такими, якби їм епископи опирали ся, „bo wtedy Panowie tutejsi, bałamuceni przez świętojurców, jak najfałszywsze mają wyobrażenia o ich dążnościach, a nie wiedząc, czy nie chcąc wiedzieć, jak ścisły związek jest między prawosławiem a Moskwą, nie widzą w tem, że Rusini mogą zostać prawosławnymi, żadnego dla Austryi niebezpieczeństwa“ [1]).

Здаєсь, що сим разом еп. Ступницький використав свій вплив на митрополита по вказівкам Земялковского, бо анї до наслїдованя акції чеських епископів, анї до протесту против конфесійних законів не прийшло.

Однак Земялковский не обмежив ся на сих замітках. Промах „святоюрських“ послів в справі голосованя над конфесійними законами задумав він використати ще в двох напрямах. В першім рядї хотїв він убити рух, зв. „обрядовщиною“ і тому жадав від еп. Ступницького, щоби сей виміг на митрополитови опублїкованє листу папи, висланого в сїй справі до руських владик, бо, по його гадцї, „обрядовщина“ веде нарід, без його волї, до „schyzmy“ а „ogłoszenie owego listu ostrzegło by lud i powstrzymało nowatorów od dalszego oczyszczania obrzędów, które u nas, prawda, że bez ostentacyi, ale z tem niebezpieczniejszą odbywa się systematycznością“ [2]).

Ради Земялковского послухав в першім рядї сам Ступницький, який в місяць по листї Земялковского видав згадане нами на вступі посланіє в справі обрядовщини, осуджене москвофільським „Словом“. Чи уживав свого впливу Ступницький на митрополита — не знаємо. Коли уживав, то його заходи в сїй справі були безуспішні. Митрополит Сембратович такого посланія не видав.

1) Гляди: Лист III. 2) Гляди: Лист III.

Другою річию, яку Земялковский через еп. Ступницького хотів перевести, було приміщене холмських священиків в галицьких епархіях.

Ними заопікував ся Земялковский дуже щиро. Вважаючи їх мучениками за ідею і за вірність католицькій церкві, Земялковский подбав, що мін. Андраші велїв виасиґнувати на підмоги для холмських священиків-еміґрантів квоту 4.000 злр., яку Земялковский переслав на руки намісника Ґолуховского. Небавом мав Земялковский нагоду говорити на балю в Андрашія з цісарем, а поясинвши сумну ролю, яку відгривали галицькі священики в Холмщинї, звернув увагу цїсаря на холмських священиків, що утїкли до Галичини, а яких стрінули ворожо митрополит і консисторія за те, „że się szerzonym przez galicyjskich odstępców schyzmatyckim praktykom sprzeciwiali". Щоби запобічи нуждї, яку мусїли терпіти холмські священики-еміґранти, Земялковский піддав цїсареви гадку, щоби їх примістити на становисках катехитів, „bo księża ruscy nieraz przez cały rok nie pokażą się w szkole na nauce religii", на що цїсар згодив ся, приобіцяв їм veniam studiorum та поручив мінїстрови просвіти, щоби сею справою зайняв ся і щоби іменував хочби провізоричними катехитами сих холмських священиків, яких йому вкаже рада шкільна краєва[1]). З окрема подбав Земялковский, що мінїстерство просвіти дозволило в р. 1874 уживати холмських священиків в душпастирстві, о скільки се не поведе за собою коштів, не перевиджених в державнім буджетї [2]).

Але крім дозволу мінїстерства треба було ще й згоди руських владик, яким не можна було накинути холмських священиків. Тому, пишучи про становиско „святоюрських" послів в парляментї, піддавав Земялковский еп. Ступницькому дня 15 червня 1874 р. гадку, що митрополит повинен направити зло, яке заподіяв вибором „святоюрських" послів до парляменту в сей спосіб, щоби покликав до капітули „księży zacnych, a tacy przecież są jeszcze, jeśli nie w kraju, to między tymi, którzy z dyecezyi chełmskiej schronili się do nas"[3]). Вдруге порушив сю справу Земялковский в листї до еп. Ступницького в кілька днів пізнїйше, де виясиював йому мінїстеріяльний дозвіл, після якого виходило, що холмських священиків можна уживати на адмінїстраціях парохій і систе-

[1]) Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część I, стр. 70—71.

[2]) Гляди: лист V. [3]) Гляди: лист III.

мізованих сотрудництвах, бо се не потягне за собою ніяких нових видатків [1]).

Справа приміщеня холмських священиків в галицьких епархіях була однак між руським духовенством сильно непопулярна. Холмські священики були спольонізовані, а богато з них доперва в Галичині учило ся руської мови. Церковні обряди в Холмщині злятинізовано, проповіди держано в польській мові, а при обходах співано лишень польські пісні [2]), а се не могло настроїти руських священиків в Галичині, які почали боротьбу против лятинізації, прихильно для холмських еміґрантів. Крім сього розходило ся в сій справі — о хліб. Галицькі священики побоювали ся, що з огляду на право патронату, яке спочивало в руках польської шляхти, всї найлїпші парохії перейдуть з часом в руки холмських священиків, а сї побоюваня вповні здійснили ся. Мабуть, тому, що справа була непопулярною, еп. Ступницький забирав ся до її переведеня поволи і доперва в два роки після листів Земялковского видав посланіє, яким приймив холмських священиків до своєї епархії, а яке йому рівнож чимало прикростий зготовило. Після посланія Ступницького прийняте холмських священиків до львівської архиепархії було вже лише питанем часу.

В заміну за прихильність еп. Ступницького для справ порушених Земялковским, останнїй дбав, щоби уряд виплачував гроші на найм мешканя для перемиського епископа [3]), і щоби вставляв в буджет щорічно по 50 тисяч злр. на будову нової резиденції [4]), а коли еп. Ступницький задумав видавати руську ґазету, Земялковский прирік 3000 злр. річної, державної субвенції [5]). Остаточно успів Земялковский добути від президента міністрів, кн. Аверсперґа лише 2.400 злр. річної субвенції, платної в місячних або квартальних ратах [6]), одначе з невідомих нам близше причин ґазета, намірена еп. Ступницьким, не почала виходити.

Инші справи, порушені в листах Земялковского до еп. Ступницького для нас дрібної ваги. В однім просив він перемиського епископа о надане парохії священикови Павлови То-

[1]) Гляди: лист V.

[2]) Письма Ѳ. Г. Лебединцева къ брату въ Кіевъ (1865—67 г.) „Кіевская Старина“ т. 60, стр. 330. Порівнай: Вахнянин: „Спомини з житя“ стр. 60.

[3]) Гляди: листи XI і XII. [4]) Гляди: лист VI.

[5]) Гляди: лист VII. [6]) Гляди: листи VIII, IX і X.

варницькому [1]), в иншім рекомендував еп. Ступницькому свого приятеля Ґолембѐрського, який бажав епископа відвідати [2]), ще в иншім просив, щоби епископ не приміщував о. Тита Мишковського, докторанда теольоґії (нинїшнього професора львівського унїверситета) в віденській духовній семинарії, лише в „Augustineum“, „bo rzeczony Myszkowski z zamiłowaniem używa języka rosyjskiego, co mogło by wpłynąć niekorzystnie na alumnów Seminaryum S-tej Barbary, gdyby w niem był umieszczony“ [3]). Лише одну справу, порушену в листї Земялковского годить ся обговорити, але про неї буде мова в третій главі.

III.

Висше згадали ми, що москвофільське „Слово“ ужило навіть против еп. Ступницького погроз, які перед візитацією жовківського деканату сильно були його наполохали. Появила ся була тодї в „Слові“ допись з перемиської епархії, що еп. Ступницький, вибраний Поляками а головно Ґолуховским на епископський престол „для гоненія Руси“, намірив увільнити з деканських урядів людий, „преданныхъ русскому дѣлу и ревнующихъ для блага русской церкви и народности“ а замістити їх „рабо-лѣпными полонофильскими священниками“. Видно, пише „Слово“, що Ступницький, син польського мандатара радби завести на Руси „złote polskie czasy“ і що він вірно повнить обовязки польського слуги, взиваючи руських священиків до складок на памятник для нам. Ґолуховского, „гонителя нашей Руси“. Допись кінчила ся словами: „Мы крѣпко вѣруемъ, что, якъ Провидѣніе Божье не позволило долго одному русскому епископу служити Мадярамъ, такъ не позволитъ Оно и ксендзу Ступницкому долго вредить святой Руси“ [4]).

Сама допись не була би ще лячною, якби не факт, що роком раньше (1874) умер мункачівський епископ, Стефан Панкович, про якого рознесла ся поголоска, що його отроїли „панславы“ за те, що сприяв Мадярам. Зіставлене особи Ступницького з помершим Панковичем в дописи „Слова“ так було наполохало Ступницького, що він не їв в часї візитаций по домах священиків та вкінци розхорував ся і візитацію перервав. Про

[1]) Гляди: лист I. [2]) Гляди: лист IV.
[3]) Гляди: лист XIII. [4]) „Слово“ за рік 1875, ч. 128.

терор „Слова“ повідомив еп. Ступницький Землковского, який не таїв свого обуреня і зазначив в листі, що судово можна би виступити против редакції „Слова“ лише тоді, якби найшов ся доказ, що еп. Панковича справді отроєно, або що принайменше така вість була розповсюднена. Тоді статя „Слова“ могла би уходити за погрозу і прокуратор сам міг би взяти справу в свої руки і віддати її судови [1]).

Остаточно справи судови не віддано і скінчило ся лише на переляку епископа. І ми могли би скінчити на сих замітках, якби не входила тут в гру особа еп. Панковича, одного з визначних угро-руських діячів, про якого хочемо трохи ширше розказати, хочби для проясненя терору, яким послугували ся москвофіли на Угорщині супротив епископа, що посьмів параліжувати їх роботу. Про житє наших угро-руських діячів знаємо так мало, що і сї скупі вістки, які в сїй главі про Панковича подамо, будуть цікавою ілюстрацією відносин в житю угорської Руси.

Стефан Панкович обняв заряд мункачівської епархії дня 4 (16) мая 1867 р. Його інсталяція відбула ся в Ужгороді, куди Панкович прибув дня 3 (15) мая. Хоч Панкович завдячував свою карієру угорським маґнатам, в яких домі по висвяченю був приватним учителем аж до р. 1865, коли його іменовано інспектором шкіл з титулом архимандрита, мимо сього віднесли ся угорські Русини до його особи, як епископа, з симпатією. Його називано „сыномъ руского священника и сыномъ русского народа“, хоч першу свою проповідь до вірних виголосив він не в руській, але в мадярській мові. Сю проповідь винагородив Панкович руській, угорській публиці з нагоди повитаня заявою, що він „вся возможная здѣлаетъ для народа русского и народности“ [2]).

Але погляди Панковича на „русскій народъ и народность“ ріжнили ся сильно від поглядів угорських москвофілів, які привикли до сього, що угорсько-руські владики йшли їм на руку та не виступали против їх демонстрацій в користь московської мови і православія. Панкович рішив ся піти иншою дорогою і виповів війну провідникам москвофілів. Він обїздив свою епархію і ухиляв все, що мало ціху демонстраций в користь православія і московських аспіраций а рівночасно привязував до себе

[1]) Гляди: лист XI, при якім поміщений переклад дописи „Слова“ на німецьку мову.

[2]) Слово за рік 1867, ч. 39 допись „Изъ Ужгорода“.

клир лагідностию і вирозумілостию [1]). Спеціяльну увагу звернув він на „Общество св. Василія Великого“, яке уважав розсадником москвофільського і православного руху. Дня 18 вересня 1869 року відбували ся в Ужгороді річні збори сього „Общества“, на яких проводив звісний москвофільський діяч, о. Іван Раковський. На зборах піднесено гадку, щоби окрема депутація явила ся в еп. Панковича і запросила його до участи в нарадах. Депутацію, зложену з 7 осіб, приняв епископ дуже неввічливо. „Одинъ изъ участвовавшихъ въ депутаціи, читаємо в кореспонденції „Слова“, розсказалъ намъ соблазнительное принятіе нашей почтенной депутаціи у Є. Преосв. Еп. Стефана, который послѣ нѣсколько изреченныхъ словъ на русскомъ языцѣ, началъ на мадьярскомъ языцѣ упрекати наше общество“ [2]).

На недвозначний виступ еп. Панковича против „Общества св. Василія“ відповіли москвофільські провідники на Угорщині терором і пасквілями. Його посуджувано, що він відтягав погрозами та обітницями від „Общества св. Василія“ деяких „слабодушныхъ и безхарактерныхъ людей“ [3]), що видаєсь нам невірним, бо противно, він і люди з подібними, як він, пересвідченями почали вписуватись в члени сього товариства, а наслідком сього було те, що на його зборах в р. 1871 головою „Общества св. Василія“ вибрано не Адольфа Івановича Добрянського, але висшого урядника судового в Пешті, Негребецького, а заступником його не Івана Раковського, але адвоката Маркоша. Через зміну управи в товаристві хотів Панкович змінити його напрям, за що посипали ся на його голову всякі напасти по угорських „Свѣт-ахъ“ та „Сов-ахъ“, яких відгомоном було все галицьке „Слово“. Панкович бачив, що москвофільська робота на Угорщині несе тяжкі удари руській справі. Він бажав викликати в мадярського уряду зміну поведеня в користь Русинів і хотів дати докази, що серед угорсько-руських освічених верстов настала переміна в поглядах національних і релігійних [4]), до чого однак уживав не все щасливих заходів, які підношено на глум і пятновано по москвофільських часописях, а спеціяльно у львівскім „Слові“, на яке покликуємо ся.

---

[1]) Василь Лукичь: Угорська Русь, єи розвôй и теперѣшній станъ“. Львів 1887, стр. 20—21.

[2]) Слово за рік 1869, ч. 81. „Изъ пряшевской епархіи“ (Слово о нынѣшныхъ угро-русскихъ владикахъ“).

[3]) Слово за рік 1870 „Изъ угорской Руси“.

[4]) Василь Лукичь: „Угорська Русь“, стр. 21.

I так, коли еп. Панкович назвав на краєво-католицькім зїздї угорської церкви в р. 1870 тамошнїх Русинів „римсько-католиками“, „Слово“ не пощадило його та висміяло[1]). Протест еп. Панковича против внесеня 7 руських священиків на автономічнім зїздї, щоби задержати без змін грецько-схiдний обряд та щоби духовенству вільно було вибирати епископів — піддано в „Слові“ безоглядній критицї[2]). Промова еп. Панковича в тій самій справі, проголошена на автономічнім конґресї дня 30 марта 1871 р. стрінула ся з рішучою відправою учасника конґресу, Адольфа Ів. Добрянського[3]). Коли ж еп. Панкович, для виднїйшого доказу, що угорські Русини зірвали з москвофільством, хотів завести григоріянський календар, не прощено йому сього, названо його аґентом ґр. Андрашія[4]) і ужито сей крок епископа як знаменитого, аґітаційного способу. Невдоволені його діяльностию угорські москвофіли подбали о те, що і в мадярських часописях „Ung-a“, „Haladas“ появили ся против Панковича дописи, в яких висмівано його прихильність для зреформованого календара[5]), посуджувано його о те, що хоче ввести латинську азбуку в руське письменство[6]) та з очевидною злобою пятновано його будьто би неморальне житє[7]). Та всї ті напасти, які, очевидно, виходили з під пера угорських москвофілів, не успіли захитати довіря угорського уряду до Панковича, який подбав про підвисшене платнї крилошанам, про асиґнату 7000 злр. на відновлене закладу для сиріт-синів по священиках, про лїпше випосажене семинарії і т. и. Сам від себе зорґанізував він на ново заклад для дївчат-сиріт[8]).

Хто знає, чи й безнастанні напасти з сторони москвофілів не спричинили його скорої смерти. Панкович умер дня 17 (29) серпня 1874 р. наглою смертию, а що пронесли ся вістки, будьто його отроїли „панславы“, тому переведено секцію тїла, яка не

---

1) Слово за рік 1870, ч. 94 і 100 в дописях „Изъ угорской Руси“.

2) Слово за рік 1871, ч. 3 „Изъ Ужгорода“.

3) Слово за рік 1871, ч. 32—4.

4) Слово за рік 1873, ч. 40 „Изъ угорской Руси“.

5) Слово за рік 1873, ч. 60 „Изъ угорской Руси — Судъ мадярской журналистики о нашемъ Панковичѣ“.

6) Слово за рік 1874, ч. 18 „Изъ угорской Руси — Сужденіе одной мадьярской газеты о новѣйшихъ антинаціональныхъ подвигахъ Панковича“.

7) Слово за рік 1874, ч. 5 „Изъ угорской Руси — Нѣчто о непорочномъ епископѣ (за часописию „Haladas“).

8) Василь Лукичь: „Угорська Русь“, стр. 22.

довела отроєня. З діявольською злобою сконстатовало від себе тоді „Слово", що Панкович умер на delirium tremens [1]). Але всї ті напасти були нїчим в порівнаню з некрольоґом, який помістило „Слово", а який ми для характеристики боротьби москвофілів з Панковичем в цілости репродукуємо:

„Богъ благоизволилъ, читаємо в дописи „Слова" з Угорщини, пересѣчи наше терпѣніе, знялъ изъ сердецъ нашихъ злосчастное ґоре, велѣлъ предстати суду своему мучителю нашему Панковичу... Да, Панковичъ умеръ. Его смерть (мы не хочемъ лицемѣрити, мы пишемъ сущую правду) стала румяною денницею, указывающею на погодный день на угро-русскомъ небосклонѣ; его смерть предвозвѣстила Карпатамъ надежду на лучшую будущность; она наполнила радостію — говорю: радостію, а не печалью сердца каждого правдивого русскаго человѣка... Странное явленіе! Смерть - радуетъ, а не печалитъ и то подлинно такъ... Но для чего то? Вѣдь Панковичъ былъ нашъ архіерей, архипастырь, нашь отецъ. Тіи прекрасніи слова стануть ся горькою ироніею, если они приписуются Панковичу... Да, онъ былъ архіерей, но по сердцу-ли Христа? Судити о томъ не наша задача, но дѣла его, внѣшніи дѣла, которыи мы видѣли, вполнѣ противорѣчатъ тому. Онъ былъ не архипастырь, но волкъ, вкравшійся въ овчарню Христову и роспудившій овцы, — не отецъ, но врагъ, оклеветавшій и разсорившій своихъ духовныхъ дѣтей...

„До епископствованія Панковича царствовалъ въ епархіи мукачевской миръ, христіанско-русская любовъ, связивая священниковъ одного къ другому. Панковичъ успѣлъ своею шпіонадскою системою вселити въ епархію свою вражду, ненависть, недовѣріе; онъ поссорилъ самыхъ лучшихъ друзей, братъ къ брату сталъ недовѣрчивъ, сынъ воспылалъ враждою противъ собственного отца.

„Сыновъ епархіи мукачевской до Панковича считали въ правительственныхъ кругахъ хорошими патріотами. Панковичъ оклеветалъ паству свою, своихъ истинныхъ дѣтей и на насъ стали смотрѣти якъ на „схизматиковъ", якъ на „Москалей", якъ на самыхъ ожесточенныхъ враговъ отечества, — и то лишь про наше народолюбіе, про нашіи національно-патріотическіи чувства!..

---

[1]) Слово за рік 1874, ч. 96—7 „Изъ угорской Руси — О кончинѣ мукачевского епископа Стефана Панковича и кандидатахъ преемникахъ".

„Въ научковомъ отношеніи стояли мы довольно хорошо. Общество св. Василія дѣйствовало довольно успѣшно и издавало хорошіи книги по своимъ силамъ; при унгварской гимназіи имѣли мы каѳедру для русской исторіи, преподавался съ успѣхомъ русскій языкъ и литература, издавались и нѣкіи газеты; въ вѣнской греко-центральной семинаріи имѣли мы фундацію на 4 семинаристовъ. Панковичъ причинилъ самое большое разрушеніе въ нашемъ народномъ просвѣщеніи... Общество св. Василія В. вмѣсто прежней дѣятельной жизни, стало вегетовати, стало приближатись къ уничтоженію; каѳедра русской исторіи скасована на его предложеніе; ревный учитель русского языка и литературы, г-нъ Кириллъ Сабовъ, отстраненъ отъ своей каѳедры въ Сегединъ на „Мадьяры“, откуда спасался въ Россію. Что многимъ прежнимъ епископамъ съ великимъ напряженіемъ силъ удалось учредити: фундацію въ вѣнской центральной семинаріи, то Панковичъ уничтожилъ, вызвалъ питомцевъ не только своихъ, но и всѣхъ угрорусскихъ изъ Вѣны въ латинскій Остригомъ (Gran)... Къ тому, если припомнимъ задержанныи нимъ русскіи изданія, якъ „литургику“ и прч., то вредъ, нанесенный намъ тѣмъ чудовищемъ, тѣмъ извергомъ — неоцѣнимъ.

„До Панковича господствовала у насъ самая строгая церковная дисциплина; онъ считалъ то ненужнымъ; посты не соблюдалъ самъ, да и по-тихо давалъ благочиннымъ тайныи инструкціи, чтобъ „просвѣщали“ народъ, что тое не нужно. Прекрасныи обряды нашей церкви онъ ненавидѣлъ.. Что сказати о такомъ епископѣ, который такъ выразился: b... szátok meg art a sak hoszpidipomilujt (п... бреше свой Господи помилуй?...

„Панковичевы креатуры стали отправляти церковныи требы по своему произволу, стали соблазнити народъ; питомцы приходили и отходили изъ семинаріи по своему хотѣнію, нѣкоторый весь годъ пребывали дома и хвастались своимъ мірскимъ духомъ!

„Вотъ вамъ слѣдующій случай: Одинъ священникъ, по сердцу Панковича, прислалъ своимъ работникамъ-прихожанамъ въ успенскій постъ солонину, свинное сало, а когда тіи отказались ѣсти по причинѣ поста, тогда съ яростію закричалъ: видно, что прежнимъ священникомъ у васъ былъ „Москаль“... Вотъ плоды епископства Панковичева!

„Епископствованіе Панковича — то сама жалостнѣймая страница въ нашей церковной исторіи, то сама отвратительная кар-

тина на нашемъ угро-русскомъ небосклонѣ. Жаль, что послѣ смерти одного такъ высокопоставленного мужа, такъ принуждены отзыватись о немъ приблыженныи къ нему! Да остерегается каждый такой участи... Господи, прости его, если онъ достоинъ того!" [1]).

Таким звірским некрольоґом прощали угро-руські москвофіли свого владику, посуджуючи його навіть о знесенє фундації для руських питомців з Угорщини в віденській духовній семинарії, хоч, як знаємо з листів Земялковского, таке заряджене найменше залежало від Панковича. Цілий некрольоґ враз з обороною Сабова, який „спасался въ Россію" свідчить хиба про те, що лише за те плюгавлено Панковича навіть після смерти, бо він сьмів виступити против роботи москвофілів на Угорщині...

Порівнуючи сей терор, яким послугували ся галицькі москвофіли против еп. Ступницького з терором, якого ужили угорські „панславы" против еп. Панковича, доходимо до пересвідченя, що одні й другі користували ся супротив своїх противників тим самим гидким оружем, яким є пасквіль.

На сім кінчимо обговорювати листи Земяковского. Невеличкий жмут сих листів дав нам нагоду до цілого ряду пояснень, інтересних для характеристики житя Русинів в Галичині і на Угорщині. Великий жаль, що не маємо в руках відповідий Ступницького, які може переховують ся між паперами Земялковского у жени покійного. При їх помочи вийшли би наші замітки повнійшими та основнійшими.

Листи мін. Фл. Земялковского до еп. Ів. Ступницького.

I.

Jaśnie Wielmożny i Najprzewielebniejszy Księże Biskupie!

Jestem proszony udać się do ks. Biskupa o łaskawe uwzględnienie ks. Pawła Towarnickiego przy obsadzeniu wakującej teraz prebendy collationis ks. Biskupa.

Czynię tej prośbie tém chętniej zadość, ile że mi to nastręcza sposobność przesłania księdzu Biskupowi ponownego zapewnienia mej czci i powinnego uszanowania, z którem mam zaszczyt pozostać

Najprzewielebniejszego ks. Biskupa powolnym sługą

Wiedeń 19/6 73. Ziemiałkowski.

Лист пис. на 1 стор. 8°.

---

[1]) Слово за рік 1874, ч. 120—1 „Изъ угорской Руси".

II.

Interlaken 27 Lipca 1873.
Hotel „Jungfraublick".

Najprzewielebniejszy księże Biskupie!

Zdaniem mojem wychowanie unickich alumnów w Seminarzu wiedeńskim ad St. Barbaram nie idzie na pożytek ani kościołowi katolickiemu, ani ojczyznie naszej. Z tego bowiem Zakładu wychodzą ci nowatorowie, co pod pozorem oczyszczenia unii od naleciałości łacińskich, zrównali przynajmniej dla prostego ludu Unię z Szyzmą; z tego Zakładu wychodzą Cybyki, Liwczaki i im podobni apostołowie Szyzmy i Panslawizmu.

Dla tego wkrótce po objęciu mej posady uczyniłem wniosek, aby się Rząd nasz zniósł z Rządem węgierskim co do zniesienia owego Zakładu jako niepotrzebnego /: gdyż w kraju alumni mają sposobność kształcenia się :/ — jako szkodliwego /: z powyższych powodów :/ — nakoniec jako zbyt kosztownego /: gdyż w Wiedniu utrzymanie alumna kosztuje rocznie siedmset kilkadziesiąt złr. :/ —

Rząd węgierski natychmiast oświadczył, że dalej Alumnów swoich do Wiednia posyłać nie będzie, gdyż się tam psują. Nasz Rząd, gdzie ciągle [2] jeszcze przeważa zdanie, że ruscy alumni powinni się w Wiedniu kształcić, ponieważ to potrzebne jest „zur Erhaltung der Reinheit der kath. Religion, und zur Stärkung des Bewußtseins der Zusammengehörigkeit zur Monarchie" odstąpił tym razem mój wniosek Namiestnictwu z poleceniem, aby zniosłszy się z Ordynariatami r. g. we Lwowie i Przemyślu, objawiło swe zdanie.

Otóż śmiem prosić księdza Biskupa Dobrodz., abyś zapytany w tej mierze o zdanie, objawić je chciał bez ogródek. Dla naszych Seminaryów nie możemy się doprosić podwyższenia taksy utrzymania alumnów, bo Rząd wymawia się brakiem funduszów. Przez zniesienie konwiktu ad St. Barbaram uwolniłby się fundusz relig(i)jny galicyjski od rocznego wydatku przeszło 15000 fr; nie lepiejże pieniędzy te użyć na polepszenie dotacyi naszych Seminaryów i wychowywać alumnów pod okiem własnych pasterzy, a nie w obczyźnie, gdzie są narażeni na wpływy popów ambassady rossyjskiej. [3] Polecając tę, podług mnie nader ważną sprawę światłemu poparciu ze strony księdza Biskupa Dobrodz, zostaję ze zwykłą czcią i z wysokiem poważaniem

Najprzewielebniejszego księdza Biskupa powolnym sługą

Лист пис. на 3 стор. 8⁰. Ziemiałkowski.

На горі 1 стор. написано, здаєсь рукою еп. Ступницького, оловцем: Wieliczko, a пером: Odpis 1/8 1873.

III.

Wiedeń 15. Czerwca 1874.

Najprzewielebniejszy Księże Biskupie!

Może nigdy już nie nadarzy się tak sposobna chwila, jak teraźniejsza, do położenia końca dążeniom schyzmatyckim prowadzonym u nas od tylu lat pod płaszczykiem oczyszczania obrzędów.

Postępowanie Pawlikowów et Cie w Radzie państwa musiało przecież otworzyć oczy X. Metropolicie i przekonać go, że dać się dalej kierować tym ludziom niepodobna. Wszak, idąc za ich radą, X. Metropolita stał się współwinnym poniekąd ich głosowania w przedmiocie ustaw wyznaniowych; X. Metropolita bowiem w liście pasterskim rozesłanym przed wyborami do Rady Państwa diecezan swoich „na zbawienie duszy" zaklinał, by wybierali do Rady Państwa tylko tych, których im wskaże komitet Lwowski, t. j. Pawlikow et Ctes. [2] X. Metropolita zatem winien, że Rusini wybrali do Rady państwa posłów, którzy kraj i kościół na każdym kroku zdradzali. Niech więc naprawi złe, które zdziałał, niech powoła do kapituły księży zacnych, a tacy przecież są jeszcze, jeśli nie w kraju, to między tymi, którzy z dyecezyi Chełmskiej się schronili do nas.

Drugie, co X. Metropolita powinien uczynić, to ogłosić list Ojca Śgo pisany doń z powodu tak zwanego oczyszczania obrzędów. Poczciwy nasz lud nie widział w tem nic złego, bo działo się pod firmą Arcypasterza; owszem lud nasz ruski, któremu duchowieństwo unickie zaszczepiało nienawiść do Polaków wraz z mniemaniem, że owe obrzędy, których się chciano pozbyć, narzucone im były przez Polaków, chętnie nawet widział usuwanie tych obrzędów i doszedł tym sposobem na niebezpieczną pochyłość, prowadzącą go, bez jego wiedzy, do schyzmy. Ogłoszenie więc owego listu ostrzegłoby lud i powstrzymało nowatorów od dalszego oczyszczania obrzędów, które u nas, prawda, że bez [3] ostentacyi, ale z tem niebezpieczniejszą odbywają się systematecznością.

Spytasz się X. Biskup, czytając to, dla czego to piszę do Niego a nie do X. Metropolity. Odpowiedź na to jest ta: że X. Metropolita, uprzedzony przeciw Polakom, w liście przezemnie pisanym, gotów by ujrzeć jakąś machinacyę polską i właśnie nie uczynić tego, co zdaniem mojem w interesie kościoła unickiego uczynić powinien.

Udaję się przeto do X. Biskupa Dob. z prośbą gorącą, byś chciał udać się na jeden dzień do Lwowa — rozumie się, jeśli się zgodzisz z mojem tu wyłuszczonem zapatrywaniem — i rozmówić się w tym kierunku z X. Metropolitą.

Prosiłbym przytem, abyś X. Metropolitę skłonił, by ogłaszając ów list, nie występował przeciw tak zwanym konfesyjnym ustawom. Ustawy te nie zrobią z nas lutrów lub schyzmatyków, tak jak nie zrobiły tego nierównie dalej idące rozporządzenia Józefa i Franciszka Cesarzów. Ustawy te nie są niebezpiecznemi dla katolicyzmu; niebezpiecznym stać się [4] może, a w kraju naszym niezawodnie stanie się, opór przeciw nim ze strony Biskupów unickich stawiany, bo wtedy tutejsi Panowie, i tak kokietujący ze świętojurcami, udającymi hiperlojalność, oprą się wyłącznie na nich, bez względu na to, że tym sposobem utorują drogę schyzmie. Panowie bowiem tutejsi, bałamuceni przez Świętojurców, jak najfałszywsze mają wyobrażenia o ich dążnościach, a nie wiedząc, czy nie chcąc wiedzieć, jak ścisły związek jest między prawosławiem a Moskwą, nie widzą w tem, że Rusini mogą zostać prawosławnymi, żadnego dla Austryi niebezpieczeństwa.

Kończąc ten nieco przedługi list prośbą, byś X. Biskup Dobrodz., w wypadku, gdybyś był innego zdania, nie brał mi tego kroku za złe; powoduje mię bowiem do niego szczera chęć służenia świętej sprawie, i zaufanie w przyjaźń, jaką mię X. Biskup obdarzałeś — o której zachowanie prosi

Najprzewielebniejszego Ks. Biskupa rzetelny czciciel i sługa

Ziemiałkowski.

Лист пис. на 4 стор. мал. 4⁰. На першій стор. з верху дописано чужою рукою: Praes. 17. Czerwca 1874.

IV.

Візитовий білет з друкованою написию: Florian Ziemialkowski Ministre de S. M. I. & R. Ap. Opernring 23. На другій стороні:

Najprzewielebniejszemu X. Biskupowi Stupnickiemu mam zaszczyt polecić oddawcę p Gołęmberskiego, przyjaciela mego, który pragnie X. Biskupowi złożyć swe uszanowanie w przejeździe przez Przemyśl.

Z wysokiem poważaniem

16/6 74. Ziemiałkowski.

V.

Wiedeń 21 Czerwca 1874.

Najprzewielebniejszy księże Biskupie!

W sprawie księży Chełmskich zaszło widocznie nieporozumienie, wywołane może złą wiarą. Rzecz się ma tak: Po wydanem ze strony Ministerstwa wyznań zezwolenia używania księży Chełmskich przy dusz pasterstwie udało się Namiestnictwo pod dniem 5 kwietnia do mini-

sterstwa z przedstawieniem, aby z powodu, że niema opróżnionych miejsc systemizowanych, wolno było użyć księży Chełmskich nadliczbowo przy dusz pasterstwie za wynagrodzeniem remuneracyi z funduszu religijnego. Na to odpowiedziało Ministerstwo wyznań pod dniem 21 Maja, że na takie aushilfsweise u. supernumeraere Verwendung in der Seelsorge gegen Verabreichung von Remuneration und Quartiergeldbeiträgen aus dem Religionsfonde przystać nie może, ponieważby wydatku takiego, w budżecie nie wstawionego, usprawiedliwić nie mogło. — Na mie(j)sca więc administratorow i kooperatorow systemizowane mogą być powołani księża Chełmscy. [2] Ministerstwo odmowiło tylko wsparcia z funduszu relig: na wypadek, gdyby księdza Chełmskiego dano na kooperatora tam, gdzie kooperator nie jest systemizowany. I w tem całe nieporozumienie.

Pod względem ustaw wyznaniowych mogę zapewnić księdza Biskupa, że rząd nie pójdzie w ślady Bismarka; idzie mnie wszakże o to, by od naszych Biskupów nie wychodziły agitacye przeciw tym ustawom, jak to zamierzają Biskupi czescy, którzy podobno zamierzają listami pasterskiemi wzywać wiernych do niesłuchania tych ustaw.

Że księżom Päwlikowowi etc. płacą dalej remuneracye, które dawniej pobierali jako referenci konsystoryalni, tego odmówić nie mogłem. Świętojurcy wszelako nie powinni z tego tryumfować, gdyż pobieranie tej płacy poniża ich, już nie mówię, jako księży, ale jako posłów: sie haben sich für ihre Stimme zahlen lassen.

W sprawie inwentarza dochodów biskupstwa przemyskiego, donoszę księdzu Biskupowi Dobr., że dopiero nadeszła do Ministerstwa, i jeszcze z proto-[3]-kołu podawczego nie doszła do referenta. Nie wina więc Ministerstwa, że sprawa dotąd nie załatwiona; przyrzeczono mi pospieszyć się tu.

Kończę wyrazem ponownym wysokiego poważania

Najprzewielebniejszego księdza Biskupa rzetelny sługa

Ziemiałkowski.

Лист пис. на 3 стор. 8⁰.

VI.

Wiedeń 10 Czerwca 1875.

Jaśnie Wielmożny i Najprzewielebniejszy ks. Biskupie!

Za życzliwe wyrazy, któremi mię ks. Biskup zaszczycić raczyłeś z powodu nadanej mi przez N. Pana godności tajnego Radcy, chciej przyjąć najserdeczniejsze me podziękowanie. Łaska ta Monarchi, będąc dowodem Jego do mnie zaufania, doda mi otuchy do wytrwania na

mem stanowisku, krzepiąc nadzieją, że usiłowania moje dla dobra kraju podejmywane, nie będą całkiem bezowocnemi.

W sprawie budowy rezydencyi biskupiej donoszę, że nareszcie przed tygodniem przedłożonem zostało do Sankcyi N. Pana postanowienie ministra włożenia do budżetu na r. 1876 na powyższy cel kwoty 50.000 złr. — W tym roku nie podobna było uzyskać choćby tylko zaliczkę, gdyż p. Minister wyznań żadnych niema funduszów do rozporządzenia na ten cel.

Sprawą wydawnictwa nowego dziennika ruskiego zajmę się szczerze [2] i o rezultacie donieść nie omieszkam; tymczasem proszę przyjąć ponowne zapewnienie wysokiego poważania, z którem mam zaszczyt zostawać

Jaśnie Wielmożnego i Najprzewielebniejszego ks. Biskupa prawdziwym sługą Ziemiałkowski.

Лист пис. на 2 стор. вел. 4°.

VII.

Wiedeń 1 Lipca 1875.

Najprzewielebniejszy księże Biskupie!

Aczkolwiek sprawa zasiłku dla zamierzonego Dziennika ruskiego co do kwoty nie jest jeszcze zadecydowaną, gdyż nie zestawiono jeszcze potrzebnego do tej decyzyi rachunku; wszelako mogę już dzisiaj donieść ks. Biskupowi Dobr., że Rząd udzieli zasiłek na powyższy cel; sądzę, że mniejszym jak 3000 fr. nie będzie; może zaś wypadnie większym wedle wyniku rachunków, o których wspomniałem.

Wspominałem o zamiarze ks. Biskupa Najjaśniejszemu Panu, i to prawdopodobnie wpłynęło na decyzyę rządu udzielenia subwencyi; przed tem bowiem prawie nie ro-[2] biono mi nadziei, tłumacząc się, że skromny fundusz dyspozycyjny, już całkowicie jest zaangażowanym. Rozumie się, że to zostanie między nami.

Szczęść więc Boże pomysłowi ks. Biskupa Dobrodz. — a Wam daj Boże zdrowie!

Z wysokiem poważaniem

Najprzewielebniejszego ks. Biskupa powolny sługa

Ziemiałkowski.

Лист пис. на 2 стор. 8°.

VIII.

Aussee 6. Lipca 1875.

Najprzewielebniejszy księże Biskupie!

Z załączonego pisma księcia Auersperga dtto 3. bm. L. 219/ P. L. raczy się ks. Biskup przekonać, że gorąco popierałem sprawę subwencyi dla zamierzonego nowego Dziennika ruskiego, również że stan funduszu subwencyjnego nie pozwala na większy zasiłek, jak 2400 ZR.

Radbym był więcej uzyskać, lecz gdy to niepodobném, przyjąłem i ten zasiłek w imieniu ks. Biskupa i odpisałem księciu Auerspergowi, by kwotę tę wprost księdzu Biskupowi przesłać kazał.

Polecając mię nadal względom ks. Biskupa, zostaję z wysokiem poważaniem Jego prawdziwym sługą

Ziemiałkowski.

proszę o zwrot pisma ks. Auersperga.

Лист пис. на 1 стор. 8⁰. В горі дописка, мабуть еп. Ступницького: „Pismo Auersperga zwrócono d. 9/8 1875 do Aussee.

IX.

Aussee 30 Lipca 1875.

Jaśnie Wielmożny, Najprzewielebniejszy ks. Biskupie!

Właśnie otrzymałem list od ks. Auersperga z wezwaniem, abym go uwiadomił, kiedy zamierzony przez ks. Biskupa Dziennik ruski zacznie wychodzić i czy przyrzeczona subwencya 2400 fr[illegible]ma być wypłacaną miesięcznie, czy kwartalnie?

Upraszając ks. Biskupa, by mię o tém powiadomić raczył, łączę wyrazy wysokiego poważania, które przy tej sposobności ponowić mam zaszczyt

prawdziwy sługa i przyjaciel

Ziemiałkowski.

P. S. 14-o Sierpnia wyjeżdżam stąd do Wiednia.

Лист пис. на 1 стор. 8⁰.

X.

Wiedeń 19 Września 1875.

Dziś spodziewany jest powrót X. Auersperga, który pewnie przy pierwszem widzeniu się ze mną zapyta mię, co się dzieje z projektowaném ruskiem czasopismem.

Ośmielam się przeto upraszać X. Biskupa, by był łaskaw donieść mi, czy jest nadzieja, że czasopismo to zacznie wychodzić i kiedy?

żebym mógł dać księciu stosowną odpowiedź, gdyż od tego będzie zawisło, czy rezerwowaną na ten cel kwotę zachowają nadal, lub wydadzą na inne cele. Szef biura prasowego już przed kilkunastu dniami pytał mię, czy ma tę kwotę trzymać dla ks. Biskupa, czy nie? Zbyłem go, że jeszcze nie mam odpowiedzi; lecz [2] teraz, po powrocie księcia, trzeba będzie coś stanowczego odpowiedzieć.

Korzystam z tej sposobności, by ponowić zapewnienie wysokiego poważania, z którem jestem

Najprzewielebniejszego ks. Biskupa prawdziwym sługą

Ziemiałkowski.

Лист пис. на 2 стор. 8⁰. На першій стор. в горі дописка еп. Ступницького: „Odpis 24/9, że niema jeszcze odpowiedzi od Nandybura (?)

XI.

Wiedeń 24 Grudnia 1875.

Najprzewielebniejszy księży (sic) Biskupie!

Posyłam w załączeniu tłumaczenie dosłowne artykułu „Słowa", o którym mi ks. Biskup w ostatnim liście pisałeś. Jest to, jak wszystko co obrzydliwe to pismo drukuje, podłem, lecz sądownie można by wystąpić tylko wówczas, gdyby można dostarczyć dowód, że Biskup Palkowicz [1]) został otruty, lub że taka przynajmniej wieść jest u nas rozpowszechniona; wtedy artykuł Słowa mógłby być uważany jako groźba, i przez prokuratora z urzędu zaskarzonym.

[2] W sprawie pałacu biskupiego otrzymałem od p. Stremayera [2]) przyrzeczenie, że włoży do budżetu na rok 1877 ponownie kwotę na budowę; co do najmu dał wymijającą odpowiedź. Jestem zawsze tego zdania, że ks. Biskup powinieneś oglądać się za odpowiedniem mieszkaniem i podać do Namiestnictwa prośbę o ulokowanie odpowiednie, powołując się na rozporządzenie magistratu, i nie dawać spokoju Namiestnictwu; może tak we dwa ognie wzięty, rząd przecież coś uczyni.

Przy zbliżających się świętach i nowym roku, przesyłam najszczersze [3] życzenia, kreśląc się z wysokiem poważaniem

Najprzewielebniejszego ks. Biskupa powolnym sługą

Ziemiałkowski.

Лист пис. на 3 стор. мал. 8⁰. До листу долучена коверта з адресою: Jaśnie Wielmożny i Najprzewielebniejszy, ks. Jan Stupnicki, Biskup obr. gr. kat. w Przemyślu (w Galicyi). Крім сього находимо переклад інкрімінованого уступу „Слова" на німецьку мову, який звучить:

1) Має бути: Pankowicz.
2) Штремайр був мін. просвіти.

Słowo № 128 Dienstag, den 18 (30) November 1875.

Aus der Przemysler Diözese erhalten wir schon nach Schluß dieser Auflage des Słowo das nachstehende Schreiben:

Aus glaubwürdiger Quelle wird uns dieser Tage berichtet, daß der von den Polen, hauptsächlich von Gołuchowski Behufs Unterdrückung der Ruthenen zur bischöflichen Würde erkorene Przemyśler Bischof Stupnicki verdiente, der ruthenischen Sache ergebene, und für das Wohl der ruthenischen Kirche und Nationalität eifrig besorgte Dechante von den Dekanats-Aemtern zu entfernen, und an deren Stelle knechtisch-polenfreundliche Priester, die in sein Horn za blasen bereit sind, zu setzen bemüht ist. Es ist klar, daß Bischof Stupnicki, als Sohn eines polnischen Mandatars sehnlich „die goldene polnische Zeit" wieder einzuführen wünscht, und daß er getreulich die Pflichten eines polnischen Dieners erfüllt. Welcher Art dessen Anhänglichkeit an unser Ruthenien, ist schon daraus allein ersichtlich, daß er unterm 2. Oktober l. J. Z. 3357 den Dekanats-Aemtern, die Sammlungen zur Errichtung eines Denkmals für den verstorbenen Gołuchowski, diesen Verfolger unseres Rutheniens mit Getd zu unterstützen anordnete.

Wir sind fest überzeugt, daß so wie [2] die göthliche Vorsehung einem ruthenischen Bischofe nicht lange den Ungarn zu dienen gestattete, sie auch dem Pater Stupnicki nicht gestatten wird, dem heiligen Ruthenien lange schädlich zu sein". (Переклад вистачений на 2 сторонах канцелярийного паперу).

XII.

Wiedeń 28 Maja 1876.

Najprzewielebniejszy ks. Biskupie!

Po otrzymaniu szanownego listu z dnia 22 b. m. zanogowałem sprawę najmu mieszkania dla ks. Biskupa, a dziś miło mi donieść, że polecenie zawarcia kontraktu najmu od 1-o b. m. za umówiony czynsz 3000 fr. do Namiestnictwa odchodzi w tej chwili.

Z wyrazem wysokiego poważania zostaję

Najprzewielebniejszego ks. Biskupa prawdziwym sługą

Ziemiałkowski.

Лист пис. на 1 стор. 8°.

XIII.

Wiedeń 15. stycznia 1885.

Jaśnie Wielmożny, Najprzewielebniejszy księże Biskupie!

Przy pewnej sposobności mówiono mi, iż jest życzeniem najwyż-

szych sfer, aby celem pomnożenia liczby wytrawnych Doktorów S-tej Teologii między klerem gr. kat. posyłano chcących się doktoryzować alumnów ruskich ile możności do Augustynów do Wiednia.

Od jednego ze znajomych alumna Myszkowskiego dowiedziałem się tymi dniami, że tenże ma tu wkrótce przybyć w celu przygotowania się do doktoratu. Jeżeli to rzeczywiście ma nastąpić, prosiłbym [2] ks. Biskupa, byś go chciał umieścić w Augustynów, — a powoduje mię do tej prośby i ta okoliczność, iż rzeczony Myszkowski z zamiłowaniem używa języka rosyjskiego, co mogłoby wpłynąć niekorzystnie na alumnów Seminaryum S-tej Barbary, gdyby w niem był umieszczony.

Chciej mi ks. Biskup przebaczyć, że śmiem się mieszać w rzeczy nie swoje, i położyć to na karb gorących mych chęci strzeżenia czystości ruskiego języka, przynajmniej w tej sferze inteligencyi, która najbliżej się styka z ludem, a więc i pod względem języka największy na lud wywierać [3] może wpływ.

Z rzetelnem, wysokiem poważaniem
Najprzewielebniejszego ks. Biskupa powolny sługa
Ziemiałkowski.

Лист пис. на 3 стор. мал. 8°.

Miscellanea.

До історії панславізму.

Недавні „славянські дни“ у Празї, де кладено реальні основи під „неославізм“, пригадали культурному світови факт, який не може бути компліментом усяким славянофілам — що доси нема ніякої як-так наукової історії славянської ідеї. Та жабуть і не буде скоро. А шкода, бо історія сеї ідеї була б найкращим документом її історичної бездарности. Вона доволї стара (з XV в.) і наукового інтересу має вона справдї богато. З нашого боку отсе камінчик до її історії, зразок, як розуміли славянську справу перед 200 роками. Було се тодї, коли Туреччина за намовою дипльоматів Карла XII і Станїслава Лещиньского виповіла Петрови В. війну, щоби спинити небезпечний зріст Московщини. Російські політичні круги робили — як то кажуть — gute Miene zum bösen Spiel, перехвалюючи ся, як то вони горячо бажали сеї війни і як мають надію знищити зовсім Туреччину при помочи всїх православних народів. Одночасно з тим роблено натяки на утиск „руської віри“ під пованем Габсбурґів, не маючи докладного понятя про се. Ріжні нещасливі політики, як угорський Раковці або молдавський Кантемир піддержували, для власних цїлей, сю славянорусьну ідею, доки фатальний прутський похід не розвіяв туманної злуди[1]).

Низше подана виписка з реляції австрийського надзвичайного посла ґенерала барона Вельчка у Петербурзї, писана 13 н.

---

[1]) Пор. Кочубинського „Сношенія Россіи при Петрѣ I съ южными Славянами и Румунами“.

с. січня 1711 р. представляє тодїшнїх славянофілів ще в оптимістичнім настрою. — Розстрілені слова шифровано:

Die nachricht bekommen, wie der Ragotzy unter anderen auch dieses proponiret, dass wann nur der czaar ihme als furst von Siebenbürgen mannteniren, er alle von russischen glauben in Ungarn befindliche dahin bringen wolte, dass diese s. cz. m. sich unterwerffen werden, dehme alle von diesen glauben in türck. gebuet folgen würden... Sohl nicht verhalten, dass erst vor einen paar tagen der general Renne den fürst v. Menzikowf pro motivo, dass man dannoch den R. ungeachtet alles dessen, was er gethan, destwegen menagiren müsse, angeführet, undt als einer dabey gewesen, so den schlechten grundt sothanen proposition gezeiget, antworttete der fürst, das dannoch solches nicht gar zuuerwerffen, massen wisse, das diese glaubensgenossene allezeit grose inclination vor i. cz. m. gezeiget, und das man füer kays. mt. undt denen türcken leicht dadurch eine revolte erwecken könte, undt nach berichte in Böhmen, als wo sothane Russen sehr gepresset werden undt in kellern heimblich ihre gottesdienst haben missen, weilen ohne dehme Böhmen, wann auch Franckreich annäheren solte, umb vorige freyheit zu bekommen alles thuen werde. Der obige wiedersprache solches, undt versicherte, das in Böhmen niemahlen Russen, uohl aber vor zeithen Hussen oder Hussiten gewesen; der fürst aber bliebe bey seiner opinion, worinnen ihme general Renne gestärcket mit vermeldnn, das sogar ein gefahrner Böhm unter andern der hier gewesene general Mickosch ihme dessen versicheret hat... Від себе додає посол, що сердечно всміяв ся з тої причини. *С. Томашівський.*

Вірша на київських ченців.

В IX н. журнала „Україна" за р. 1907 (стр. 379—388), д. С. Петлюра подав віршу-сатиру на київських ченців з датою 1 мая 1786 року. „Знайдена вона була нами, — каже д. С. Петлюра, — в одному сімейному архиві". Але, на жаль, він не каже, чи оригінал, з якого він списав її, належав до часів повстання вірші, тоб то до другої половини XVIII ст., чи то була пізнійша копія з давнійшого списка. У мене є під руками ся вірша (на жаль, без початкової і останньої картки), в невеличкому зошиті формату листа; письмо — кінця XVIII століття.

Вона має богато відмін проти тексту, поданого в „Україні“ і виглядає на ранійшу редакцію, ніж видрукована д. Петлюрою.

Подаю віршу по нашому списку, переданому до музею Наукового Товариства ім. Шевченка, а в примітках — відміни в редакції, видрукований в „Україні“.

Початку вірші (стр. 380—383 в „Україні“) не збереглося. Текст наш зачинаєть ся від слів Варсонофѣя:

Естли жъ[1]) еще матеръяннихъ рясъ намъ не носити,
Не горко ли будетъ во власяници себе одѣти[2])
Оставлять[3]) намъ матерій крайне обидно,
Власяници же[4]) намъ носить[5]) грубо и стидно.
Ежели[6]) ктому намъ[7]) права не имѣти,
То никто на насъ не буде[8]) и смотрѣти.
О горесное и плачевное наступило намъ время[9])!
Налагаютъ[10]) на насъ тяжелое бремя.

Мелхиседекъ.

Бе[зъ] напитковъ и матерій можемъ[11]) пробути,
Какже осятрину свѣжу нам[12]) позабути!
Я почитаю лучше во гробѣ лежати[13]),
Нежели мнѣ таранъ вживати[14]).
Какъ придутъ[15]) на мислѣ[16]) лимонние соки,
Будутъ текти слези из глазъ какъ кривавие токи[17]).
Но все сие снести[18]) хотя[19]) и возможем,
Какже к церквѣ при старостѣ привикнути[20]) можемъ?
Я правилъ экономию разовъ исчетири[21]),
А сталъ ченцомъ, не читалъ ни разу псалтири[22]),
Хотя, било, и время к чтению настигаетъ[23]),
То[24]) за меня хлопецъ поидетъ[25]) прочитаетъ.
О другихъ же книгахъ и думать[26]) не смѣю,

---

[1]) В „Україні“: если же. [2]) В „Україні: нам ходити. [3]) оставлятъ. [4]) жъ. [5]) носити. [6]) Если. [7]) Нема сього слова. [8]) Будетъ. [9]) О горесно и несносно и плачевно время. [10]) Полагаютъ [11]) можно бъ. [12]) Нема сього слова. [13]) Лучшебъ почивая во гробѣ лежати. [14]) Нежели таранъ я буду вживаты. [15]) Прійдутъ. [16]) на мислъ. [17]) Будутъ текти изъ очей кровавіи токи. [18]) ми знести. [19]) хоть. [20]) привыкнути при старостѣ. [21]) Сього рядка в „Україні“ зовсім нема, додано приписку, що „одного рядка в рукописі не вистача“. [22]) псалтирѣ. [23]) Хоть било къ чтенію время и настанетъ. [24]) То. [25]) всегда [26]) говорить

Бо я ихъ и вовся читать[1]) не вмѣю.
Тогда я ихъ добре умѣлъ, какъ былъ еще в мирѣ,
Прочитивалъ[2]), било, на день[3]) разовъ по четири[4]).
Ставшижъ ченцомъ тогда[5]) позабивалъ[6]),
Бо я[7]) и въ монастирѣ[8]) рѣдко весма бивалъ[9]).
Бывши надъ економи носилъ едно бремя[10]),
А к чтению книгъ не било мнѣ[11]) и время.
Теперъ уже[12]) въ церковъ доведется почаще ходити[13]).
То надобно[14]) хотя в келіи псалтиръ протвердити.

Гервасій[15]).

О боже мой, что я сиѐ слишу?
От однихъ вашихъ словъ уже я не дишу[16])!
Естлибъ[17]) мой совѣтъ вамъ благимъ показался,
Я би[18]) по нему исполнить[19]) всячес[к]и б[20]) потщался.
Не добре би[21]) было[22]) теперъ надѣляти намъ[23]) господъ,
Дабы[24]) и намъ от нихъ имѣть[25]) милость вперіодъ[26]).
Раздаймо[27]) имъ всѣ[28]) конѣ и коляски,
То можемъ[29]) от нихъ надѣятися[30]) ласки.
Намъ не[31]) нужни были[32]) сторонихъ[33]) помощи,
Ибо[34]) из вотчинъ[35]) возили[36]) денги какъ съ[37]) садовъ овощи.
Теперъ уже[38]) того никогда[39]) не буде
А доброи[40]) господинъ насъ не забуде[41]).

---

1) читать вовся. 2) Бо прочитивалъ. 3) на день ихъ. 4) по четирѣ. 5) тогда ихъ. 6) позабилъ. 7) Нема: я. 8) въ монастырѣ. 9) билъ. 10) Бивши на економияхъ носилъ одно бремя. 11) Нема сього слова. 12) же. 13) Далї в „Українї" є ще чотири рядки:

Ибо далѣе ничего будетъ робити.
Не будетъ деревенъ, не будетъ и скоту, —
Надобно взятся за свою работу.
Теперъ станутъ до всѣночной будити, —

14) Надобно жъ. 15) В „Українї" говорить спочатку Модест (див. далї за Йоасафом), а тодї Гервасій. 16) уже ни дишу. 17) Если бъ. 18) Я. 19) исполнить. 20) всячески. 21) бъли. 22) било. 23) надѣлити. 24) Даби. 25) имѣти. 26) въперіодъ. 27) Раздадимъ. 28) Нема сього слова. 29) То не можно ли и. 30) надѣятся. 31) Намъ же. 32) били. 33) стороннихъ. 34) Бо. 35) отчинъ. 36) возили намъ. 37) из. 38) уж. 39) нѣкогда. 40) добрий. 41) позабуде.

Ферапонтъ.

Можнобъ на то посту́пить, чтоб подаровати,
Но чтобъ не довелось зато[1]) с турми[2]) виглядати.
Кажится[3]) пани были[4]) намъ весма[5]) добрие люде[6]),
Но вряд ли намъ кто[7]) с нихъ[8]) приятствовать буде.
Они с нами дружили тогда[9]), какъ видѣли в[10]) насъ,
А теперъ насъ[11]) забули[12]) не за великий[13]) часъ.

Висъсарионъ.

Мы[14]) трактуимъ[15]) обо всемъ, но сему не знаимъ[16]) толку,
Не наберуть[17]) ли з[18]) монаховъ какого нибудь полку?
Чего однакъ[19]) недай слишать[20]), боже,
Но сие кажится[21]) на то похоже.

Иоасафъ.

Сие все, братие[22]), приостановѣмо[23]),
А о святихъ печерскихъ еще поговорѣмо.
Насъ бы[24]) еще[25]) вовся бѣдними не звали,
Когдабъ при пещерахъ з ружями[26]) не стали[27]);
Естли жъ[28]) и[29]) совершится таковое вдѣло[30]),
То[31]) тогда уже монахи зватся будемъ[32]) цѣло;
Никтожъ тогда[33]) в монастирѣ служити намъ буде,
Когда отберутся от насъ всѣ люде[34]).
Ни води, ни дровъ нѣкому буде доставить[35]),
С насъ одного доведется въ очеретъ поставить[36]),
Да и дровъ нѣотколь[37]) будетъ намъ[38]) возити.
Надобно и тое все[39]) за деньги[40]) купити.
Да и ктожъ[41]) натопить[42]) намъ груби,
И ктожъ[43]) почистить[44]) намъ[45]) каменніи труби[46]).

---

1) зато не довелось. 2) с тюрми. 3) кажется. 4) били. 5) и. 6) люди. 7) кто намъ. 8) Нема „с нихъ". 9) Нема сього слова. 10) у насъ. 11) нищихъ. 12) забудетъ. 13) великой. 14) Ми. 15) трактуемъ. 16) знаемъ. 17) наберутъ. 18) с. 19) однакоже. 20) слишати. 21) кажется. 22) братия. 23) ми остановѣмо. 24) би. 25) Нема сього слова. 26) съ ружъями при печеряхъ. 27) не стояли. 28) Єжели жъ. 29) и сіе. 30) совершится дѣло. 31) Нема сього слова. 32) будутъ зватся. 33) бо хто. 34) люди. 35) ни будетъ никому доставитъ. 36) въ очередь приставить. 37) нѣ отколъ. 38) Нема сього слова. 39) Нема сього слова. 40) денги. 41) Ктожъ. 42) натопитъ. 43) И кто. 44) почиститъ. 45) Нема сього слова. 46) каменнѣе трубы.

Естли прийдеть к тому[1]) надобное[2]) время,
То и сие пойдетъ[3]) на насъ точно[4]) бремя.
Какъ[5]) не досадно бывши[6]) господами
Здѣлатся наконецъ как суще рабами,
Но все сие с нами[7]) послѣдует точно
Увы, время горко[8]) и несносно!

Модестъ.

Случится всего[9]), но живуть же[10]) люде[11]).
Но то горе[12]), что ни водки ни сивухи не буде.
Я без кушанья быть[13]) превозмогу,
А[14]) без водки жити и дня не могу.
К чему привикъ страстно, какъ только[15]) с[16]) утроби,
А без того увидите мене, братие[17]), скоро во гробѣ.

Варлаамъ.

Воздѣжимъ[18]) руцѣ к Варварѣ великой,
Несподобить ли[19]) она насъ милостѣ[20]) толикой;
Сто кратъ бы[21]) восьпѣвали[22]) ей вгоду[23]), ей[24]) хвалу[25]),
Да оставить[26]) намъ деревень[28]) хотя[28]) частицу малу.
Но увы[29]), о горе, и тасъ[30]) не защищаетъ,
Молитви[31]) наши[32]) от себе[33]) вовсѣ[34]) отвергаетъ.
Не могу, говорить[35]), и зрѣть[36]) на ваши[37]) гордие[38]) шати
А[39]) совѣтую вамъ ихъ[40]) вовся оставляти.
Естлижъ[41]) вы[42]) будите ходити[43]) по своему сану
То[44]) тогда всемѣрно васъ защищати[45]) стану[46])

---

1) кому (!) прийдетъ. 2) подобное (!). 3) падетъ. 4) Нема сього слова. 5) И какъ. 6) бившими [очевидно: бивши ми]. 7) Нема сього слова. 8) Увн о горко. 9) всего въ свѣтѣ. 10) но живутъ (!). 11) люди. 12) бѣда. 13) бити. 14) Но. 15) толко. 16) отъ. 17) братие, меня. 18) Возд(в)ѣжимо. 19) Несподобитли. 20) милости. 21) стократ. 22) воспѣвали би. 23) угоду. 24) Нема: ей. 25) похвалу. 26) Да оставлятъ. 27) деревенъ. 28) хоть. 29) уви. 30) Якась помилка: може — „и та насъ“. 31) И молитви. 32) нашѣ. 33) Нема: отъ себе. 34) вовся. 35) говоритъ. 36) зрѣти (безъ и). 37) на вашѣ. 38) дорогѣе. 39) И. 40) тѣ. 41) Ежелижъ. 42) Нема сього слова. 43) будете ходитъ. 44) Нема сього слова. 45) защищати всемѣрно васъ. 46) Далї в „Українї“ є ще два рядки:

Молитви мои всегда о васъ будутъ къ богу,
Чтоби онъ вамъ показалъ къ себѣ дорогу.

Мои[1]) молитви о васъ[2]) давно уже бивали,
Чтобъ вы деревень[3]) и стадъ вовся забивали[4]).

Инокентий.

О день[5]) іюля нареченний[6])!
Сколько[7]) ти для насъ будешъ горестний[8]) и слезний[9])
Втеченіи тебе мы[10]) какъ будемъ[11]) осуждени[12])
Всѣхъ[13]) користеи тогда будем[14]) лишени[15]);
Може[16]) бить[17]) мы были того[18]) и[19]) достойни,
Тяжебнихъ бо нашихъ дѣлъ били ввездѣ[20]) суди полни[21]).

. . . .
. . . .

В. Доманицький.

Віршована леґенда про рицаря і смерть.

У цвітни сього року дістав я від учителя з Попелян д. Івана Децика невеличкий зшиток рукописний, записаний увесь дрібним письмом, із тим, щоби його зужиткувати, коли він придасть ся до чого. Зшиток був власністю дяка з Попелян (коло Щирця) д. Федора Михайлова, який згодив ся відступити його на все в заміну за друковані книжки. Я вислав йому бажані книжки, забрав зшиток, а тепер передаю його до бібліотеки Наук. Тов. ім. Шевченка.

Зшиток невеличкий, бо має ледви 56 сторінок октави, звичайного канцелярійного паперу. Можна припускати, що повстав він десь у 50-их роках минулого століття. На першій сторінці має напись: **Рыцарь и Смерть** (виписано більшими і грубшими буквами) [,] п о в ѣ с т ь н а р о д н а с о ч и н е н н а С і м е о н о м ъ

---

1) Моѣ. 2) о васъ молитви. 3) деревенъ. 4) забували. — Далї в „Українї“ є ще 4 рядки:

Чтобъ перемѣнили гордіи вашѣ нрави
И чтобъ пути вашѣ всегда били прави,
Чтобъ бога всегда в сердцахъ имѣли
И чтобъ душѣ вашѣ къ нему пламенемъ горѣли.

5) о денъ. 6) первомъ нареченній! 7) Сколъ. 8) горестній. 9) слезній. 10) ми. 11) Нема сього слова. 12) осужденни. 13) Что всѣхъ. 14) будемъ тогда. 15) лишенни. 16) Но можетъ. 17) битъ. 18) того ми били. 19) Нема: и. 20) Нема сього слова. 21) Далї до кінця нестає ще 31 рядків.

Возняком. На долинї є проби пера пізнїйшого властителя зшитка: Федько Михайлôвъ, Teodor Michajłów z Popielan. На ст. 3 розпочинаєть ся текст леґенди про рицаря і смерть і тягнеть ся аж до ст. 19, де знов на марґінесї стоїть підпис: Михайлôвъ Федько зъ Попелянъ. Опісля йде одна чиста сторінка, а на ст. 21 стоїть новий титул: Крестъ пôдъ лѣсомъ йли Лукіанна. Від ст. 21 аж до 54 йде її текст, ст. 55—56 незаписані. На остатній стоїть знов підпис: Teodor Michajłów, uczeń klassy IV-tej w szkole głównej w Mikołajowie w roku 1868.

Переглянувши зшиток, я звернув ся до д. І. Децика з просьбою, щоби довідав ся, хто то такий Симеонъ Вознякъ і як зшиток дістав ся до рук теперішного властителя. На те відповів він, що „рукопис попав якимсь способом ще перед 68 р. (до Михайлова), коли Ф. Михайлів, будучи школярем, на нім підписав ся“. Що ж до С. Возняка, то подав, що він був дяком у Лубіній (або Лубяній), Львів. пов., десь між 60—80 рр. минулого століття. „Коли він уродив ся, де, і близші біоґрафічні дані поки що менї невідомі так само, як і дякови в Попелянах Федьку Михайлову“. Обіцяв одначе в часї великодня побувати в Лубіній і розвідати щось більше про нього. По святах дістав я від нього таку відповідь: „В селї Любяній не був Возняк дяком; взагалї нїчого про него менї не відомо. Був я в Любяній і питав ся старих людий, учителя, але сказали, що не памятають, чи був у них Возняк“. Таким чином я не довідав ся нїчого про автора рукопису.[1])

Чи можна припускати, що С. Возняк був дійсно автором рукопису? Коли розходить ся про леґенду про рицаря і смерть, то тут не було би нїчого неможливого: основу до вірші мав він готову в прозаїчній леґендї, яка до нинї ходить по рукописних збірниках між селянами. Він лише перевіршував її. Незручний вірш, досить попсована мова, розтяглість, невміне вибирати важнійші елементи з прозової леґенди, а пропускати менше важні, незнанє користувати ся поетичними ефектами — все те свідчить, що автор поеми не був чоловіком високої інтеліґенції, тому й твір його вийшов доволї блідий і анемічний. З повною чутя і драматичности прозовою леґендою, от хочби

[1]) Саме тепер довідую ся від нашого бібліоґрафа, д. Ів. О. Левицького, що С. Возняк був складачем у Ставропигійській друкарнї. Його родина ще живе у Львові.

оголошеною мною[1]) — він не може навіть іти в порівнанє. Він цікавий лише, як віршована проба сеї леґенди і то тим більше, що деякі відміни її, особливо німецькі — про що буде дальше — були первісно також віршовані. Дуже правдоподібне, що і в старшій нашій літературі були віршовані проби леґенди, хоч доси, на скілько менї відомо, такого повного тексту не знайдено. Можна одначе припускати, що були, бо сліди їх видні, особливо в леґенді надрукованій І. Ждановим.[2]) Ось виривок із неї:

И рече ему Смерть: Що робишъ, человѣче? То южъ знаю, же ся розгнѣвалъ и хочешъ мя не порицерску, але по зрадецку тяти.

Еще постои, велможній пане,
Поки бесѣди моеи стане,
Поки ся будемъ бити,
То мусимо щось говорити.
Южъ ти ся хвалишъ силою своею:
Почекай, нехаи похвалюся хочь мало перед тобою
Своимъ некраснимъ станомъ,
Передъ тобою, красннмъ паномъ.
Будешь бесѣди моеи слухати,
А свое строгое сердце будешь спиняти.
Слухаи, велможніи пане,
Що ся днесь межи нами стане,
Кромъ твоего хлопця, предця,
З чіих ся змежи насъ кости будутъ валяти.

Рече рицаръ:

Твои слова нѣгди мя не приведутъ до покори.
Давно би я радъ, щоби ся ти чимъ добримъ похвалила,
Не жаль би мнѣ, хоч би ся и забарила.

Рече ему Смерть:

Человѣче, тилко тобѣ теперъ буду повѣдати,
Щобъ и тая дитина чула,
Бо южь наступуетъ часъ и година.
Слухаи, человѣче! Почну ти повідати:
Отъ сотворенія свѣта, коли ся я уродила,
И колко с того свѣта побрала
Многихъ человѣковъ отъ Адама до Авраама! і т. д.

[1]) Леґенди з Хітарського збірника, І-ої пол. XVI в. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка, т. XVI і окремо, ст. 14—18.).

[2]) И. И. Ждановъ, Къ литературной исторіи русской былевой поэзіи (Сочиненія И. И. Жданова, СП. 1904, т. I, ст. 709).

Що до другого твору, то тут мабуть автор мав іще менше праці: Крестъ пôдъ лѣсомъ йли Лукіанна" се очевидно оповідане французького походженя, перекладене певно на польську мову, а звідти перекладене, а може перероблене в українській мові. Чи сю роботу зробив сам С. Возняк, чи хто инший, се для нас байдужне тим більше, що оповідане мало що варта і через те я далї зовсїм не буду займати ся ним. Натомість леґенду про рицаря і смерть від разу наводжу в цїлости.

Рыцаръ и Смерть.

Такъ на свѣтѣ нима ничъ власного никому:
Днесь то мое, а завтра будетъ въ иншимъ дому,
А ще потôмъ въ иннымъ, й въ другимъ й третимъ,
А мы яко листъ сухій, съ древа на дôлъ летимъ.

Сядьте, братя, кругомъ мене,
Меркне солнце, милый часъ;
Поговоримъ дещо давне
Тай отъ спати пôдемъ вразъ.

Вы молодцѣ малолѣтни,
Я то старецъ съ передъ вѣкъ;
Стиравъ лѣта по чужинѣ,
Ажъ пожелтѣлъ человѣкъ.

Нужды, бѣды полно дозналъ,
Якъ то поганъ ще громивъ,
Тѣ розбои кто спамяталъ,
Оповѣсть вамъ, кто ще живъ.

Яка нужда все гонила,
Якъ згадаю божїй судъ,
Мѣста, села гетъ палила,
Божъ то племя безъ розсудъ!

Лишъ вамъ лучше то незнати,
Якъ то живъ ще нашъ прадѣдъ,
А то болитъ вспоминати;
Бо то русинъ давнихъ лѣтъ,

Не посивѣвъ въ одномъ кутѣ,
Гонивъ свѣтомъ, ани слихъ;
Як повернулъ, зналъ о бѣдѣ,
Навѣть съ пекла духôвъ злихъ.

Ни оденъ то отецъ милый
Въ чужой земли гôрко спитъ;
Якъ згадаю той часъ гидный,
То плачъ сердце ми ранитъ.

На щожъ далѣй вспоминати?
Вже затемнѣвъ тамтой часъ;
Лучше намъ що погадати
О рыцару — якъ то разъ

Ни памятавъ, де ся стало,
Бо то лѣта, бо то вѣкъ,
Но слухайте лишъ помало,
Най но стямитъ человѣкъ.

Був то славный, можный рыцаръ,
Завше славно всюды бивъ,
Храбрый, силный, якъ люциперъ,
Мичемъ своимъ свѣтъ косивъ.

Славу свою всюды сѣявъ,
Ще до того бувъ велможъ;
Такъ то мовте — чуда дѣявъ,
Такъ вамъ пудивъ — де но можъ.

Силовъ, пиховъ все проганявъ,
Громко гласивъ, якъ стрѣла,
Въ Бозѣ не знавъ, нѣ то згадавъ,
Пиха въ него горѣла."

Лишъ на свѣтѣ все минае,
Кожде мае свой конецъ:
Той ся взноситъ, той впадае,
Далѣй жовкне — тай мертвецъ.

Бо то знайте ще за часôвъ,
Якъ поганьство ще жило,
Ганбу, розбôй, тай насилôвъ
Въ цѣлôмъ свѣтѣ плодило.

И такъ взросталъ, якъ на пущи,
Безъ жаднои свѣтлости,
Ôнъ ся рôвнилъ звѣрамъ въ ращи,
Въ поли птаху въ швидкости.

Скôра рямо его крила,
Тварь подобна до Марса,
Щожъ допѣро тамъ за сила,
Ктожъ бы зрôвналъ и бѣса.

Ôнъ бо незналъ, що то бѣда,
Ôнъ бо незналъ, що то дань;
Ôнъ зродился — не зналъ блуда,
Въ него житя де но глянь.

Ту со звѣромъ на пустыни
Мечь кровїю плюгавитъ,
Ту ся съ врагомъ вже стрѣтили
И ту крѣпко му садитъ.

А лѣтавецъ бѣлоногїй,
Ще до того якбы кругъ
Простирае зрокъ соколїй,
Пôд нимъ земя дае звукъ.

Якъ ся орелъ вѣтромъ несе,
Гривовъ своевъ махае,
Такъ той рыцаръ жваво чеше,
Горбы, скали минае.

Гень пôгнавъ десь, як шаленный,
Якъ бы звѣръ ся розяривъ,
Гордостїю розпаленный,
Мовъ за вѣтромъ погонивъ.

Сонце уже на западѣ,
Красни цвѣти червенитъ,
Ту шумъ пѣни въ водоспадѣ,
Всю природу веселитъ.

Ту дубрава, ту поточокъ,
Тамъ долина и горбочокъ
И все красне, й все миле
И зелене, й зацвиле,
А ще далѣй якбы рай
Вѣнцемъ кружитъ красный гай.

Ту скотинка ся втѣшае,
А тамъ пастыръ выгравае;
Словомъ кажу: тôлко жїй,
Полнимъ устомъ щастя пїй!

II.

Тече рѣчка невеличка,
Камѣнцѣ змивае,
Ей ту рыцарь до лѣсочка
Швидко досягае.

Тай ставъ нагле, якбы вгризъ:
Уха спустивъ — языкъ звисъ,
Нѣ то далѣй поступити,
Нѣ то назадъ вже скрутити.

Ба! ту суне же ажъ ахъ,
Противъ него божїй страхъ!
И все ближше ся зближае
Тай за собовъ замѣтае.

Мовте — якбы яке чудовище:
Кобы дыня головище,
Страшне, гидне, стреминате,
А все наге, все костисте.

Щожъ то було? Кто зганетъ?
Ото скажу — була смерть!
Некъ ти маро! отъ сказати,
Та не хочемъ ще вмирати.

Якъ те гидне стременило,
Може въ трястяхъ вже де гнило,
Бо все темне, якбы ночъ,
Страшне, худе — блиститъ з очъ,

А рыштунокъ — Боже храни
Тай ôтъ всего насъ борони!
Отъ рыштунокъ, як рыштунокъ,
Алежъ сама, то ґатунокъ!

Тфу! не при насъ ту згадуючи
Тую напасть — сôль єй въ очи!
Най по лѣсахъ, трястяхъ ходитъ,
Богъ насъ грѣшныхъ ще хоронитъ.

Алежъ колимъ вже зачивъ,
Конче треба, бымъ скôнчивъ;
Прошу тôлко послухати,
Якъ съ позору бувъ той страхъ.

Но прошу ся ни лякати,
Божъ то чудо! же ажъ ахъ!
И оката, и горбата
Суха, блѣда, колѣната.

Анѣ крови, анѣ тѣла.
Все якъ шпицѣ, тôлко скôра;
Ще до того кострубата,
Крива, чорна и зубата.

Щемъ ни чувалъ, кôлкомъ зрôсъ,
Щобы бувъ такъ страшный бѣсъ!
Пекъ ти бѣдо! пекъ ти маро!
Бодай щезло й пропало,

И залѣзло де в трястя,
Бо для тебе тамъ житя!
Ни пôдъ небомъ, де людъ божїй,
Ни пôдъ сонцемъ, де бы кождый,
Кто бы тебе йно взрѣвъ,
Певнобъ заразъ землю ѣвъ.

Алежъ бо то ще не все,
Що ту бѣда ще несе.

Нѣбы съ серпомъ збôже жати,
Нѣбы з мѣтловъ замѣтати,
Нѣбы рыскаль до копаня
И лопата до вѣяня.

И кочерга и пила,
Коса крива до сѣкла
И те племя десь з за горѣвъ,
З межи лѣсôвъ, може зъ морѣвъ

Ту приходитъ ся паствити,
Людсковъ кровею ся ситити,
Въ найкраснѣйшїй житя часъ.
Чижъ [х]то видавъ коли зъ насъ?

III.

Послухайтежъ, братя милѣ,
Якомъ вамъ вже разъ сказалъ,
Же той рыцарь на могилѣ
Першїй разъ ся задумавъ.

Онъ то сказалъ: ще ôтъ вѣка
Когдамъ першїй разъ свѣтъ взрѣлъ,
Такогомъ ще чудовиска
Нигдѣ нигде ни видѣвъ.

Апужъ далѣй! нужъ храбрости,
Загляну я врагу въ бровь,
Хотяй бымъ гналъ и въ пропасти,
Алежъ дрежи, песя кровь!

Бо колимъ тя вже заглянулъ,
Ни ввôйдешъ ми съ ôтти пречь!
Я сынъ лѣсôвъ ще съ прадѣдôвъ,
В моихъ рукахъ твôй конецъ.

Ту заблиснулъ своєвъ шаблевъ,
Крѣпко страс ся, кобы левъ,
И въ ростъ страху вѣтромъ звинувъ,
Око въ око смѣло ставъ.

* * *

Съ одной страни вже темнѣе,
А в другои ще заритъ;
Нещасливый вже océднѣе,
Хотяй крѣпко мечъ держитъ.

Ще запиталъ громкимъ гласомъ:
Якъ ся маешъ, ночне чудо?
Де ся тягнешъ тотимъ лѣсомъ
Ты прокляте, гидне пудло!

Ще завчасу ту приходишъ
Людей збройных лякати;
Постôй! постôй! закимъ згибнешъ,
Я ты ся дамъ пôзнати.
И затиснулъ зубы силно,
Но хтѣлъ мечемъ утяти!

Смерть.

Пожди храбрый! ще запилно,
Хочешъ мене прощати;
Въ передъ съ собовъ що помовимъ,
Коли еще маемъ часъ,
А потомъ ся попробуемъ,
Кто силнѣйшїй буде въ насъ.

Рыцарь.

Якъ я вижду, то ты хочешъ
Въ правдѣ со мновъ играти?
Прошу тебе, чи ты зможешъ
Тимъ орудїемъ владати?
Бо ты въ правдѣ косонога,
Ни здѣлаешъ нищо, нѣ;
Ты безденнихъ духъ ôтнога,
Для тя житя в темнотѣ!

Смерть.

Ни съ повору суди тое;
Хоть я въ тебе немощна,
Въ рукахъ моихъ житя твое,
Ты и зброя та ясна,
Же воюешъ въ свѣтѣ славно,
Могу явно признати;
Гойновавъ есь и живъ красно,
А теперъ часъ вмирати.

Рыцарь.

Ты мя хочешъ обманути,
Ты нещастя вѣчное!
Ты мя хочешъ заглумити
Тимъ орудїемъ — гидное!
О потворо! нощный духу!
Скажи менѣ, що ты есть?
Бо сотру тя ту якъ муху:
Згибнешъ, чудо, въ единъ свистъ.
Ни съ такими я ся видѣвъ,
Якъ ты сухїй боротякъ;
Ни такихъ я съ свѣта гладивъ:
Розсиплешъ ся ту на макъ.
Як тя почну протинати,
Ты прокляте страшило,
Твой кости розкидати,
Ажъ ся буде курило!

Смерть.

Послухай но, славный мужу,
Бо короткїй вже ти часъ;
Най но й я тобѣ скажу,
Кто мудрѣйшїй буде въ насъ.
И я въ свѣтѣ всюды славна,
Може болше ще якъ ты;
Щомъ не ладна и некрасна,
То то ввôйде для смерти.
Чи не чувъ ты де о нѣй?
Ото я есмь тотой страхъ,
Котрый хощетъ тебе нынѣ
Премѣнити въ земный прахъ!
Ту знищити твою гордость
И попрати весь твôй санъ*)

*) Гôдность, гоноръ, поясненє автора.

И красоту и всю мудрость!
Хотя такїй славный панъ,
Ту пôдъ небомъ вже ни будешъ
Бôлше нещасть дѣлати:
Гойность, злато, то все лишишъ,
И прекрасны палаты.

Рыцарь.

О! велика богатирко,
Славныхъ дебръ царице!
Кто тя сплодилъ такъ красненко,
Гробна владычице?
Чи ты мати бездна морска?
Чи порода твоя,
Ôтъ племене люциперска
Походитъ — лютая!
Чи отъ роду подземного,
Завислива, хитра,
Чи ôтъ смоку пекельного,
Чи ôтъ злого вѣтра? —
О ты чудо! ты лабата,
Не поможетъ ти лопата,
Ани мѣтла, анѣ мечь,
То все згибне съ тобовъ пречь,
Якъ я въ тя стрѣловъ вымѣру,
Якъ ти очи прострѣлю,
Якъ зачну тя прободати,
Мечемъ моимъ розсѣкати,
То не стане тя на знакъ
И загинешъ марне такъ!

Смерть.

Постôй — постôй! красномовче,
За многось вже нагадавъ;
Свѣтъ темнѣє, мракъ ти в очи,
Часъ минає, вжесь — пропавъ!
Та могила въ цвѣти вбрана
И красота тотихъ рѣкъ
Красно древомъ увѣнчанна —
То для тебе на весь вѣкъ.
Ту прекрасне тѣло твоє
Звѣрня буде зжерати,
Свѣтле лице земля скрыє,
А що далѣй — не знати.

Рыцарь.

Скажи, скажи правду щиру,
Прошу тебе красненько,
Доколь зрю тя єще живу,
Оправдай ся борзенько. —
Въ той вже ся не випросишъ,
Якъ тя почну рубати,
Анѣ вже ся ни вимолишъ:
Ни лякай ся сказати.
Бо ты плетешъ небелицю,
Все надармо — все дурницю:
Скажи заразъ, либо згинешъ.

Смерть.

Постôй, въ сей часъ, сли не вѣрешъ,
Оповѣмъ ти все, якъ треба,
Коли хочешъ все то знати.
Мушу я ти то сказати,
Що я маю розказъ неба,
Славныхъ, красныхъ и богатыхъ,
Бѣдныхъ, нищыхъ и палатныхъ,
Всѣхъ подѣломъ забирати,
Миле житя оставляти.
И все кошу, замѣтаю
И лопатовъ присипаю
И по лѣсахъ, и по горахъ,
И по селахъ, и по дворахъ,
Где кого якъ предиблю,
Тамъ го заразъ и скреплю.
Моє дѣло ще ôтъ вѣка,
Ôтъ перваго человѣка,
Якъ но ся ще свѣтъ почавъ,
Кождый со мновъ ся прощавъ.
И такъ буду ажъ до вѣка
Послѣдного человѣка
Брати, сѣчи, и рубати
И лопатовъ присипати

Безъ выбору, чи то царь,
Чи то воинъ, чи моцарь,
Все въ могилѣ мусить гнити,
Своимъ тѣломъ червъ живыти;
А потому все земля!
Такъ кôнчит ся все племя.
Теперь на тя приспѣлъ часъ
Бороти ся, — досить въ насъ.
Може маєшъ що сказати?
Повѣрь все твому хлопяти,
Нехай згôнъ*) твой рознесе,
Бо за хвилю буде все
Спокôйненько ту лежати,
Тѣло съ землевъ ся мѣняти,
Вмѣсто славы й житя,
Порохъ стане — и смѣтя!

Рыцарь.

Доколь буду вже терпѣти,
Ты нôчная сновидо!
Доколь будешъ мя скорбѣти,
Ты суката огидо!
И заблиснувъ мечь со шумомъ
Тай но хотѣлъ утяти,
Смѣхъ розлилъ ся — страхъ со
[глумомъ,
Рыцарь вже впалъ лежати.

* * *

Темный хпомракъ наразъ запавъ
Надъ могиловъ боярина,
Мѣсяць часто смутно зглядавъ,
Ще смутнѣйшій гласъ совина
Заповѣдавъ страшну пôвнôчь,
Близъ могили богатыра.
А все страшно, и все тихо,
Пôвнôчь страшна — мо[же] лихо
Нѣби вѣдма десь съ пещари
Захихочи — а ту хмари,
Снова темно — снова тихо.
Ей десь чути — може лихо,
Бо то пôвнôчь — страшный часъ!
Ту десь воронъ затрепоче,
Пущь**) жилѣбно заскригоче,
Часомъ блисне — десь щось свисне,
То сновъ чути десь наразъ
Надъ могиловъ страшни смѣхи,
Плачь храпливый, нѣбы втѣхи,
То заплаче — то заскаче,
А все страшно — бо то нôчь!
Хмари темни небо вкрили,
То сновъ крыки десь завили,
А все страшно, снова тихо,
Може вѣд'ма, може лихо
По могилѣ такъ хихочи,
То десь въ лѣсѣ тарахкочи,
То сновъ сломи щось на прахъ!
Бо то пôвнôчь, бо то страхъ!
Лишъ ту наразъ со всѣхъ сторонъ
Нѣбы купа чорнихъ воронъ
И все летитъ нѣбы мара:
Чорне, темне, нѣбы хмара,
Якбы тан'цемъ все то гонитъ,
Страхъ велыкій дерва ломитъ,
А все страшне, все шумитъ,
То засвиститъ, запищитъ!
Ахъ нищасливъ ты, бояре,
То на тебе тотѣ мары,
То на тебе тотой смѣхъ,
Зліи духи чинятъ втѣхъ!
Якъ до него всѣ припали,
На кавалки тѣло рвали,
Плачь со смѣхомъ ся мѣшилъ,
Якбы пекло кто ôткрылъ;
А все страшно — и сновъ тихо
Десь ще чути тое лихо,
Нѣбы съ хмаровъ все пôгнало
Тай сновъ мѣсяць смутно глянувъ
На могилу свѣтло канувъ:
И ще страшно,

---

*) Пор. поль. zgon. **) Пор. поль. puszczyk.

Хотяй ясно,
Бо ще смѣхи,
Бо ще хѣхи...

Тай поволи перестало:
На могилѣ тôлько мракъ,
Ото скôнчилъ рыцарь такъ! —

Аще кто оупокоряетъ ся,
буде возвишеный,
аще кто возвишаетъ ся,
буде пониженый.

Леґенда про рицаря і смерть була в нашій старшій літературі дуже популярна. Про се свідчать численні її рукописи, переховані до наших часів; із них деякі були вже друковані, инші ще не оголошені друком. До перших належать отсї відомі менї: 1) Варіянт із рукоп. XVII ст. виданий М. Костомаровом у „Памятникахъ стар. русской литературы“, вип. II, ст. 441—443. Його цитує в своїй праці також І. Жданов[1]). 2) Варіянт із рукоп. другої половини XVIII ст., що переховуєть ся в музею Київської Духовної Академії. Про нього говорить І. Жданов[2]) і подає повний його текст[3]). 3) Варіянт із рукопису переховано в Бібліотецї Інститута ім. Осолїнських у Львові, оголошений д. Макушевом у „Журналѣ Министерства Народ. Просвѣщенія“, 1881, IX, ст. 108—111 п. н. „Повѣсть о чловеци и смерти“. 4) Варіянт із рукописного хітарського збірника з першої половини XVIII ст., оголошений мною (Записки, т. XVI: Леґенди з хітарського збірника, ст. 14—18, ч. 4) п. н. „Сказаніє о єдном' рыцері славном', который надѣяв ся на сілу свою и пробаловал' щастя своего воєвати из каждом', а на останок' из' смертїю“. 5) Варіянт із рукописного збірника початку XIX ст., оголошений д. Б. Грінченком у книзї: Изъ устъ народа (Чернигів, 1900) п. н. „Слово о смерти и рицеру богатомъ и славномъ“, ст. 415—420. 6) На підставі варіянта якогось рукописного збірника появила ся також популярна його перерібка у М. Білоуса в Коломиї п. н. „Рицарь и смерть“ (1894, друге видане).

Сї шість варіянтів не вичерпують одначе усього числа рукописів сього лїтературного памятника. У рукописних збірниках, які тепер переховують ся лише у Львові в бібліотеках Народ-

[1]) И. П. Ждановъ, Къ литератур. исторіи рус. былевой поэзіи, ст. 518—520, ч. 7.
[2]) Тамже, ст. 520—521, ч. 8.
[3]) Тамже, ст. 706—710, ч. 5.

ного Дому, Наук. Тов. ім. Шевченка і дра І. Франка, подибуєть ся ще кілька варіянтів сеї леґенди. А певна річ, що вони знайдуть ся також у бібліотеках поза Львовом, лише треба за ними пошукати.

Не могло підлягати сумнївови, щоби такий популярний літературний твір не полишив слідів також між народом. І дійсно, мені самому вдало ся записати два варіянти сеї леґенди з уст народа, оба на Угорщині, один у північній її части, в Земплинській столиці, другий у полудневій, між тамошніми кольоністами в Бач-Бодроґській столиці. Другий варіянт іще неоголошений друком, а перший я надрукував побіч хітарського (Записки, т. XVI, ст. 18—20), а потім передрукував в „Етноґрафічних Матеріялах із Угорської Руси, т. І“ (Етн. Збірник, т. III), ст. 120—121. У Галичині записав варіянт сеї леґенди д. О. Деревянка в Будзанові і я надрукував його в „Галицько-руських народніх леґендах, т. II“ (Етноґр. Збірник, т. XIII), ст. 31—32.

Та не лише в нас була ся леґенда така популярна й розширена. І. Жданов, який присвятив розборови її окрему моноґрафію, розбирає на ст. 494—523 аж 15 її варіянтів (крім уже згаданих двох українських). Коли додати до того ще два пізнійше оголошені, один у „Русскомъ Филолог. Вѣстнику“ т. XVIII, а другий С. Долгова п. н. „Новый видъ Пренія живота и смерти“ (Труды восьмаго археолог. съѣзда въ Москвѣ 1890, т. II, ст. 28—33), тоді можна буде мати понятє про вплив її на простий народ. Мені відомий лише один народний прозовий російський варіянт леґенди, надрукований в Аѳанасьева: Народ. рус. легенды, ст. 154—155. За те безперечно під її впливом повстали „Сказанія объ Аникѣ воинѣ“ і „Былины о Самсонѣ и Святогорѣ“, яких розборови присвячує І. Жданов велику частину своєї моноґрафії. Сконстатованє сього факту в російській літературі дуже важне з огляду на самі биліни, бо виказує наглядно: 1) Що биліни (розуміє ть ся — не всї), хоч говорять про події, які могли би відносити ся до X—XI віка, повставали в XVI—XVII ст. 2) Що походженє їх не чисто народнє, але книжне, та що в старшій літературі належить шукати їх жерел.

Варто було би усталити тепер відносини українських варіянтів леґенди до великоруських. Та поки ще значне число українських текстів не опубліковане, було би передчасною річею брати ся за таку роботу. Не завадить одначе навести тут погляд найновійшого дослідника леґенди, С. Долгова, який ро-

зібравши її список, зладжений ще в XVI ст., говорить ось що: „Вотъ содержаніе этого интереснаго сказанія, занесеннаго въ Сборникѣ XVI вѣка. Мы видѣли связь его съ нашей древней письменностью и народной поэзіей, а равно и его отличія отъ сходныхъ произведеній нашей старинной литературы. Постараюсь опредѣлить происхожденіе этого памятника и его литературный рангъ.

„Обиліе польскихъ и малорусскихъ словъ и выраженій, самый складъ виршеваго размѣра указываютъ намъ на Польщу и южную Россію. И дѣйствительно сказаніе наше переведено съ одного старинного польскаго стихотворенія, недавно напечатаннаго Нерингомъ въ Altpolnische Sprachdenkmäler (Berlin, 1887, ст. 283—293). Но его родина, по моему, лежитъ еще дальше на западъ. Чрезъ Польщу и южную Россію это произведеніе проникло въ Московскую Русь, но еще не сбросило свое цвѣтное европейское платье, не облеклось еще въ однообразно-черную рясу“[1]).

Дальше займаеть ся С. Долгов питанем, до якого роду літературних творів зачислити леґенду, але я се поминаю, як річ менше важну для нас. За те зверну ся до питаня про літературне походжене леґенди.

Уже Н. Тихонравов, надрукувавши варіянт леґенди в „Лѣтописяхъ рус. литературы“, т. I, 3, ст. 183—193, поставив побіч неї стих „Объ Аникѣ воинѣ“ з одного і пару разкольницьких духовних стихів із другого боку, чим зазначив вплив леґенди на ті твори. Рівночасно вказав він на можливе жерело леґенди, на вірш якогось німецького майстерзенґера, надрукований в XVI ст. п. н. „Ein Lied von dem Tod, wie er alle Stand der Welt hin nimbt. In des Regenbogen plaben thon, oder in der Ritterweisz ein gemesz“[2]) і подав із нього виїмки (ст. 189—190). На підставі того не признавано одначе ще німецького твору первовзором леґенди, обробленої на руськім ґрунті, бо хоч загальний зміст і навіть деякі окремі її вирази годили ся вповні з німецьким текстом, то мала вона в собі ще сліди не західних впливів: у бесїдї смерти згадував ся премудрий Акир, а закінчене було взяте з Житія Василія Нового.

---

[1]) Op. cit., ст. 32.

[2]) Вірш сей надрукований у: Gödelle, Deutsche Dichtung im Mittelalter, ст. 263—264.

Коли одначе І. Жданов узяв найстарший текст леґенди з XVI ст. (надрукований у нього на ст. 688—695), в якім тих додатків нема, і порівнав його з відривком нижньо-німецької вірші, оголошеної В. Мантельсом[1]), яка походить із XV ст., та песою Н. Меркаторіса, виданою Келером[2]), показало ся, що „нижне-нѣмецкое стихотвореніе, о которомъ идетъ рѣчь, представляетъ прямой и ближайшій оригиналъ нашего Двоесловія“[3]); щож до песи Меркаторіса, то: 1) „по мѣстамъ діалогъ представляетъ полное, буквальное сходство съ фастнахтшпилемъ; 2) діалогъ — памятникъ очень небольшой, поэтому въ него вошла только самая незначительная часть фастнахтшпиля, по 3) при всей краткости діалога, въ немъ все-таки отыскивается нѣсколько такихъ мѣстъ, которыхъ нѣтъ у Меркаториса“[4]). Сї подібности і ріжниції пояснює І. Жданов тим, що песа Меркаторіса, хоч видрукована аж 1576 р., а діяльоґ (німецький) видрукований ще при кінци XV ст., то написаний він і відомий був значно швидше і послужив за основу авторови діяльоґа, а не навпаки.

Коли тепер порівнаємо всї ті тексти леґенди, то прийдемо до ось яких висновків:

1) Найстарший руський переклад повстав іще у XVI ст. і з того столїтя маємо рукописні тексти, оголошені тепер друком. 2) Найстарший варіант найкоротший і найбільше зближений до оріґіналу. 3) Пізнїйші тексти звичайно заокруглюють ся і стають повнїйші. 4) Коли в найстаршім текстї виступає противником смерти „Живот“ (нім. das Leben), то в пізнїйших, популярнїйших сей вираз усуває ся, а в його місце вставляють слова: чоловік нікій, воїн, а врештї в українськім текстї: рицар. 5) Смерть появляє ся зразу в текстах як мужчина (як в оріґіналї: der Tod), але ся ненатуральність завважує ся і усуває ся так, що пізнїйше виступає вона вже як женщина. 6) Незрозумілі або нецїкаві місця первісного тексту переміняють ся і заступають ся иншими. Так прим. у найстаршім текстї смерть говорить: „Папъ, цесарей, кардиналовъ, кошу азъ

[1]) Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, 1876, ст. 132—133.

[2]) Keller, Fastnachtspiele aus dem XV Jahrh., 2 Th., ст. 1065—1074 (Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, т. XXVIII—XXX).

[3]) Ждановъ, op. cit., ст. 500.

[4]) Тамже, ст. 502.

всѣхъ". Але що на Руси не знано тих титулятур, то викинено їх і заступлено иншими; через такі зміни ввесь твір популяризував ся, аж приспособившись зовсім до народнього світогляду, перейшов в уста народу і став його власністю. 7) Цікаві при тім правдоподібні переміни твору з літературного боку: з драматичної віршованої пєси стає віршований діяльоґ, з віршованого діяльоґу стає прозовий, аж у кінци переходить в оповіданє („повѣсть").

Не підлягає отже сумнївови, що на Русь прийшла леґенда з Німеччини. Се не значить одначе, що вона там і витворила ся первістно. Леґенда про рицаря і смерть се вандрівний, міжнароднїй твір, знаний у ріжних европейських літературах; пор. прим. французький: „Débat de la Vie et de la Mort" (Rondeaux du XV sc. p. p. Gaston Raynaud, 1889); італїйський: Contrasto fra la morte e un guerriero" (D' Ancona, Poematti popolari italiani, Bologna, 1889); грецький: *Διάλογος κατὰ ἀλφαβήτον ἀνθρώπου καὶ τοῦ Χάρου* (Венеція, 1586); мадярський: Toldy, Geschichte der ungar. Litteratur im Mittelalter, 247 і ин.[1]). Та найцікавійше, що прототип сеї леґенди подибуємо вже в знаній арабській збірці „Тисяча й одна ніч", що вказує на її орієнтальне походженє та на приблизне означенє часу, коли вона могла зайти до Европи: хрестоносні походи. Я маю під рукою нїмецьке виданє: Tausend und eine Nacht. Aus dem Arabischen übertragen von Max Henning. У IX випуску, ст. 5—11 подані тут аж три оповіданя на сю тему: 1) Der Engel des Todes vor dem stolzen König und dem frommen Mann. 2) Der Engel des Todes und der reiche König. 3) Der Engel des Todes und der König der Kinder Israel. З них перше оповіданє найблизше до нашої леґенди, хоч друга частина відмінна, бо в нїй представлена для контрасту смерть побожного чоловіка, який не тілько смерти не боїть ся, але навіть із деякою роскішю очікує її.

Поверну тепер до нашої лїтератури. Вже висше зазначив я, що наслїдком популярности перейшла леґенда в народнї уста. Але вона мала вплив також на инші твори нашої лїтератури, а сцена між Іродом і Смертю у вертепній драмі, де Ірод силкує ся відвязати ся якнебудь від смерти, хоч йому се не

---

[1]) Пор. О. Батюшковъ, Споръ души съ тѣломъ въ памятникахъ средне-вѣковой литературы. СП., 1891, ст. 238—240.

вдасть ся, повстала безперечно під її безпосереднии впливом. Я наведу се місце:

Ірод: Што мя словѣси страшаеши?
Смерть: Разви ты мене и до днесь не знаеши?
Ірод: Азъ есмь богатъ и славенъ,
И нѣсть нихто мнѣ равенъ.
Смерть: Слава и богатство прейдутъ.
Сей косы довольно взмаху,
И мертвъ ужъ человикъ отъ страху.
Ірод: Косы ты, баба, траву своей косою;
Не тебѣ, машкаро, спорыться зо мною!
Я могуществомъ и сылою
Заставлю тебе покорыться.
Смерть: Безумне, всіого свита я сильній нахожуся,
Изначала вика никому не клонюся;
Азъ есмь монархыня, всіого свита пани,
Я царыца суща на всякыи страны;
Князіе и царіе пидъ властью моею,
Усихъ васъ посѣчу косою своею[1]).

Очевидно, така траґічна подія в людськім житю, як смерть дорогої людини, мусіла викликати сильні враженя, які знаходили свій відголос, як і нині, в літературних творах. У XVII—XVIII ст. повстав у нас цілий ряд вірш на тему смерти, в яких на ріжний лад описувано останні хвилі чоловіка, мальовано його відносини до родини, сусідів, знайомих і прощанє з ними, подавано огляд його минулого і будучого житя, нарікано на лютість і безжалістність смерти, що не давала нікому пардону, на кого раз напосіла ся і т. д. Вірші сї зробили ся також дуже популярні і ще до нині співають їх у деяких околицях селяни при мерци. Цілу збірку таких вірш оголосив я у своїх: „Угроруських духовних віршах“ (ст. 72—111, ч. 61—98 і ст. 252—266, ч. 211—224, отже разом 52 нумери). Багато між ними є таких, що визначають ся великою поетичністю і можуть належати до плюсів навіть у найбогатших літературах. Доси вони одначе не розслїджені з літературного боку, як переважна частина творів нашої старшої лі-

[1]) Маркевичъ, Обычаи, повѣрья, кухня и напитки Малороссіянъ (Київ, 1860), ст. 42.

тератури. А тимчасом є між тими віршами побіч безсумнївно оріґінальних творів, які повстали на нашім ґрунті без чужого впливу, також инші, яких жерела можна віднайти в чужих літературах. Мене обходять на разї ті, які стоять зовсїм певно у звязи з леґендою про рицаря і смерть. У вірші під ч. 70 ведеть ся ось який діяльоґ між чоловіком і смертію:

. . . .
Волѣв бим ся не родити,
Нѣж на свѣтѣ толко жити.
Ни дожиеш трэйцять лѣта,
Вже смерть жене з сего свѣта.

Лише дижде ся до сили,
Ба, треба йти до могили!
Кой на свѣтѣ лиш бы жити,
Ба, кой треба йти в землу гнити.

Ах несчасна година,
Гдеж ти, смерте, ся родила?
Гдеж ти, смерте, ся родила,
Чомусь так немилостива,

Же так люди убиваеш?
Мечом сѣчеш, убиваеш,
З сего свѣта изганяеш
І кров люцку проливаеш.

Скажи, смерте, віткись зайшла
И десь собѣ той меч найшла?
И тко ти дав оружие
Убивати, кто лиш жие?

Скажи, смерте, гдесь рожденна,
На що ти сотворенна
И колько ти жиеш літ?
Ци про тебе не бывъ свѣтъ?

Скажи, смерте, кто тя вродивъ,
Таку страшну на свѣтъ сплодивъ?
И хто тобѣ дае знати,
Кому треба умирати?

Ой я часу ни чекаю,
Кедь від Бога розказъ маю;
На жаль и плач не зважаю
І милости я не маю.

Я на божий розказ мушу
Взяти из человѣка душу;
Панъ Богъ знае, кому жити,
А кого треба вмертвити.

Хочеш знати, гдем рожденна?
Серед раю сотворенна.
Хто мя вродив хочеш знати?
Грѣх Адамив моя мати.

Питаеш ся, виткѣмъ зайшла
І дем собѣ зброю найшла?
Мѣнѣ Бог давъ той меч в раю,
Котрим сѣчу и рубаю.

Котримъ сѣчу человѣка,
Як здоровыхъ, такъ калѣки;
Як здоровыхъ, так убогихъ,
Не шкодую и молодыхъ.

Молодыхъ я не шкодую,
Ай старыми не піхую;
Не шкодую и младенців,
Ани дѣвчатъ, ани хлопцивъ.

Хто ся родивъ, мусит вмерти,
Не годен ми ся оперти:
Сильный ми ся не зборонитъ,
Ани лжец ся не одмовитъ.

Як убогий вмерти мусить,
Такъ богат ся не віткупитъ;
Передо мнов ся не спряче,
Ани втече, ани віплаче.

Владыка ся не вімолитъ,
Цѣсарь ми ся ни зборонитъ;
Славныхъ борцівъ переможу
І на груди руки зложу.

Всѣхъ васъ з сего свѣта зглажу
И до гробу припроважу;
Роде грѣшній, тями собі,
Же каждий з васъ буде в гробѣ.

Грѣхи своѣ спокутайте,
На мене ся сподѣвайте:
Бо як ничъ такъ день стою
Перед вами из косою.

А вы о томъ ни дбаете,
Бес часу вмираете;
Скорочу ваше житя,
Бо вы Богу не служите.

Дальше йдуть рефлексії на теми гріха, які сюди вже не належать. З наведеного діяльоґу видно одначе, що його автор не лише знав леґенду про рицаря і смерть, але й покористував ся нею при укладаню вірші, хоч треба признати, доволї самостійно.

Так само діяльоґ у вірші під ч. 96 є відгуком сеї леґенди:

. . . .
О люта смерте, будь милостива,
Чомусь то мнѣ не возвѣстила?

Бо ты зо мною усе ся дворилъ,
У сребрѣ, у златѣ усе ся бавилъ,

О люта смерте, устой годину,
Най я исключу свою родину!

Родина тобѣ ничъ не поможе,
Ступай за мною пане вельможе!

О люта смерте, пожалуй мене,
Най не оставлю без часу себе!

Я тобѣ часу доста давала,
Дасколько разы напоминала;
Ты собѣ думалъ на вѣки жити,
А ничъ не хотѣвъ на смерть [лишити.

О люта смерте, не дай ми страху:
Я тебе прошу, возми заплату.

Мѣнѣ бы душа кажда платила,
А кеть бемъ ся жити лишила.
Ни ся отъплатити, ни отокупити,
Кожду мѣнуту лиш ся ладити.

О смерте, смерте, щось така [страшна,
Та же я ся скрыю, обес ня не [найшла!

Не треба тобѣ нич ся туляти,
Я не пребачу жадномъ детяти.

Подібно говорить чоловік до смерти також у вірші під ч. 84, смерть одначе не відповідає йому нічого. А знов у вірші під ч. 74 є маленький діяльоґ між чоловіком, що умирає, і землею, до якої має піти і в неї обернути ся.

Правда, такі вірші могли мати ще й инші взірції з чужих літератур. У збірці німецьких пісень, виданих Мітлером[1]), надрукована „Ein schönes geistliches Lied von dem Tode", в якій смерть виступає як який герольд і голосить:

Ich geh herum in weiter Welt,
Such meinen Raub zusammen,
Und nimm hinweg, was mir gefällt,
Sei hoch und niedern Stammen,
Auch jung und alt, von schöner Gstalt,
Lass mich niemals erweichen,
Der reichste Mann, der Bettler dann,
Ist jeder meines gleichen.

Виголосивши сї слова смерть звертаєть ся по черзї до селянина, до дївчини, яка боронить ся і покликуєть ся на свої молоді лїта та на красу, до дитини, яку має забрати з лона матери, до богача, що числить тільки дукати, не вважаючи на те, що смерть йому приготовила на тім світї зовсім инше місце, як мав на сїм:

Den Ort den ich dir hab bestellt,
Ist voller Würm und Maden...

Далї звертаєть ся до вояка, а се місце нагадує нам знов леґенду про рицаря і смерть:

Komm her Soldat mein Kamerad,
Der Feldzug ist vorüber,
Bei mir ist kein Pardon noch Gnad,
Ich schiess mit Pest und Fieber;
Dein Tapferkeit macht mir kein Freud,
Die stärksten Riesenglieder
Reiss ich voll Gram auf einmal zsamm,
Mein Gwalt schlägt alles nieder.

---

[1]) Deutsche Volkslieder. Sammlung von Fr. Lud. Mittler. Frankfurt am Main, 1865, ст. 396—398, ч. 508.

Scher dich hinaus Tod aus dem Haus,
Du sollst mich nicht fixiren,
Dein Pfeil macht mir gar keinen Graus,
Will gleich mit dir scharmiren.
Ich bin viel Jahr in Lebensgfahr
Vor meinen Feind gestanden,
Vor meiner Faust hat vielen graust,
Du machst mich nicht zu Schanden.

O mein Soldat, kein Disputat
Wird dich da nicht aufhalten,
Zu fechten ist es chon zu spat,
Den Sieg thu ich erhalten.
Du musst mit mir, hilft nichts dafür,
Die Uhr ist abgeloffen;
Ein andere Beut, ein grössere Freud
Hast ewiglich zu hoffen.

На кінци звертаєть ся смерть до шляхтича та після того проголошує моралїзацію на тему, що кождий повинен бути готовий у кождім часї йти з нею.

Очевидно, що подібні піснї мусять бути і в инших лїтературах і певно оплатило б ся їх прослїдити.

Збираючи всьо сказане разом, приходимо до висновку, що леґенда про рицаря і смерть була дуже розширена і популярна не тілько в нас і в московській Руси, але й у цїлій Европі, звідки й прийшла до нас; що первістна її форма не тілько в ориґіналї, але і в нашім старім перекладї була віршована, але перерібка Возняка незалежна від тої форми і утворена самостійно на основі прозової леґенди; врештї, що ся леґенда перейшла в народні уста з одного боку, і витиснула свої слїди на деяких творах нашої старої письменности з другого. З тої причини заслугує вона на увагу всіх дослїдників нашої лїтератури.

В. Гнатюк.

Наукова хроніка.

Етноґрафія в західно-европейських часописях за 1906 р.

I. Етнольоґічні часописи загального змісту.

Internationales Archiv f. Etnographie, Leiden 1906, XVIII, I—III. Dr. S. Levinstein, що так радо збирав рисунки низших верстов та порівнував їх з передісторичними і діточими, і жалував дуже, що не мав матеріялу про т. зв. примітивні народи, дістав тепер до оголошеня рукопись дра Мошеїка про малюнки Бушменів в полудневій Африці і оголосив її в статї Die Malereien der Buschmänner in Südafrika von Dr. Otto Moszeik (1—44), додаючи до того свої примітки. Автор дає наперед звістки про Бушменів, про печери в піску і старовину вирізаних тамже і пороблених рисунків, обговорює барви і инші предмети, яких Бушмени уживають до рисованя, представляє техніку мальованя, уживане фарб і перспективи, познакомлює відтак з поглядами подорожних про бушменські рисунки і займаєть ся близше їх мотивами та вартістю. Рисунки на бушменських скелях, які автор порівнує з єгипетськими, походять з перед яких 100 літ і мають велику культурно-історичну вартість. З уваг Левінштайна, автора книжки Kinderzeichnungen (Липськ, 1905) варта піднести одну, що примітивний чоловік подібно як дитина зачинає від рисованя людий, а відтак переходить до звірят, полишаючи на сам кінець розвою ростини, які його не притягають, бо не порушають ся. Богато ілюстровану статю містить I. Alb. T. Schwarz, Ethnographica nit de Mixahassa (44—63). Г. В. Фішер подає Mitteilungen über die Nias-Sammlung des Ethnographischen Reichsmuseums zu Leiden (85—94), а в тім богато різьб, вишивок та дещо з одїжи, знарядів і амулєтів. G. W. C. Hoëvell містить дві замітки з обсягу типольоґії Der Kris von Süd-Celebes (64—7) і Nog iets over messing-helmen, -schilden en -pantsers in het Oostelijkdeel van den O. I. Archipel (95—99). Маємо ще дві статї W. Bü-

low'a, Beiträge zur Malayopolynesischen Ethnographie und Sprachforschung (100—5) i Einige Bemerkungen über die Anthropologie der Samoa-Inseln (105—9); в першій в них наведено назви, якими називають себе самі тамошні племена, в другій доказуєть ся, що Самоанці не мають одного антропольоґічного типу. — Важні також літературні огляди, розложені по частям світа, етноґрафічні замітки з музеїв і товариств і відділ бібліоґрафії. Supplement за 1906 р. ще не вийшов.

2. Ґеоґрафічні часописи.

Mitteilungen des Vereines für Erdkunde zu Halle a. S., 1906, XXX, містять статї І. Лянґера, Die Grenze der Provinz Sachsen und Halberstadt von der Elbe bis zur Ohre (1—12), Г. Вістенгаґена, Beiträge zur Siedelungskunde des Ostharzes (13—69), А. Кірхгофа, Das Slawentum in Buttstädt (73—74) і доповнене Л. Ґербінґа до давнїйшої розвідки Die frühere Verteilung von Laub- und Nadelwald im Thüringerwald (70—73). Дуже корисний Literatur-Bericht zur Landes- und Volkskunde der Provinz Sachsen nebst angrenzenden Landesteilen (79—106).

Mitteilungen des Vereines f. Erdkunde zu Dresden, 1905, Heft 2, 1906, Hft. 1. В другім зошитї важний огляд П. Е. Ріхтера, Literatur der Landes- und Volkskunde und Geschichte des Königreichs Sachsen 1903 u. 1904. З першого зошиту за 1906 р. можна занотувати лише статейку Beck'a, Eine Fahrt durch Südafrika.

Mitteilungen des Vereines f. Erdkunde zu Leipzig, 1906, Leip. 1907. Не містить для нас нїчого. В попереднїм річнику була праця Геннінґа, Die Reiseberichte über Sibirien von Herberstein bis Ides (IV+245—394).

Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, 1906. В відділї відчитів уміщено дві інтересні працї проф. С. Касснера, Bulgarien (Auf Grund eigener Reisen, 405—425, 466—481) i Th. Koch-Grünberg'a, Bericht über seine Reise am oberen Rio Negro und Japurá in den Jahren 1903—1905 (80—101). Касснер обговорює тип Болгар, їх релїґію і історію, теперішне положенє і топоґрафію Болгарії і переходить відтак до опису своєї подорожі, розсипуючи по дорозї богато культурно-історичних і етноґрафічних заміток. Богато уваги присвячено також ґеоґрафічним і господарським відносинам краю, а цїлу розвідку прикрашено серією гарних ілюстрацій. І статя Кох-Ґрінберґа приносить чимало ріжнородного матеріялу. У відділї розвідок занотуємо майже самі спомини і справоздання з подорожий. Проф. A. Voeltzkow продовжує свої Berichte über eine Reise nach Ost-Afrika (102—113, 177—189), Л. Фробенїюс, автор нової книжки:

Geographische Kulturkunde (1905), здає справу з подорожі в область Kassai (114—118, 493—7). Др. Госсеус оголошує справоздане в двох подорожий по Сіямі (Kurzer Bericht von Dr. K. H. über den Verlauf zweier in das Innere von Siam ausgeführten Studienreisen, 190—96), Г. Бурхардт описує в белетристичний спосіб Східну Арабію (Ost-Arabien von Basra bis Maskat auf Grund eigener Reisen, 305—22) і додає до статї дуже гарні фотоґрафії. Згадаю на кінець статї Т. Фішера, Küstenstudien und Reiseeindrücke aus Algerien (554—76) і A. Voeltzkow'a, Die Comoren (606—630): в остатнїй богато звісток про тамошну людність. Належить ще піднести, що відділ рецензій богатий і добре ведений.

Geographische Zeitschrift v. Hettner, Липськ, 1906, XII. Дванацятий річник визначаєть ся дуже цікавим матеріялом і містить кількадесять більших або менших статей, з яких виписую лише ті, що дуже близько обходять етноґрафа. Річник отвирає статя редактора Геттнера про Ріхтгофена, що знаний між иншим з дослїдів Карпат (Ferdinand von Richthofens Bedeutung f. d. Geographie, 1—11). Небіщик Берґер заступлений в остатнє викладом Die Lehre von der Kugelgestalt der Erde im Altertum (20—37), K. Sapper дає короткий опис островів еґейського моря. І для нас буде інтересний огляд дїяльности Реклї (Elisée Reclus' Leben und Wirken, 1830—1905, 65—79) написаний P. Girardin'ом і J. Brunhes'ом. Інформативну вартість має статейка Ц. Келлера, Die Kolonie Madagaskar in ihrer gegenwärtigen Entwicklung (93—101). Ґ. А. Люкас малює жите і діяльність Ріхтера (E. Richter, 121—135, 193—212, 252—277), H. Heiderich виступає з короткою статею Veränderungen in der Bevölkerung der Vereinigten Staaten von Nordamerika (135—145), яка представляє для нас більший інтерес, бо обговорені в нїй зміни, яким підлягають еміґранти. Автор доходить до результату, що мимо великого зросту переселенців (між рр. 1860 і 1871 прийшло 2,064.000 Европейців, з того 7.000 з Австрії і 4.000 Росіян, між 1890 а 1900 рр. 3,844.000 осіб, між тим 597.000 з Австрії і 588.000 з Росії, в самім 1903 р. 206.000 з Австрії і 136.000 з Росії) заховає там таки Анґльо-Американець своє дотеперішне домінуюче становище. В перекладї Т. Пеха читаємо статю Серошевського, Die jakutischen Küsten des nördlichen Eismeeres (155—161), що була по російськи друкована в часописи Землевѣденіе. Етноґрафічний матеріял подибуємо в праци Fr. Jaeger'a, Der Meru (241—252), культурно-історичний в статї D. Kürchhoff'a, Alte und neue Handelstrassen und Handelsmittelpunkte in in Nordost-Afrika (277—291, 326—339). Загальну тему порушує Р. Ґрадманн, Beziehungen zwischen Pflanzengeographie und Siedlungs-

geschichte (305—325). Для клясиків статя M. Kiessling'a, Untersuchungen zur Geographie der Odysseee (350—3). L. Chalikiopoulos містить інтересну працю Anpassungsbedingungen und Entwicklungsmotive der Kultur (378—401, 449—463), про Канарийські острови пише K. Sapper (481—506), книжку: Ивіїча Насеља српс. земаља обговорює П. Вуєвіч в статї Siedlungen der serbischen Länder (507—519). На конець занотую ще статї B. F. Hänsch'a, Das deutsche Kolonialreich (545—557, 630—641) і H. Bruhns'a, Die Aufgabe der Schulgeographie (657—682). Відділ рецензий остав на дотеперішнім високім рівеню.

Mitteilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien, 1906, XLVIII. Крім цілого ряду дрібнійших заміток уміщені статї G. Schoener'a, Corsica und Sardinien in vergleichender Darssellung (74—86), Хр. Гартунґа, Einiges über das antike und das heutige Rom (118—36) і Р. Ляша, Ein neuer Beitrag zur Kunde der Eingeborenen Westaustraliens (137—41) з звістками про недуги, занятє, мисливство, поживу, виховане і моральні та правничі погляди. Нашої етноґрафічної території доторкає I. Єґер в статейцї Ein Blick in die Bukovina (87—90), одначе не виходить поза замітки звичайного подорожника і обмежує ся на описї вражінь з Буковини, богацтва краю і желїзниць; кільканацять стрічок присьвячено також румунській людности.

Mitteilungen des k. u. k. militärgeographischen Institutes, Wien 1906, XXVI, містять справоздане з робіт інституту, де вичислені між иншим працї виконані для краківської Академії наук (ґеольоґічна карта східної Галичини).

Abhandlungen d. k. k. geographischen Gesellschaft in Wien, 1905—7, VI, 3 части. Ч. 1 містить працю А. Пептера, Eine Reise in das Gebiet der Erdschias-Dagh (в малій Азії, стор. [VI]+48+V табл. і 1 мапа), яка одначе не дає богато для етноґрафа. Ч. 2 приносить богату матеріялом працю дра Ф. А. Шепеля (Schoeppel), Kommerzielles Handbuch von Niederländisch Indien ([IV]+XII+301+26 табл. і 2 мапи). Автор займаєть ся насамперед людностю, її походженем, мовою, релїґією, культурою, характером і звичаями, присвячує по кілька сторінок тамошним Арабам, Хінцям та Европейцям, а відтак обширно і докладно обговорює полїтику і публичне право, правне, фінансове і господарське положенє краю, посвятивши йому перед тим розділ про ґеольоґічний і ґеоґрафічний характер, фавну, фльору, мінеральні богацтва і підсонє. На конець подає історію торговлї в нідерл. Індіях і практичні вказівки для австрійських інтересентів та описує місцевий промисл і місцеві вироби. В третїй частинї уміщено статейку Фр. Кернера про термоізодроми, що своїм змістом виходить поза обсяг нашого реферату.

Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in München, München 1907, II. Др. О. Райндль описує Bayerns in historischer Zeit ausgerottete und ausgestorbene Tiere (Ein Beitrag zur Zoogeographie, 41—82) на підставі старих документів, хронік і записок. В статї Хр. Зандлера, Ein bayerischer Jesuitengeograph (1—40) обговорений і критично оцінений Atlas novus Шерера з кінця XVII ст. З инших статей наведу ще некрольоґ С. Ґрубера написаний Т. Ґайґером і працю G. Breu'a, Der Tegernsee (93—196).

Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in Hamburg, 1905, Hamb. 1907, XXII. Цїкавійшу для нас працю Г. Міхова, Weitere Beiträge zur älteren Kartographie (125—172) відкладаю для докладнїйшого зреферованя до бібліоґрафії. Тут згадаю статї D. Kürchhoff'a, Die Geldverhältnisse im heutigen Afrika in ihrer Entwicklung (1—34), де подано розвій грошевих відносин і представлено теперішний стан, В. Міхаельзена, Die Tierwelt Südwest-Australiens und ihre geographische Beziehungen (35—68), A. Stürken'a, Reiseberichte aus dem Persischen Golf und Persien (69—124, з 28 рисунк. і 20 табл.) і Л. Фробенїюса, Kolonialwirtschaftliches aus dem Kongo-Kassai-Gebiet (173—200), де подано історію розслїдів території Кассай та звістки про державу Конґо, її управу, торговлю, промисл і т. д.

Mitteilungen der geographischen Gesellschaft (für Thüringen) zu Jena, Jena 1906, XXIV. Для нас нема нїчого; з 25 річника варта згадати про богатий Literaturbericht zur Landes- und Volkskunde Thüringens (46—118), зладжений дром E. Schütze.

Jahresbericht der geographischen Gesellschaft zu Greifswald, 1905—1906 (Greifsw. 1907) містить самі ґеоґрафічні статї (прим. А. Бельмера про озера Поморія і І. Ельберта про причини страт землї на Ріґен і Гідензее).

Jahresbericht des Frankfurter Vereins f. Geographie und Statistik, Frankfurt a. M. 1907, 1905—6, LXX. З загальних статей промова S. Günther'a, Die Erdkunde in den letzten 10 Jahren (133—150). В відділї справоздань реферує Гаґен про подорож на Суматру (89—94), Г. Яннаш про край і людність Лябрадору (94—9), В. Фільхнер про експедицію до східного Тибету (99—101), Ф. Енґергардт про подорож по Камеруні (101—3), Ґ. Мерцбахер про Tian-Schan (103—10), К. Цітельманова про жінку в Індіях і східній Азії (111), О. Маас про Кипр (112—3), S. Steindorff про розкопки в Египтї (113—6), Кольбруннер про подорож по Абесинії (116—7), Т. Фішер про Марокко, Е. Декерт про Кубу (119—21), A. Goetze про розкопки в Трої (121—2), Koch-Grün-

berg про побут між Індіянами (121—2), І. Гесс про звичаї Бедуїнів, А. Ваґнер про Канаду і Декерт про Сан Франціско (131—2).

Deutsche geograph. Blätter, Bremen 1906, XXIX. В обсяг нашого реферату входять лише чотири розвідки: F. Thiess'a, Das Chanat Bucharà, der Vasallenstaat Russlands (7—24), А. Сібірякова, Von Archangelsk zu Schiff zur Mündung der Petschora (25—32) — дещо також про людність — і C. Spiess'a, Einiges aus den Sitten und Gebräuchen der Evhe-Neger in Togo (33—6) і Fetichismus unter der Evhe-Neger in Togo (189—215).

Deutsche Rundschau f. Geographie und Statistik, Wien u Leipzig 1906, XXVIII. Богато ілюстрованих статей і заміток м. и. статї I. Reindl'a, Der Einfluss der Eisenbahnen auf die Verteilung der Menschen und ihrer Siedelungen in Bayern (21—30), А. Оліндн, London in der Gegenwart (49—61, 106—14, 159—65, 211—8, 266—70, 305—10), R. Zürn'a, Einiges zur Ethnographie der Hereros (62—6), Г. Зайдля, D. Atoll Oleanï und seine Bewohner (97—106, 150—9), I. Wiese, Die orientalischen Kirchen im türkischen Reiche (115—20), I. Bieber'a, Die österreichische Expedition nach Kaffa (145—50), I. Гілле, Reisen in West-Neuquinea (166—70), Qu. L. Federicos'a, Die Quebrado-Waldungen in Argentinien und ihre Zukunft (206—11). Zürn дає спомини з дороги з Тосарі до Бромо (241—4), С. Фертер, Tagebuchblätter aus Island (289 - 98, 357—68), L. Dietrich, Reiseeindrücke aus Belgien und Nordfrankreich (447—54, 549—56, 508—12). Більший інтерес має для нас стаття дра Р. Вайнберґа з Дорпату, Die Bevölkerung des Kaukasus in statistischer und ethnischer Beziehung (244—59), бо дає статистичні дані і комбінації; на 5,416.527 людности замешкує Кавказ 322.260 Росіян, а з того припадає більш як 16.965 на Українців (в Транскавказії), що концентрують ся коло Баку (13.591). Трохи ріжнородности вносить статя Д. Вінтера, Arabische Küchenweisheit (406—10). Крім того уміщені ще замітки Л. Ґ. Вернера, Das Sundgauer Hügelland im Ober-Elsass (344—52), V. Morriton'a v. Mellenthin про Каліфорнію (390—6) і Р. Трамплера, Die Donau von Passau bei Linz (481—95). Заслугує ще на увагу загальний огляд J. M. Jüttner'a, Fortschritte der geographischen Forschungen und Reisen im J. 1905 (454 - 63, 495—508, 529—49).

Zeitschrift f. Schulgeographie, 1906, XXVII. Кілька невеликих статей Oehlmann'a, Die Weichselfahrt des Geographentages 1905, Schöner'a, Zur Ortsnamenkunde Schwedens, Кребса, Die Geographie in ihrer Stellung zu anderen Wissenschaften, Трамплера, Ein geograph. Spiel aus dem Anfange des 19 Jahrh., Клеменца,

Der gegenwärtige Stand der Heimatkunde in Deutschland і Гайпцого, Zur Deutung geographischer Namen.

Mitteilungen der deutschen Gesellschaft für Natur und Völkerkunde Ostasiens, Tokyo, 1904—1906, X, 1, 2, 3. 1) T. Вада, Die Schmuck- und Edelsteine bei den Chinesen (1—16): всїлякі дорогі каміні, їх уживане у поодиноких племен, походжене дорогих камінїв, їх оброблюване і уживане на означене висоти ранґи. Г. Гаас обговорює (Der heilige Kanon des Budhismus in Japan, 79—132+6 табл.) нове видане (в р. 1880—5) хінського канона (Dai Nippon Kōtei Daizōkyō). 2) F. Thiel містить Das Kojitsu Sōsho des Teijō (133—55), себто збірку старих звичаїв, взятих з книжки учителя Teijō в 18 столїтя. Г. Гаас обговорює японські будийські секти (Die kontemplativen Schulen des japanischen Buddhismus (156—221) Zen, Rinzai, Sōtō, Obāku і и., їх історію і розвій. Дві статї присвячені чистій етноґрафії. А. Шінцінґер описує стріли і луки і усї з ними звязані звичаї в 18 ст. (Pfeil und Bogen in Japan, 223—40), М. Оствальд розслїджує японське весїлє (Japanische Hochzeitsgebräuche, 251—272). 3) А. Шірцінґер дає дві розвідки в обсягу мисливства: Die japanischen Falken-Arten, ihre Dressur und Verwendung zur Vogelbeize (273—90) і Die Jagd auf Hunde im alten Japan (339—51). Практичне значіне має статя А. Гофмана, Zur Frage der Naturalisation japanischer Holzarten in Europa (307—38). Інтересна для порівнаня річ К. Міури, Über japanische Traumdeuterei (291—305).

Geographische Mitteilungen aus Hessen hrg. von Sievers, Giessen 1900, I—II, 1903, III, 1908, IV. Не містять нїчого замітного.

Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' geogr. Anstalt, 1906, LII (Gotha, 1906). Як звичайно ряд цїкавих для специялїстів звісток і заміток і ряд дуже добре виконаних карт. З загальних статей можна назвати працю проф. А. Воєйкова, Verteilung der Bevölkerung auf der Erde unter dem Einfluss der Naturverhältnisse und der menschlichen Tätigkeit (241—250, 265—270). Між специяльними варта уваги праця Ф. Рауерса, Zur Geschichte der alten Handelsstrassen in Deuschland (46—59) і Н. А. Буша, Chewrusien und Tuschetien (136—139, 153—159, 204—210, 222—227). I. M. M. Van der Burgt описує свою подорож Von Mwansa nach Uschirombo, 29/9 bis 7/10 1903 (121—136), проф. Л. Адамовіч дає замітки Zur pflanzengeographischen Karte von Serbien (169—173), Др. В. Dau зачинає ряд статей Geographische Verbreitung der Berufsgruppe d. Deutschen Reiches: Chemische Industrie im Jahre 1895 (193—204), R. Payer описує Reisen in Janapiry-Gebiet (217—222)

а капітан Ц. Ешке дає Bericht über die Marschall-Inseln (270—277), де знайде чимало матеріялу і етноґраф.

Geographischer Literatur-Bericht für 1905 (Gotha, 1906) дає справоздане з около тисячки праць, між иншим з новійших книжок про Росію Геттнера і Фрідеріхзена, про які була у нас згадка в попередніх оглядах.

Annales de Géographie, XV, 1906 (Paris 1906) містять передовсім цікаву статейку Аітова, Peuples et langues de la Russie. D' après les données du premier recensement russe exécuté en 1897 (9—25), що навязуючи до давнійшого комунїкату (Premier recensement de la population de l' Empire Russe, ibid., VII, 1898, 266—70) подає результати статистики Росії і додає етноґрафічну карту, яку в перерібці видала недавно Ukrainische Rundschau. A. Demangeon подає зміст книжки Passarge'а про Калягарі (43—58), M. C. Engell замітки про околицю Jakobshavn в Ґренляндії (59—69), A. Bernard і N. Lacroix займають ся еволюцією номадизму в Альжірі (152—65), F. Mauret дає статейку L' ile de Célèles (270—75), в якій значну частину призначено етноґрафії. З культурно-історичного боку цікава статейка A. Chevalier'а, Le Cacao. Sa production et sa consommation dans le monde (289—98). Варті близшої уваги статї J. Brunhes'а та P. Girardin'а, Les groupes d' habitations du Val d' Anniviers comme types d' établissements humains (329—351) і P. Vidal de la Blache, Le peuple de l' Inde d' après la série des recensements (353—75, 419—442). Спеціяльно-ж інтересна праця звісного сербського ґеоґрафа І. Цвіїча про Македонїю (Remarques sur l' ethnographie de la Macédoine, 115—132, 299—328), в якій обговорено питане походженя і народности Македонців та етноґрафічні карти. В додатку надрукований огляд ґеоґрафічної літератури за 1905 р. (XV-e Bibliographie géographique annuelle 1905. Publiée sous la dir. de L. Raveneau), де подано між иншим огляд праць про Австрію, Угорщину і Росію.

La Géographie. Bulletin de la Société de géographie, 1906, XIII, XIV. З поміж менших статей (Chevalier'а, Larras'а, Gautier'а) виріжнюеть ся змістом праця I. Deniker'а, Les Philippines sous la domination des États-Unis (343—68).

Land und Leute. За остатні роки появили ся два дальші зошити 21-ий і 22-ий: 21) H. Guthe, Palästina, 22) E. Grucker, Die Vogesen (Bielefeld u. Leipzig 1908). Від 22 зошиту виходить збірка під зміненим заголовком: Geographische Monographien.

Land hrg. von Sohnrey, 1906, XIV.

Geographisches Jahrbuch, 1906 (Gotha 1907), XXIX.

Уміщені знова два огляди Fortschritte der Länderkunde von Europa (2—238) і Geographische Namenkunde 1905/6 (411—56). В першім огляді обходять нас більше докладні відділи Ф. Махачка про літературу Австро-Угорщини (75—106) і М. Фрідріхзена про Росію (Europäisches Russland 1894—1905, mit Einschluss des Kaukasus und Russisch-Armeniens, 148—208): на жаль треба сказати, що в обох гарних працях не узгляднено української літератури. В огляді Geogr. Namenkunde обговорена дуже подрібно. ціла дотична література між тим і про австрійську та російську територію.

Geographischer Jahresbericht aus Österreich, 1906, IV. З вдоволенем треба піднести, що огляди Sieger'а австрійської ґеоґрафії зискали богато під редакцією Ґрунда і Махачка і що також важне, зачали появляти ся частійше і скорше. 4-ий огляд містить також бібліоґрафію Галичини і Буковини, зладжену Ганслїком, Die landeskundliche Literatur von Schlesien, Galizien und der Bukovina in den Jahren 1897—1904 (149—168). І тут українська література не побачила денного сьвітла, хоч тому так легко зарадити; редакція, що так пильно заходить ся коло діла, повинна для реферату про Галичину і Буковину заанґажувати кого, хто-б знав про істноване Українців і не поминав їх мовчанкою.

Deutsches Colonialblatt. Amtsblatt für die Schutzgebiete in Afrika und in der Südsee. Berlin 1906, XVII. Офіціяльна часопись, приносить ряд дрібнійших звісток, особливо-ж богатий матеріял про подорожі, матеріяльне положенє, санітарні відносини, кольоніяльні товариства, про торговлю і промисл кольоністів і місцевої людности. Богато також статистичних даних і звісток з місій і про місії. Більшої праці анї одної.

2 Beilage zum Deutschen Kolonialblatt 1908. Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im J. 1906/7. Складаєть ся з 7 частий (1. Загальні звістки. 2. Східна німецька Африка. 3. Камерун. 4. Тоґо. 5. Нім. полуднево-західна Африка. 6. Нова Ґвінея. 7. Самоа) і містить дуже важний статистичний і фактичний матеріял. В кождім розділї подано історію краю, стан його людности, дані про клїмат, школи, господарський розвій, торговлю і промисл: особливо важні з етноґрафічного боку звістки про промисл тубильців. До кождої части додано по кільканацять знаменито виконаних фотоґрафій переважно етноґрафічного змісту а на кінци справоздане місіонарів.

Deutsche Kolonialzeitung, Organ der Deutschen Kolonialgesellschaft, Berlin 1906, XXIII. Дуже богато малих статейок з обсягу етноґрафії і фольклору (прим. Ein Melusinenmärchen aus Westafrika), ілюстрацій і споминів з подорожий.

Zeitschrift für Kolonialpolitik, Kolonialrecht und Kolonialwirtschaft, Berlin 1906, VIII, містить ряд поважних статей, з яких важнїйші О. Бонґарда, Die Arbeiterverhältnisse und Besiedelungsversuche in den portugiesischen Besitzungen Sao Thomé Angola und Portug. Ostafrika (1—36, 95—124), Ц. Болле, Deutsche Ansiedelungen innerhalb der Tropen und Subtropen Brasiliens (129—133), Р. А. Германа, Mischehen und Grundeigentum in Deutsch. Südwestafrika (134—141), П. Салезіюса, Die Karolineninsel Jap (196—283, 375—432), де подано ґеольоґію, історію, фльору, фавну та опис людности і обговорено її одїж, зброю, прикраси, характер, мораль, соціяльне і полїтичне положене, звичаї, етикету, промисл, торговлю, міри, свята, танцї, забави, війни, родинне жите, подруже, звичаї при родах і занятя (рибальство),— Bayer'a, Die Nation des Bastards (625—8), Гібнера, Was ist und was kann in Marokko geschehen, um dem Land und den Eingeborenen Kultur zuzuführen? (324—34), Геноха, Paraguay (707—12) і В. Якобі, Russische Kolonialpolitik (897—901). Для тих, що студіюють положене наших кольоністів, не без інтересу буде стаття Ц. Болле, Die Einwanderungs- und Kolonisationspolitik Brasiliens (695—706).

Mitteilungen des nordböhmischen Exkursionsklubs, 1906, XXIX. Велику часть тому займають статї, присвячені памяти помершого редактора часописи Паудлера. Через те вийшов етноґрафічний відділ значно менший і не так ріжнородний. Зі стану товариства здав тим разом справозданє Ф. Ганчель (85—100). Подібного характеру є статї Г. Анкерта, Versammlung f. Volkskunde u. Volkskunst in Dresden (368—9) і К. Цімермана, Über Museen und Sammlungen im Allgemeinen und das Leipaer Museum im Besonderen (183—190). L. Kleinwächter розказує Eine Teplitzer Anekdote aus der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts (135—6), як то звичайний смертельник Страдаль танцював з жінкою короля Фридриха Вільгельма III завдяки своему прізвищу Lord Stredl. Ф. Вільгельм дає відповідь Zur Frage, ob es lederne Brücken gab (153—4), що дійсно істнував такий міст коло Яхніц в Шелес. Ц. Гофман доказує, що назва міста Праги не має нічого спільного анї з Космасовим порогом (хати) анї з Мікльосічевим порогом (ріки), а походить від імени богинї Фреї. На доказ сього наводить автор між иншим се, що імя Прага стрічаєть ся також поза границями Чехії, в Польщі (Braga: чи не Praga коло Варшави), в Портуґалії (Braga) і найчастїйше в Німеччинї (Prag wie der Brocken eine Frecken-, d. h. Freyastätte, 155—162). Додаю, що і у нас істнує подібна назва Фрага, одначе вона не походить від німецької богинї і повстала під цїлком иншими впливами, про що сподію ся незаба-

ром поговорити при иншій нагоді. Культурно-історичний бік увглядняють статейки і замітки Ресселя про Фоґтдорф (179—181), Seeliger'a про чеського історика М. Борека з XVI ст. (181—82), К. Карафіята про Lehngerichte im Kirchsprengel Lobendau (1903- 3), Паудлера Angerhäusler (215—6), C. Jahnel'a, Franziskas v. Lauenburg erste Heirat (227-49), Й. Яршеля про найстарші привілеї міста Ауша (257—262), Й. Тілле про мертендорфських священиків в передгуситської епохи (266—8), Й. Юста, Die Reise des Leipaer-Bürgermeisters Siegmund Franz Heubner nach Prag im J. 1685 (279-81), Й. Юста про зимові школи і фабричні шкільні вечері в пол. XIX ст. (300—305), А. Маріяна про деканальну бібліотеку в Ауссіґ (363—6), де втягнено звиж 50 інкунабулів і м. и. Книжку Герберштайна: Rerum moscovitarum commentarii, Hedepa i Seeliger'a про шкільні відносини. Етноґрафічні замітки приносить лише відділ Aus Mitgliederbriefen i статї Паудлера, Patenbriefe i Яршеля, Ein Stück Volkspoesie aus Auscha.

Jahrbuch des siebenbürgischen Karpathenvereines, Hermanstadt 1905, XXV, 1906, XXVI. В 25 річнику уміщена статя К. Гасснера, Reiseeindrücke aus Siebenbürgen (42—58) і дуже важна праця М. Шустера, Schloss Déva in Siebenb. Topographisch-historisch-touristische Skizze (59—144). В 26 томі можна занотувати хиба статейку I. Römer'a, Aus der alten Heimat der deuschen Ritter (1—13) про Кронштадт.

Jahrbuch des ungarischen Karpathenvereines. Redig. von M. Lövy und M. Karoliny. Deutsche Ausgabe. Igló, 1905, XXXII, 1906, XXXIII. В 32-ім річнику дотикає нашої території К. Р. Енґліш в замітцї Aus dem Maramoroser Alpen (5—11); кілька статей про Татри і околицю (Beck'a про подорож в перед 20—30 р., Хмельовського, Барци, Гарновці). В 33 річнику також лише річи про Татранські околиції Siegmeth'a, Енґліша, Отто, Геберляйна, Ґроса і Дубке.

Altvater, 1906, XXIV. Ілюстрації будинків.

Österreichische Alpenzeitung v. H. Wödl, Wien 1906, XXVIII. Дві статї про Татри, А. Мартіна, Neues und altes aus der Hohen Tatra (97—104, 1C9—116, 121—7) i S. Häberlein'a, Fünf Tage in der Hohen Tatra (52—55), в котрих перша інтересна кількома звістками про мадярський гнет (м. и. про мадярщене славянських місцевостий).

Mitteilungen des österreichischen und deutschen Alpenvereins v. H. Hess. München-Wien, 1906, XXII (XXXII). Описи туристичних прогульок, які одначе більш цікаві для ґеоґрафа,

Zeitschrift d. Deutschen und Österreichischen Alpenvereins 1906, XXXVII.

Österreichische Touristen-Zeitung, Wien 1906, XXVI. К. Шаверда робить підчас подорожі по Боснії (In Bosnien und der Herzegowina, 211—216) також етноґрафічні замітки.

Deutsche Alpenzeitung, München 1908, за 1906/7 рік, VI. Найповажнійша німецька часопись присвячена туристиці і штуці, чудово ілюстрована, з окремим відділом для етноґрафії. В першій части лише одна стаття C. Mühlemann'a, Das Berner Oberland, seine territoriale und wirtschaftliche Entwicklung, historisch und nationalökonomisch dargestellt (100—9); за те в другім досить богато. Занотую статі Лїнера, Das Schellenschütten (Ein Appenzeller Sennenbrauch, 24 і д.), В. Тоблєра про енґадінський музей в Ст. Моріц (34 і д.), Ф. Віхмана, Kartoffelernte (Ein Herbstbild, 48 і д.), Dr. Kuhlfahl'a, Kunstgewerbliche Gegenstände, Bilder oder ganze Innenräume zu photographieren (75 і д.), М. Райнталєра, Die Bauernküche im Eisacktal (122 і д.), Хр. Вассермана, Bayerische Schnaderhüpfeln aus dem 18 Jahrhundert (228 і д.), L. Bürkner'a, Die Hexe vom Wettertaun (тирольський переказ). Особливу вартість мають гарні ілюстрації, між якими ціла безліч етноґрафічних, як типи, будівлї, оселї, поодинокі звичаї, характеристичні знаряди, дерева і т. д.

Jahrbuch des Schweizer Alpenclubs, Bern 1907 за 1906 рік, XLII. Статейка C. Täuber'a, Zur Bergnamenforschung (253—72); в бібліоґрафії огляд майже усіх туристичних часописий, передовсім швайцарських. Beilage не має для нас нічого.

Echo des Alpes, Géneve, 1906, XLII.

Akademischer Alpenverein München (München 1906 за 1905/6 р.), XIV, Akadem. Alpenclub Innsbruck (J. 1905/6), XIII. Akadem. Alpenclub Berlin (Berlin 1906), III, Akadem. Alpenclub Zürich, 1906, X, і Akadem. Alpenclub Bern, 1905/6, I, — не містять в обговорюваних річниках етноґрафічних статей.

3. Часописи фолькльорні загального характеру.

Zeitschrift für österreichische Volkskunde, Wien, 1906. Як звичайно, так і в тім річнику переважають статї етнольоґічного змісту, бо — як знаємо — редактор часописи Габерляндт кладе на се найбільший натиск. А. Сікора дає причинок Zur Geschishte der Zillertaler Tracht (1—14), I. Бляу обговорює дуже докладно Die tschechische Volkstracht der Tauser Gegend (14—44). Автор займаєть ся насамперед історією людности, яку випроваджують з Польщі, а відтак описує по черзї одїж дїтий, мущин і жінок, сягаючи при тім як най-

дальше в зад. Окремий розділ присвячений палици Ходів — так називають ся тамошні Чехи — і їх весільній одежи. Статя І. Бахмана про занятє і зарібки (Das Erzgebirge nach seinen Siedlungen und der Beschäftigung seiner Bewohner, 45—55) придасть ся і правникам. Невелику але богато ілюстровану розвідку Е. Весловського з Кімполюнґа, Die Möbel des rumänischen Bauernhauses in der Bukovina (55—78) обговорюю далї в віддїлї бібліоґрафії. З нагоди вистави народної штуки виступає проф. М. Гернес в статею Ein Nachwort zur Volkskunst-Ausstellung Wien 1905/6 (78—83), в якій характеризує штуку взагалї, дїлить її на первісну, низшу і висшу в часів історичних, порівнує між собою усї три ґрупи і дає вказівки, як належить забирати ся до студий над народною штукою і як її оцїнювати. Z. f. ö. Vk. звертала завсїди пильну увагу на т. зв. Totenbretter: кождий річник приносить про те нові замітки і матеріяли; так і в обговорюванім тут томі уміщена статя Фр. Штольца, Das Totenbrett ein Überrest des bajuwarischen Heidentums (113—119). К. Бухберґер оголошує справоздане полїтичної власти з 1811 р. про положене і характер людности Арнфельського повіта в Стирії (Aus Steiermark im Jahre 1811, 120—125): маємо тут всїлякі дані про матеріяльний стан і занятя, харч, шкільництво, санїтарні відносини, будівлї, одїж, навіть проби діялекту. Проф. О. Цінґерле дає замітки про т. зв. Unholdenhöfe (126—8), про які згадуєть ся в 13 в., а Ф. Вільгельм обговорює значінє памятних старих камінїв, що стоять в звязи в судівництвом і релїґійними обрядами та пояснює їх назви (Ruhsteine — Dorfsteine — Gerichtssteine, 128—138). Цїкава темою статя А. Сікори Der Kampf um die Passienspiele in Tirol im 18 Jahrhundert (185—207); представлено в нїй заходи австрійського правительства за Марії Тереси, щоби відучити селян відбувати „забави і процесії", і викликаний тим опір. Р. Едер оголошує Volkstümliche Überlieferungen aus Nordböhmen (208—215) з невеликими звістками про весїля, хрестини, смерть і деякі свята, В. Чінкель, Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten im Gottscheer Volksmunde (138—148). Чимало матеріялу приносять „дрібні замітки" і „етноґрафічна австрійська хроніка". К. Ромсторфер видає в статї Zur Steuer der Luxus (149—150) едикт міста Брауншвайґу з 1649 р. проти марнотратности селян на строї і обходи. О. Цінґерле витягає з урбара 15 ст. замітку про уживанє смальцю до сьвіченя (Schmalz als Brennstoff für Lampen, 150—1). Е. Цельвекер дає причинок Zum Maisingen (151—5): будучий дослїдник нашої „вільхи" знайде тут кілька інтересних даних. А. Сікора інформує нас, що колишні предки Тирольцїв з Віншґау, об'їздили ґрупами села і давали „представленя" (Vinschgauer als reisende Komödianten, 155—8). В статї

О. Якера, Zur Krainer Volkskunde (159—163) увзгляднено головно народню штуку, писанки, малюнки, одіж, прикраси, знаряди і т. д. Е. Весловський подає два румунські оповідання про затьму сонця і місяця та про конець світа (163). А. Дахлер робить кілька уваг про Bauernhaus in Österreich-Ungarn und seinen Grenzgebieten (164—167). Ґ. Юнґбауер находить варіянти пісні про смерть дівчини під колами желізниці (пісню зложила селянка Шлеґель около 1870 р. в Берґсульца в західній Німеччині) вже в Чехах під назвою „старої пісні". І. Костяк містить 139 пословиць, як доповнене до статі Чінкеля (Zur Krainer Volkskunde, 217—221).

Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, XVI, 1906 (Berlin 1906). 16-ий річник богатший від попередніх в статї історичнолітературного змісту і приносить богато порівняного матеріялу, особливо до казок і пісень. Менше за те сирого етноґрафічного матеріялу і цілковитий брак заміток, які б дотикали України. Виїмком могли-б хиба бути огляди славянської літератури в обсягу етноґрафії і фолькльору, одначе і вони сього року, подібно як попереднього, не знайшли для Русинів відповідного місця. В огляді Полївки полудньово-славянської і російської літератури (Neuere Arbeiten zur slavischen Volkskunde. 2. Südslavisch und Russisch, 209—223) увзгляднено лише кілька розвідок в обсягу української етноґрафії, писаних російською мовою. Поза тою недостачею оба огляди Брікнера про польську, чеську і литовську етноґрафічну літературу (198—209) і Полївки виконані дуже добре і інформують докладно про стан сучасної славянської етноґрафії. Особливо вартний і незвичайно сумлїнний огляд проф. Полївки, в якім пороблено автором богато заміток, доповнень і паралель. В огляді проф. Брікнера скривджено трохи етноґрафію на користь історії культури, історії і фільольоґії. Крім огляду славянської літератури уміщено ще в тім річнику незвичайно богатий інформаційний і критичний перегляд лїтератури про німецьке будівництво та про знаряди, одіж, вироби і инші памятки німецької культури, написаний O. Lauffer'ом (Neue Forschungen über die äusseren Denkmäler der deutschen Volkskunde: volkstümliche Bauten und Geräte, Tracht und Bauernkunst, 100—116, 223—235, 329—351) та початок статї I. Bolte, Neuere Märchenliteratur (440—460), в якій розглянено і обговорено критично около 50 праць і збірок і доповнено їх результати новими даними і паралелями, що так мило вражає в критичних розвідках берлїнського ученого.

Між статями загального змісту крім обговореної перше (в Бібліоґрафії) розвідки Восідло занотуємо ще статю R. Mielke, що дає дальші розділи праці Alte Bauüberlieferungen (66—76), трактуючі про вікно і двері. Автор не займасть ся віруванями і звичаями, звязаними з будівлею, як би се

виходило з заголовка, а розслїджує предмет з технїчного боку. Так приміром розводить ся в 3 роздїлї над формою вікна і стараєть ся доказати, що круглі і півокруглі доволї старі, одначе подибують ся лише в камінних і цегляних будинках. В четвертім роздїлї розглядає знов складові части і технїку дверий аж до найменших подробиць і з спеціяльною увагою слїдить за розвоєм технїки замиканя. Між иншим доказує, що замки появили ся доперва в часї „вандрівок народів" і розширили ся з полудня. В близькій звязи з будівництвом стоїть невелика статя M. Höfler'a, Das Hausbauopfer im Isarwinkel (165—7), в якій зібрано трохи критичних заміток про віруваня, дотикаючі будівництва, в Баварії, над Ізарою. Стрічаємо тут звісні обходи при закінченю будови, жертви духови хати в видї хлїба і соли, закопуванє під порогом яєць, копит, когутів і псів і т. д. M. C. Dahl описує коротко Die Volkstracht der Insel Röm (167—170): варто також звідси занотувати, що і там також найріжнїйший вигляд має одїж жінок, що жінки носять до церкви спеціяльну одїж та що сироти і вдови затягають на похорон спеціяльний, чорний, дрібно фалдований плащ, який закидають на голову.

E. Лемке виступає зі студією про дїточу забаву, звану Das Fangsteinchenspiel (45—66, з 10 рисунками); обговорюємо її в бібліоґрафії.

П. Тольдо веде далї серію Aus alten Novellen und Legenden (24—35) і дає тим разом 11 і 12-ий роздїл: Zum Fablel von den gebratenen Rebhühnern і Moderne Parallelen zu mittelalterlichen Erzählungen. В першім роздїлї займаєть ся автор темою про лакому жінку, що уживає підступу, щоби відстрашити чоловіка і запрошеного (або і незапрошеного) гостя і з'їсти за той час спечену курку чи яку иншу „птицю". Тема ся розповсюджена на Заходї (Bédier, Fabliaux, 1896, c. 466, Orain, Contes de l' Ille et Vilaíne, 1901, 202, Hagen, Gesamtabenteuer II, 145, N. 30, Montaiglon-Raynaud, Recueil d. fabliaux I, 188, N. 17 Cosquin, Contes pop. de Lorraine II, 348, N. 84 і т. д.) знана звичайно в сороміцькій формі, бо гостем буває коханок, піп чи хто инший, має тепер по розвідцї Тольда і орієнтальну паралелю і приходить в збірцї казок з 1001 ночі (переклад Mardrus'a, 1903, XIII, 258). Другий роздїл наводить паралелї до двох середновічних мотивів: 1) слеза грішника затикає бочку, якою він перше покутуючи черпав воду без результату (Barbazan-Méon, Recueil de fabliaux I, 208: Лицар з барилкою і Luzel, Légendes chrétiennes de la Basse-Bretagne, I, 211, 1881), та 2) дотепний післанець ad oculos демонструє, де і яким способом лишила ся з цїлого кошика лише одна або дві фіґи (La Tradition, 1900, 53 і Rua, Le piacevoli notti di messer Straparola, 1898, 109). Кілька розвідок займаєть ся індийськими казками. Так Th. Zachariae дає Indische Märchen aus

den Lettres édifiantes et curieuses (129—149), мабуть як початок довшої серії і обговорює 1) історію про дерево, як сьвідка, 2) про соломонський суд, 3) vom Doppelgänger і 4) про суди Вікрамодаї на підставі обширної порівняної літератури. І. Гертель оголошує свої досліди над Панчатантрою і наводить казку „Осел без серця і уший“ в Tantrākhyāyika та порівнує її з варіянтом, знаним від давна з Бабрія (Eine alte Pañcatantra-Erzählung bei Babrius, 149—156). З огляду на вагу дослідів Гертеля і на те, що у нас проте не писало ся нічого, позволю собі подати їх в найзагальнійшій основі. Панчатантра, названа так від 5 розділів, була написана около 200 р. перед Хр. в Кашмірі і розширила ся звідси в численних відписах по Індії. З одного так затраченого північно-західного варіянту вийшли обробітки Сомадеви, переклад Pahlavī з усіми переміками т. зв. Textus simplicior, знаний в перекладі Л. Фріце, т. зв. Textus ornatior, переложений Р. Шмідтом (Das Pañcatantram (textus ornatior)... Липськ) і витяг з того, з якого повстала звісна полуднева П—а і Гітопадеша. Одначе побіч тих варіянтів була також переховувана головна тема і первісна рукопись в самім Кашмірі і то аж в двох редакціях, в коротшій Tantrākhyāyika і в розширеній. Бенфей і дальші дослідники не знали про се нічого, доперва Гертель розслідив їх близше і через порівнанє з перекладом Pahlavī доказав, що в них заховав ся автентичний санскритський текст Панчатантри. Панчатантра була дуже популярна: велике число рукописий і перерібок знаємо вже з описів, богато матеріялу спочиває ще по бібліотеках. Одну з таких незнаних рукописий описує той сам Гертель в статї Mēghavijayas Auszug aus dem Pañcatantra (249—278). Нова перерібка походить з XVII столїтя і стратила богато з свіжости оріґіналу. Се бачимо найлїпше з взірців, наведених перекладчиком.

Переказам посвячені дві праці. Одну з них, Kurdische Sagen (35—46, 402—414) Халятанца знаємо вже з попереднього річника, де саме зачала друковати ся. Містить в двох числах річника 9 нових переказів Mamazin, Sevahage, Hamutē Schankē, Qüllek і Kiarò, Ababalaq, Mamo і Zinē, Hösbek, Dalu Hampà, Načar Ogli). Друга праця вийшла з під пера O. Dähnhardt'а (Beiträge zur vergleichenden Sagenforschung, 369—396) і присвячена переказам про потоп. Вони зачіпають в неоднім не лише славянський матеріял взагалї, але і український і були вже обговорені докладнїйше в бібліоґрафії.

Необробленого матеріялу в цїлім річнику не богато; більша його половина у відділї дрібних заміток. Між головними статями опублїковано лише три збірки: R. Lehmann-Nische'ого, Mädchen der argentinischen Indianer (156—164), A. Dörler'а, Märchen und Schwänke aus Nordtirol und Vorarlberg (278—302) і H. Carstens'а, Topographi-

scher Volkshumor aus Schleswig-Holstein. Казки зібрані Lehmann-Nitsche'м інтересні тим, шо мають богато мотивів, які стрічають ся частійше в словеснім матеріялї европейських і азійських народів як прим. звірина помагає чоловікови, перегони лиса і жаби (Ґрімм, КНМ., 187, R. Köhler, Kleinere Schriften I, 535), діти вблудивші в лісї (звісний мотив Ясь і Малґося) і т. д. Збірка небіщика Dörler'а складаєть ся з 47 оповідань і анекдот, які задля браку місця не можу обговорити докладнійше. Подибуємо між ними теми: батько завдає женихам доньки загадки (N. 2), простий селянин розсьмішує княжну (N. 4), тупий чоловічок посилає осла на науку до міста (N. 4), простодушні люди підпалюють дім, щоб збути ся кота, про якого думають, що їсть людий (N. 6), стара кухаркя виконує дуже трудну задачу, щоб могла служити у попа (N. 9), селянин чуючи на проповіди, що Бог за милосердє віддає подвійно, запроваджує свою корову до стайнї ґґомосця і доходить в легкий спосіб до посїданя другої корови, яка біжить за першою до господаря (IV, 11, гл. Montanus, Schwankbücher, 1899, N. 108)[1]), кому приснить ся лїпший сон, той з'їсть шинку (гл. прим. Krauss, Anthropophyteia, I, N. 404, Gesta Romanorum, cap. 106, N. 20), подорожні вішають чоботи на дріт телеґрафічний, щоб з ними не носити ся і дістати їх у цїли подорожі „телеґрафом“ (N. 47). З топоґрафічних гумористичних зворотів і римів Carstens'а варта навести слїдуючі: Kosack spelen кажуть матері, коли діти за надто шалїють (Dat sünd ja de rein'n Kosacken), богато місць має назву „Krimm“ а коло Келлїнґгузен є Wallachei; polsche Wirtschaft каже ся в значіню: лиха господарка; polsch tosamen leven = сидїти на віру; dat steit em polsch an: незручно; he is in Polen се-б то він пяний; en Polack = кождий, що говорить мішаною мовою; de sünd noch tain Mil achter de Russen се-б то: їм ще далеко до культури; tater = циган, Tadderkorn = гречка, богато льокальних імен зложених з Tater (се-б то Татарин).

Віддїл заміток, як звичайно богатий і ріжнородний, містить 33 дрібні нотатки, переважно фолькльорний матеріял. І. Больте займаєть ся пословицею „den Hund vor dem Löwen schlagen“ (77—81) і находить для неї дуже старі паралелї. O. Schütte подає в розвідцї Die Hornsprache im Volksmunde (81—86) сиґнали війська і пастухів, A. M. Biel, Volksreime von der Insel Rügen а то колисанки, дїточі піснї і танечні (87—88), I. Поммер, Ein Lied auf den Feldzug in Ungarn (1848—9), P. Beck, Volkslieder aus Schwaben (432—6) між тим кілька льокальних і кілька знаних з инших збірок (Ein schöner Abschied eines Marianischen Pilgrams), E. K. Blümml подає Notizen

[1]) Ґ. Келле в книжцї про Швабів наводить дальші паралелї.

zum steierischen Volksliede (324—328, 436—440) і містить NN. 1—11 в піснями переважно релїґійного змісту, H. Schönhoff оголошує Zwei Volksballaden aus dem Münsterlande (440—1), про зраненого, умираючого хлопця, якого дївчата застали в лїсї (звісна тема, гл. Erk-Böhme, Liederhort, N. 96), про хлопця, що звів в лїсї дївчину і зломав їй дане слово (Erk-Böhme, N. 712). П. Вольтерс розказує в статейцї Zu Max Schneckenburgers „Wacht am Rhein“ (441—2), що ся пісня була вже 1865 р. дуже популярна. O. Schütte оголошує Braunschweigischen Hochzeitbitterspuch v. J. 1825 (442—4). Інтересне продовженє статї І. Больте, Zum deutschen Volksliede (181—190), що містить 22. Ein Liederregister d. 15 Jahrh., 23. Liebesversicherung (з монах. код. ґерм. 5919), 24. Liebesgespräch, 25. Der verschmähte Liebhaber, 26. Klage über die Ungetreue, 27. Trotz den Neidern, 28. Alte Jägerlieder, 29. Absage, 30. Abschied der Braut. O. Beck наводить кілька непорозумінь в піснях (Volksliedervarianten durch Missverständniss, 190): так в однїй піснн з Anna зроблено Diana, з Preusisch Courant — Preis und Danh, з Marie, die reine Macht — Marie die reine Magd і т. д. Р. і Л. Кайндлї публїкують Friedhofsreime aus Hallstatt (190—3). Як бачимо майже половина заміток припадає на пісні. Казки і леґенди не вийшли вже так добре. І. Больте розслїджує Die Legende von Augustinus und dem Knäblein am Meere (90—95): сьв. Авґустин роздумуючи над тим, як можна св. Трійцю розуміти як одну цїлість, стрічає над берегом хлопця, що бавить ся черепашкою; хлопчина, довідавши ся про його гадки, каже, що скорше набере в черепашку всю воду цїлої землї, чим він зрозуміє сю тайну. Автор розбирає усї варіянти тої теми і находить її жерело в індийських оповіданях. O. Кнопп наводить Sagen aus Kujawien (96—100), оповіданє про упирів, вовкулаків, плахетки, закопані скарби та про коваля і смерть. Е. Шніппель поясняє як витворила ся льокальна леґенда про чоловіка, що з великої гордости стріляв до Бога і скаменїв за те (Eine moderne Sage von einem Gottesfrevler, 177—181). B. Kahle продовжує Volkskundliche Nachträge (311—320, 414—418), про які згадував я в попереднїм оглядї і порушує тим разом слїдуючі теми: 7) жінка не хоче мати дїтий і уживає до того всіляких способів, між иншим присїдає пальцї (автор наводить особливо північні паралелї, до чого додає Больте звістку про данську баляду про душі 7 замордованих дїтий — E. T. Kristensen, Danske Studier 1, 110); 8) імена діставали не лише люди, але також звірята і речи як дзвони, льокомотиви, дерева, канони і т. д.: особливо інтересні імена коний; 9) звичай пересувати ся через отвір є наслїдуванєм уродин (автор цитує всїлякі приміри і способи пересуваня); 10) паралелї до звичаю кидати камінє на

гробах, щоби не позволити мерцеви піднести ся.[1]) К. Андріян подає Volksbräuche aus dem Chiemgau (322—324), між иншим звістку про забаву, звану Stockschlagen, що відповідає нашому дупакови, одначе уживаєть ся тільки в часї весіль.

О. Шель містить Bergische Zauberformeln (170—176), проти огня, крвотоку, грому, болю зубів, чираків, духів, птахів, рая, корчів, уроків, дїдьків, пропасниції і т. д. І. Больте оголошує причинки до популярности напису Hin geht die Zeit, her kommt der Tod (194—5). H. Feiberg хоче довідати ся, чи істнують де слїди звичаю, що за гроші можна було дати заступника для відслугуваня вязниції (Stellvertreter vornehmer Zuchthäusler, 195—7) і наводить сам кілька таких оповідань. Про тему Kirchenstaub heilt Wunden пише M. Andree-Eysn (320—22), про Wünschelrute дає причинок H. Sökeland (418—22). Згадаю вкінци маленькі нотатки A. Hellwig'a, Himmelsbriefe in einem modernen Betrugsprozess (422—6), І. Гертеля, Die das Meer austrinkenden Vögel (426—7), F. Branky, Ein Pathenbrief aus dem Jahre 1839 (427—9), О. Зарецкого, Nochmals die Hillebille (430) і А. Коппа, Die Grabschrift vom schiefbeinigen Bock in Lübeck (431—2).

Hessische Blätter f. Volkskunde hrg. von K. Helm u. H. Hepding, Lpzg. 1906, V. Геська етноґрафія понесла велику страту через смерть Адольфа Страка, якому присвячує К. Гельм коротку але теплу згадку. Як специялїст новійшої німецької лїтератури, заінтересував ся покійник і етноґрафією і положив на її поли найбільші заслуги. Його заходом повстав союз етноґр. товарист і часопись H. Bl. v. Vk., що так скоро з льокального листка видобула ся на одно з перших місць між часописями, посвяченими загальній етноґрафії. Як професор виховав кількох зручних етноґрафів і збирачів і виробив етноґрафії більше самостійне місце між иншими спорідненими науками. Убуток небіщика відбиваєть ся вже тепер на його орґанї: статей цікавійших значно менше, інтерес для загальних питань слабший. Звісний знаток народної пісні А. Копп обговорює збірку любовних пісень Liebesrosen 1747 (1—26), де уміщено кільканацять віршів і „angenehme Weltliche Lieder... welche ohne Ärgerniss können gesungen werden". F. Feiberg пояснює Das nordische Weihnachtfest (26—40) або т. зв. Julfest, про що написав і видав в Копенгаві велику, двотомову працю п. з. Jul (Коп.

---

[1]) В 11 замітції доповнює автор тему: Bier in Eierschalen gebraut, в 12-ій: говорячі черепи, а в 13 дає доповнене до працї Sartori, Die Speisung der Toten, специяльно до звичаю комашнї.

1904, стор. 363—394). Julfest се свято мерців і відповідає католицьким задушкам.

Цікавий етноґрафічний матеріял видобуває К. Гельм Aus der Wochen-Comoedie des Wigand-Sexwochius (1662) (40—61). Особливо богато заміток знайде тут дослідник дїточого житя і його проявів, бо ціла подія обертаєть ся коло поліжниці і її гостий, які порушують, розуміеть ся, лише актуальні теми як прим. про няньки, виховане, плекане і недуги дитини. При тій нагоді довідуємо ся про ряд звичаїв і вірувань, що і до нинї не стратили своєї сили (в полудне небезпечно лишати дитину саму, поліжниця не може прясти, на біль зубів помагають мужеські споднї, так само як і при розвязаню, порожної колиски не вільно колисати і т. д.). Подібний характер мають дальші дві статейки Енґлерта і Diel'a. А. Енґлерт наводить старий друк з XVII стол. про чарівниці (Ein kleiner Beitrag zur Geschichte der Hexenprozesse, 65—71), Diehl дає доповнене до давнїйшої працї, обговорюючи рідкий друк з 1612 р. п. з. Skeletotaphos (Zur Geschichte der Kirchhöfe, 71—75): нотуємо з нього віруване, що кости мерців помагають на всїлякі недуги між иншими на зуби. З тою самою темою вяже ся і розвідка А. Гельвіґа, Zwei eigenartige Fälle von Grabschändung (75—82). Автор розказує, що в Ґрінкраут коло Равенсбурґа трафили ся в 1894 і 1895 р. два збезчещення гробів; невислїджений „злочинець" вбив в накривцї трумни невеличку дїрку такої величини, що могли влїзти ся два пальцї і нїякі слїдства не могли його викрити і сконстатувати, в якій цїли се зроблено. Гельвіґ думає, що тут розходить ся лише о злочин в наслїдок віруваня, що дотик невинного дитяти помагає на всїлякі недуги та недомаганя, і розслїджує усї дотичні погляди. О. Кноп публікує другу частину збірки: Polnische Dämonen (83—91), а то оповіданя про боруту і його історію з Твардовським, про смока, якого убито мішаниною крейди з сїркою, про смольницю, жіночого духа, що обливає людий смолою і віддає на поталу своїм котам і псам, про полудницю і про білі жінки, що можуть бути або духами покутними або опікунчими. B. Sauer містить статю Oberhessische Dorfkirchen (92—108), R. Wünsch обговорює ширше працю N. Politis'а (Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ. Μελέται περί τοῦ βίου καί τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Атени, 1904, 1348 сторін) в статї Was sich das griechische Volk erzählt (108—124) і наводить звідтам паралелї до наших, північно і середно-европейських поглядів і оповідань. E. K. Blümml дає причинки до теми про вплив народної піснї на штучну (Kunstdichtung und Volkslied, 124—133), розслїджуючи жерела поезій Гейного (Karl I), Dahn'а, Гауптмана (в Ткачах), Ґрайфа, Mörike і Castelli. F. Kaumanns обговорює докладно один з способів для улекшеня трудних родів, полягаючий на уживаню

каміня т. зв. 'Αετίτης (Der Adlerstein als Hülfmittel bei der Geburt (133 - 156) і подає його історію. У відділї дрібних заміток містить O. Schröder, Volkskundliches aus Rheinhessen (157—8) (в Уденгайм святкували до недавна 4/6 — Halfeiertag — на памятку великої градової тучі 1535 р., від якої згинуло около 50 людий і 150 штук худоби), E. Hoffmann-Krayer причинок Das brennende Fastnachtsrad (158), де наводить дві нові паралелї в XVI ст. до звичаю котити запалене колесо, B. Kahle замітку Ein nordböhmischer Junggeselenverband, Г. Гендінґ нотатку Eine neue volkskundliche Quelle aus dem 14 Jahrh. (159—60) а то рукопись Фратра Рудольфа „de officio cherubyn“ в 14 століття. З під пера того самого автора вийшли ще 2 статейки, Die falsche Braut (161—164) і Zu den Hexenprozessen des Vizedomamts Aschaffenburg (164—5). Віддїл заміток замикає A. Ostheide статейкою Medizinisches aus einer Handschrift in Essen a. d. Ruhr (165—7). Належить піднести солїдність рецензійного відділу.

Volkskunst und Volkskunde, 1906, IV. Головна вартість часописи в знаменитих ілюстраціях, які долучені майже до кождої статї. Відділ етноґрафії тим роком богатший і побільшений оглядом L. v. d. Leyen'a, Volkskundliche Mitteilungen (37—9, 48—50, 59, 79—80, 97—8, 127—9), що від тепер буде появляти ся в кождім зошитї і міститиме замітки на біжучі важнїйші теми в обсягу етноґрафії. Ґ. К. обговорює Haaropfer in Teigform (27—8), M. Höfler, Oberbayerische Hochzeitsbräuche (39), G. Leidinger, Eine deutsche Weihnachtspredigt vom Jahre 1416 (123—5). Богато матеріялу, цікавого для етноґрафа приносять також статї Кнотта, Kleines Bürgerfest (в честь Максимілїяна I), О. Трамма, Bauernschmiedekunst in Franken und den Nachbarkreisen (9—15), A. Blössner'a, Über Kriegerdenkmäler (22—7), A. Vierling'a, Aus Ruhpolding (31—3), H. Neu'a, Vorbilder heimischer Bauart für Gaimersheim (34—7), J. Groeschel'a, Das Kirchlein zu Zirndorf (53—4), A. Vierling'a, Häuserinschriften in Ruhpolding (65—8), Ільґа про Sühnekreuze (75), Ф. Целля про Wachstöcke (94—6) і Г. Бухерта, Denkmalpflege. Heimische Bauweise (99—121).

Das deutsche Volkslied, Wien 1906, VIII. Як в кождім попереднім томі ряд маленьких заміток і матеріялів, з яких не можна здати докладного справозданя, коли не хоче ся, щоби огляд дійшов за надто великих розмірів. Богато музичних причинків, пісень,римів, композиций, звісток про авторів поодиноких народних пісень, діточих римів, коротких співанок, пословиць, заміток про діялект і мову, фраз, матеріялів до історії пісні, заміток про всїлякі концерти, представленя, музичні і етноґрафічні товариства і т. д. Між довшими статейками варті уваги

вказівки І. Поммера, Über das älplerische Volkslied, und wie man es findet (його-ж статї Aus der Lebens- u. Leidengeschichte des Volksliedforsches Dr. A. Werle і Meine Ausicht vom Satze deutscher, namentlich älplerischer Volkslieder), матеріяли Е. К. Blümml'а, Kinderlieder und — Reime aus Wien und Niederösterreich і статя Ф. Шеірля, Der Phonograph im Dienste des Volksliedes. Поммер як член комітету, що займаєть ся збиранем народної поезії в Австрії, містить п. з. Das Volkslied in Österreich квестіонар для збираня народнїх пісень і пояснює головні квестії, які кождий збирач повинен розуміти (прим. що то є народна пісня). Крім оріґінальних статей, приносить часопись значне число передруків, що мають спеціяльну вартість для дослїдників народних пісень.

Der Volksmund. Alte und neue Beiträge zur Folksforschung hrg. von F. S. Krauss. Leipzig, 1906. Від 1906 р. почав видавати незвичайно рухливий етноґраф, др. Краус, нову бібліотеку, присвячену старшій і новійшій фолькльористиці Видавець поклав собі за цїль видобувати на верх старші, недоступні, забуті або вичерпані збірки і оголошувати нові, в формі приступній для усїх читачів, не лише для спеціялїстів. До тепер вийшло вже 11 томів, з того 6 в 1906 р. Кождий томик має відповідне вступне слово, а деякі також невеликі, звичайно аркушеві статейки на порушені в книжцї теми. Як перший том вийшла стара збірка Чішки: Oesterreichische Volkslieder mit ihren Singweisen gesammelt von F. Tschischka und J. Schottky, nach der 2 verbesserten und vermehrten Auflage hrg. von F. S. Krauss (XXIII+160, 80). В 2-ім томі видано першу частину збірки анекдотів 16 столїтя, а то Монтана: Deutsche Schwänke des 16 Jahrhunderts hrg. und bearbeitet von E. Blümml und J. Latzenhofer. 1. Der Wegkürtzer des Martin Montanus (1557) (1906. XIII+134). Другу частину збірки, до якої призначено Jakob Freys Gartengesellschaft (1556), уміщено в 5-ім з ряду томі. Анекдоти подано в сучасній лїтературній мові, але в скороченю з пропущенем драстичних місць: сороміцькі оповідання наведено лише в змісті. На 3 том зложили ся Ausseer und Ischler Schnaderhüpfel і Vierzeiler aus dem bayerisch-österreichischen Sprachgebiet. Mit Singweisen gesam. und hrg. von E. Blümml und F. S. Krauss (1906, IX+160). До збірки додано покажчик паралель і статейку: Der Schneider im Vierzeiler. 4-ий том містить Oesterreichische Volksmärchen von F. Ziska і Kinderlieder und Kinderreime aus Niederösterreich. Neu herausg. und eingeleitet von E. K. Blümml (1906) (діточі пісні зібрані Wurth'ом мають також молитви, рими на стани, т. зв. Abzahlreime і язикові вправи), 5-ий: Altägyptische Sagen und Märchen. Deutsch. von A. Wiedemann (1906, VIII+153) (між иншими

казку про двох братів і короля Рампсініта). В 1907 роції появили ся отсї томи: 7—8) Apologe des Bernardino Ochino. Eingeleitet und herausg. von Karl Amrain (XXV+275). 9—10) Der Zigeunerhumor. 250 Schnuren, Schwänke und Märchen von F. S. Krauss (XVI+235). 11) Das alte Faustbuch. Auf Grund der Ausgaben von 1587, 1599 und 1674 und anderer Quellen jener Zeit in neuer (sachlicher) Anordnung der Sagen bearbeitet und hrg. von A. Holder (c. 160).

Сього року (1908) почали виходити дві нові етноґрафічні бібліотеки, видавані Е. К. Blümml'ом в накладни Людвіґа: Quellen und Forschungen zur deutschen Volkskunde (Відень, 1908, до вересня 4 томи) і Futilitates. Beiträge zur Volkskunde (Відень, 1908, до тепер 2 томи). Будуть в свій час обговорені.

До дальшого огляду відложено для браку місця справоздане з часописи Anthropophyteia, видаваної в Липську Ф. С. Кравсом (до тепер 4 томи).

Wallonia, 1904, 1905 (XII, XIII). В 13-ім річнику варті згадки статї і матеріяли O. Colson'а, Les sortilèges et maléfices dans la tradition populaire (37—53), L. Roger'а, Chansons populaires recueillées à Prouvy-Jamoigne et à Vonêche, pres Beauraing (54—8), N. Cuvelliez'а, Les grandes marguerites de la Saint-Jean, J. Lemoine'а, Contes populaires du Hainaut (233—6) і J. Dewert'а, Les sonneries de cloches pendant les orages (237—9), де обговорено звичай дзвонити, щоб відігнати бурю і подано кілька написів на дзвонах.

Volkskunde. Tijdschrift voor nederlandsche folklore, 1904, 1905, XVI, XVII. Богато сирового матеріялу під сталими заголовками. C. v. de Graft описує Nog eens palmpaschen (далї 1—6), A. De Cock звичай Schavakken vangen (7-10). C. de Vooys оголошує Het exempel „van enen scaepsherde (11—13), A. De Cock, Spreekwoorden en zegswijzen afkomstig van oude gebruiken en volkszeden (13—17, 28—33), Volksluim met betrekking tot huisdieren (25—27 (оповіданя, загадки), Spreekwoorden en zegswijzen over de vrouwen, de liefde en het huwelijk (28—33, 68—74, 107—112, 139—146), 173—182) (про упавшу дївчину, про вагітну жінку — дитину під серцем носити, — про молоду жінку, про матїр, про вдову, про стару бабу, про вигляд жінки), Volksliederen (63—7, 150—4). G. I. Boekenoogen, Nederlandsche sprookjes en vertelsels (18—23, 53—63, 95—106, 168—173). C. van de Graft подає Eenige gebruiken op het eiland Schouwen (41—5, 128—131) між тим дещо про похоронні звичаї (обертане образів і веркал в хатї, де лежить мерлець), A. De Cock, De ware geschiedenis van Blauwbaard (75—80), I. Teirlinck, Het wondersprookje van Bartelomees (217—228). Крім того маємо тут

богато матеріялів про дітий (прим. Cock, Wijsspelletje, 148—150, Verstoppertje spelen, 155—6), про пошановане природи (Cock, Eerbied voor der natuur en haar verschijnsels, 45—53), про новорічні звичаї (164 - 8), про велику силу соли (Cock, Het zout in't volksgeloof en volksgebruik (201—216 — сіль відганяє дідьків і чарівниці, хоронить перед уроками, має своє значінє в народній медицині і в часї непогоди та пожару) та про всїлякі повіря.

Revue des traditions populaires, 1906, XXI. Дуже богатий етноґрафічний матеріял, особливо в відділах під сталими заголовками: Оповіданя і леґенди і преісторичні перекази (NN. 147—163), оповіданя і леґенди з Foujères (1—7), з Haute-Bretagne (39—49), арабські оповіданя і леґенди (NN. 710—24), оповіданя про Наполеона (N. 18 - 19), пісні з Haute Bretagne Sebillot'a (N. 1—29), відділ Le Peuple et l' hisroire (19 – 26), де м. и. оповідане про Козаків в Лієж, що з'їли дитину, La Mer et les Eaux (N. 316—9), далї медичні пересуди (N. 93—119), весільні звичаї (N. 26—7), матеріяли з Basse-Bretagne (21 — 38), Haute-Bretagne (77—80), про метеори і т. д. Вкінци статї R. Basset'a про зеленіючу палицю і A. Harou, Mythologie et folk-lore de l'enfance (11—12).

La Tradition, 1905, XIX. До занотованя збірка A. Harou, Traditionnisme de la Belgique (37—9, 65 - 76, 99—103, 131—9, 164—8, 193 - 5, 269—76, 297—300), I. Rougé, Traditionnisme du Bas-Terroir Tourangeau (161—3, 225 - 7) і N. Tolb, La femme russe (277—80): звістка про відчит писательки Адам. Поза тим богато звісток і матеріялів, оповідань, анекдотів, леґенд, пісень, описів звичаїв (прим. похоронні звичаї у Ескімосів, 83, про копане керниць на Сахарі, 109 і д., про жите в Японії, про японський театр) і обрядів і т. д.

Archivio per lo studio delle tradizioni popolari. Від 1903 року до кінця 1905 появив ся лише 3-ий зошит 22-ого тому, 23 том вийшов аж 1907 року. (23) M. Belli оголошує Magia e pregiudizii in P. Vergilio Marone (1—23, 145 –165, 267—90), E. Filippini, Alcune leggende popolari di Pavia e dei suoi dintorni (24—39), G. Ferraro продовжене статї Un libro di exorcismi del 1616 (40—68), D. Carraroli, Leggende, novelle e fiabe piemontesi (69—83), L. Bonfigli, Un mazzetto di stornelli gensanesi (84—98), S. Raccuglia, Canti popolari siciliani (99 і д. — далї). E. Milano, Usi noziali piemontesi (166—171), A. Balladoro, Due centurie di proverbi veronesi (172—183), A. Camilli, Filastrocche fanciullesche di Roma (189 –205), R. Castelli, Leggende bibliche e religiose di Sicilia (211 – 223, NN. VIII—XIII), S. Panareo, Indovinelli salentini (236—44), Milano, Leggende popolari piemontesi (299—305), I. Cella,

Cantilene popolari e fanciullesche usate a Cherso (310 -15), S. Raccuglia, Leggende plutoniche in Sicilia (337—342), A. Fabrizio, Saggi di folk-lore salentino (384—98), G. Pitré, Novelle popolari toscane (399—420), F. Valla, Leggende popolari sarde (421—29), збірки пісень і т. д.

В 3 зошиті 22 тому за 1905 рік уміщені статї: A. Massara, Usi nuziali dell' agro novarese d'una volta e d'adesco (289—300), G. Ferraro, Novele popolari sarde (301—9), N. Zingarelli, Stratagemmi leggendarii di cittá assediate (310—2), S. Raccuglia, Leggende popolari acitane (313—32), A. Zenatti, La letteratura del popolo italiano (343—50), P. Fabbri, Canti popolari raccolti sui monti della Romagna Toscana (351—61), A. Balladoro, Novelline del contado veronese (369—84) i C. Calandra, Canti popolari raccolti a Frasso Telesino (385—92).

Folk-Lore, 1906, XVII містить м. и. статї: A. B. Cook, The European Sky-God, W. I. Pocock, Cat's Cradle (73—93) з образками всіляких забав при помочи шнурків, A. Hovitt, The native Tribes of Sout-East Australia (174—89), N. W. Thomas, The Scape-Goat in European Folk-lore (258—87), Clodol, Some English string Tricks (351—74), L. W. Faraday, Custom and Belief in the Icelandic Sagas (387—426) i W. L. Hildburgh, Notes on Spanish Amulets (454—71).

4. Фолькльорні часописи поодиноких територій.

Mitteilungen der schlesischen Gesellschaft für Volkskunde, Breslau 1906, VIII. З незначної, провінціяльної часописи виробили ся Записки на дуже поважний орґан, що дорівнує навіть більшим журналам по фаху. Се видно найлїпше з 8 річника (15 і 16 зош.), який тут обговорюємо. Для нас найбільше інтересна розвідка проф. Heрінґa, Die russische Volksepik (3—18), що зачала ся друковати в попереднім томі. Автор розслїджує в ній ґенезу билинної поезії і обговорює головні теми в звязи з орієнтальною і західно европейською словесністю. Нерінґ стоїть на порівнянім становищі і з того боку розглядає деякі мотиви билин: головно одначе займаеть ся історією розслїдів реферуючи найважнїйші працї з того обсягу. Що записки вийшли вже поза границї своєї території (йдучи мабуть за голосами німецьких етноґрафів Дітеріха, Штрака і и., що пропаґують поглублене проґрам місцевих орґанів і сильнїйше узглядневане порівняних і загальних тем), про се свідчать і дальші розвідки. Так пише В. Г. Фоґт про Ісляндію і її людність (Die heutigen Isländer, 18—48) маючи на увазї познакомити читачів з мало знаним а інтересним краєм. Обговорює тому об-

ширно літературу предмету, а відтак малює характер Ісляндців, їх гостинність, світогляд і сучасне політичне та культурне положенє. Між иншим стрічаємо тут і замітки про народну поезію. Г. Маґнус подає статю Die plastische Auffassung der Gebärmutter in der Volksmedizin (49—67), в якій поясцює причину того, що нарід представлює собі матицю в формі звіряти і то звичайно в виді крета. К. Ольбріх докидає кілька доповнень до своєї статї Die Freimaurer im deutschen Volksglauben (78—72), уміщеної в 12-ім зошитї Записок. С. Френкель наводить Aus orientalischen Quellen (72—73) кілька невеличких заміток. Довідуємо ся з них, що вже в книзї пророків згадуєть ся про виливанє олова в чарівничих цілях та що вже в старім Завітї занотовано приношенє жертв (вотивів), наслідуючих людські члени. Інтересна звістка класти меч між мужчиною а жінкою, на знак, що між ними не мало прийти до фізичної любови [А. Стенцель (Z. d. Morgenb. Ges. 40, стор. 523) видів в тім індийський вплив; згадує про се J. Grimm в Deuts. Rechtsaltert., I, 4 вид. стр. 232.] Він був знаний і у Жидів і згадуєть ся в апокрифічній хроніцї пророка Мойсея („Мойсей згадав на Божий завіт і не зближив ся до неї, лише положив меч між нею а собою і не згрішив з нею“ — Freudenthal, Hellenistische Studien, II, 172). Неструджений Кноон інформує далї про віруваня і звичаї куявських Поляків (Aberglaube und Brauch aus der Provinz Posen, 74—87); наводимо дещо як паралелї до наших вірувань. Коли мерлець отворить очі і спогляне на кого з присутних, то той умре. Тому треба мерцеви завсїди примикати очі (N. 71—3). Умре хтось з родини, коли тїло мерця не зіштивніє (74), або земля на гробі потахне (N. 76) або гріб западеть ся одного боку (N. 77), або коли похоронний похід стріне віз, наладований гноєм (N. 78). Щоби не „викликати вовка з лїса“, не вільно своякам дотикати ся віка трумни (N. 75) і не вільно нести домовини на цвинтар (N. 80); в тій цїли треба поперекладати в хатї крісла, на яких стояла домовина (N. 79, 112). Смерть дає про себе знати пуканєм (81, 92), передчутєм (83), скомлїнєм (84) або якимись спеціяльними знаками, прим. ударом стоячого годинника (82). Часами показує ся таки явно (93). Коли є в хатї мерлець треба прислонювати зеркала (N. 95, 100) і застановити годинник (107), а не вільно вязати вузлів, бо небіщик не буде мати спокою (N. 99). Через 3 вечері, сходять ся при мерци люди, передовсїм сусїди, без запросин, молять ся за душу покійника, а відтак пють і їдять, гощені домівниками (N. 103, 104). До трумни вкладаєть ся гроші (N. 105, 106), а трумну прибиваєть ся сильно, щоб мерлець не вертав на землю, одначе не желїзними цьвяхами (N. 110, 111). Аби мерця задержати в гробі виносить ся його ногами через двері (N. 113): вертати може лише жінка, щоб остерегти

чоловіка перед смертію (N. 126). П. Клеменц подає Schlesische Hirten-Rufe, -Sprüche und -Lieder (87—92), пастор Heyn, Die Flurnamen von Mollwitz, Kreis Brieg (92—95), P. Dittrich, Orts- und Flurnamen der Leobschützer Gegend (95—96), T. Stäsche, Bäuerliche Hochzeitsbräuche im Kirchspiel Klein-Ellguth, Kr. Oels, um Mitte des vorigen Jahrhunderts (96—105). I. Кляппер оголошує (Zur Volkskunde Oberschlesiens, 105—114) збірочку вірувань про змору (1), потопельника (2), гірського духа (3), блудні огники (4) і чарівництво (5) та дещо про смерть та звичаї в свята (пеленок не вільно вішати на вітер, бо діти будуть кричати, бажане умираючого треба сповнити, мерця виносить ся з хати головою і отвирає ся вікна і двері, аби душа могла вийти). Dr. Kühnau розслїджує льокальні перекази, звязані з іменем „золотий осел“ (Der „goldene Esel“ zu Reichenstein. Sagen, Ursprung des Namens, der Ausdruck „Eselfresser“ (114—140). Льокальні теми порушують також статї Г. Берґера, Der Hungerturm von Priebus (140—2) і С. Люстіґа, Heidenwerfen (142—4). П. Дрекслер оголошує Breslauer Küchenzettel aus dem Jahre 1732 (144—152), F. Graebisch, Ein schlesisches Gedicht über die Tiroler in Zillerthal (154—5). Статейка T. Siebs'а, Rübezahl (156—7) закінчує поважний склад 15 зошита. XVI. Працю Ветухова пригадує не в однім розвідка M. Brie, Der germanische, insbesondere der englische Zauberspruch (1—36). P. Feit доповнює свою статю Das deutsche Volksrätsel (37—40) і наводить кілька пісень з загадками. Він же оголошує Wirtshausschilder (40—43); M. Hellmilch, Flurnamen, Familiennamen und Torsaulen in Boyadel, Kreis Grünberg (43—60), П. Дрекслер, Flurnamen aus dem Kreise Sprottau (60—62). I. Кляппер містить дві малі замітки Eselsfresser (63—5) і Zur Rübezahlforschung (65—66). Безперечно цікаву тему оброблює К. Ольбріх і дає Beobachtungen über den schlesischen Bauerngarten (66—84). Богато свіжого матеріялу до погляду, що мерцї являють ся по смерти між людьми, містить статя Kühnau'а, Umgehende Seelen (84—105); автор займаєть ся і душами, що показують ся в людській постати і душами, що прибирають постать звірят. При тім дає звістки про місце перебуваня духів, час, коли являють, і по що вертають на землю. До річника додано портрет проф. Нерінґа, що святкував 1906 р. 50-лїтний ювилей свого докторату.

Blätter des badischen Vereins für Volkskunde (Freiburg i B. 1906) і Mitteilungen des Vereins für sächsische Volkskunde (1906, IV) будуть обговорені в найближшому огляді.

Zeitschrift des Vereins f. rheinische und westfälische Volkskunde, III, Elbefeld 1906, робить також великі по-

ступи і визначаєть ся великою ріжнородністю і що дуже мило вражає свіжістю і запалом неофіта. Проф. A. Wiedemann отвирає річник статею Mumie als Heilmittel (1—38), яка порушує дуже цікаву тему і представляє значну вартість задля вихіснованя численної літератури. Ґ. Міхель описує Brautkrönchen aus der Gegend von Trier (39—44), Weimann т. зв. Naunenbaum (45—9) a K. Prümer, Altdortmunder Gebildbrot und Gebäck (49—54). Сирий матеріял оголошують Th. Ehrlich (Aus dem Sagenschatze der Vordereifel, 55—9), О. Шель (Liebeszauber uud Liebesorakel im Bergischen 60—66), K. Wehrhan (Lippische Kinderlieder, 66 і д.) — „язикові вправи", тайна мова, присцівки до поодиноких святих, рими, проповіди і молитви —, H. Schönhoff (Hundert emsländische Pflanzennamen, 124—131), S. Weidenbach (Sagen und Geschichten von Mesenich an der Mosel, 138—146) [льокального змісту], H. Ihren (Eifeler Sprichwörter und Redensarten, 151—9), G. Löcher, Drei Erzählungen aus Volksmund, 165—6), Lochner v. Hüttenbach, Kinderlieder aus Elten, 221—225) і Th. Ehrlich (Volksrätsel, 226—7). Ессер містить статю Volksetymologie und Volkskunde (78—79), K. Prümer описує Westfälische Osterbräuche (80—1) і подає весільні повіря (Westfälischer Aberglauben, bezüglich Freien und Hochzeit, 81—82) Він же дає кілька заміток про хрестини в Вестфалії (82—3). I. Müller описує звичай званий Furren (83—4), полягаючий на тім, що особу святкуючу уродини звязуєть ся і містить дві нотатки Schäälen Zacheies (85—6) і Die Pek (86) — хлопці кидають зерната не на землю, а в других. K. I. Ley виступає, мабуть по раз перший, зі статею Zur Bedeutung der Wörter raitmeister, hauberg und jahn im Siegerlande (97—109). Пильну увагу звертають співробітники часописи на студії над дітьми. Крім висше зазначених статей і збірки матеріялів Sander'а в Hünxe (109—118) маємо тут розвідку Маркґрафа, Mutter und Kind in den Weistümern des Mosellandes (118—24), де обговорено час вагітности жінки, звичаї по уродженю дитини і при хресті і відносини між матїрю а дітьми в пізнїйшім віці. Fassbender містить Das Burscheider Pfingstlied und anderes (131—8), Ф. Каппель описує Volksgebräuche in der Karwoche und um Ostern an Rur und Maas (146—151). Печиву присвячені статї T. Ehrlich'а, Mittelrheinische Gebildbrote (159—161) і M. Höfler'а, Peters-Kuchen (161—4). Незвичайно плодовитий Blümml не забув обіслати і тої часописи і дав аналїзу метру пісні Ich liebe dich, so lang' ich leben werde" (177—190). Більшу вартість представляють дві розвідки Ф. Каппеля Schildbürgerstückchen und Ortneckereien im Selfkant (190—200) і П. Сарторі, Zur Volkskunde des Regierungsbezirks Minden (200—210, 289—296); в по-

слїднїй подано матеріяли про чарівниції, вовкулаків, демонів, вічного Жида, горючого смока, блуднї огники, змору, збіжевих духів, карликів, скарби, дзвони, дідьків, духів, страхів і т. д. Матеріяльна етноґрафія заступлена статями І. Шрейбера, Die Wollindustrie zu Dudeldorf (210—216), В. Песслера, Das altsächsische Bauernhaus in der Rheinprovinz (272—82) і О. Шелля, Das bergische Haus und seine Zukunft (282—288). Dr. Hüser подає Einiges über Schauspiele und Volksbelustigungen in Warburg in vergangener Zeit (216 - 221), до чого навязує і досить обширна розвідка Я. Кемпа, Zur Geschichte der Kölner Fastnacht (241—272). В відділї малих заміток оголошено крім того кільканацять причинків до народної медицини, трохи пісень і деякі повіря та звичаї. Передруковано і тут знаний квестіонар Гельвіґа про кріміналь ні віруваня. Рецензийний відділ, хоть богатий, не видвигнув ся ще на одно з перших місць, покажчик тем улекшує значно користоване книжкою.

Mitteilungen und Umfragen zur bayerischen Volkskunde, 1906, N. F. 5—8. Уміщені статї А. Becker'a, Eine Pfälzer Burschenschaft (33 і д.) і F. Beynschlag'a, Beiträge zur Geschichte des Volksrätsels (37—9, 41—5) — про загадку Einbein, Zweibein, Dreibein und Vierbein — стати про народнї піснї, про значінє топоґрафічних назв, дещо в діялектольоґії і справозданя.

Beiträge zur Volkskunde der Provinz Posen hrg. von O. Knoop u. A. Szulczewski, Lissa, 1906, II, містять розвідку А. Шульчевського, Allerhand fahrendes Volk in Kujawien, де поданий вибір оповідань про музикантів, жебраків, розбійників, циган, чарівниції, дідьків і т. д.

Beiträge zur Volkskunde, hrg. von E. Mogh, Липськ, 1906—1907. В 1907 р. появила ся як 3 зошит друга частина збірки Б. Ільґової, Maltesische Märchen und Schwänke, що містить числа 76—139, як 4 зошит праця А. Коппа, Ältere Liedersammlungen, що містить 1. Sächsisches Bergliederbüchlein і 2. Der Frau von Holleben (geb. v. Normann) Liederhandschrift. При тій нагодї згадаю, що заходом саського етн. товариства вийшла поважна збірка переказів п. з. Sagenbuch des Königreiches Sachsen von Dr. Alfred Meiche (стор. LXXV+1076).

Mitteilungen aus dem Verein d. Königl. Sammlung f. Deutsche Volkskunde zu Berlin. В 1906 р. появив ся четвертий зошит другого тому, де крім ілюстрованого справозданя уміщено 3 статї, Г. Преена, Eine Wallfahrtswanderung im oberen Innviertel mit Berücksichtigung der Löffelopferung (168—186), H. Förster'a, Die Frauenkopftracht der Vierlande (187—200) і H. Müller-Brauel'a,

Mitteilungen zur Bardowiker Trachtenkunde (201—216), усї три богато ілюстровані.

Schweizerisches Archiv für Volkskunde, Basel 1906, X. Незвичайно цікаву тему оброблює B. Freiler в статї Die Holz- und Kohlentransportmittel im südlichen Tessin (1—21), яку прикрашено 47 фотоґрафічними знимками і пляном. Автор обговорює усї способи уживані для транспорту, переношеня і перевоженя дерева, пнїв і галузок в гористих альпейських околицях Тессіну. Хто бачив анальоґічні способи наших гірняків, Гуцулів та Бойків, подивує ся, коли знайде їх нераз в дуже лише незначними змінами в Швайцарських Альпах (стягане дерев на плечах, далї при помочи шнурів причіплених до вбитих в дерево гаків, на саночках, на возах без заднїх колїс і т. д.). A. Hellwig дає роздїл з етноґрафічної криміналїстики і обговорює Die Beziehungen zwischen Aberglauben und Strafrecht (22—44). Автор є горячим приклонником увглядненюваня етноґрафії в судейській і правничій практицї та теорії і посвячує тїй темі богато уваги. Його дуже цікаві і свіжі статї в Zeitschrift f. vergleich. Rechtwissenschaft і в Archiv f. Kriminalanthropologie und Kriminalistik заслугують на як найбільше розширене у нас, а що найменше на докладнїйше обговорене, тим більше, що в неоднім дотикають спеціяльно України. В цитованій висше статї дає автор приміри, як часто забобонність дає привід навіть до страшних злочинів, убийств, нападів, насилувань, крадїжи, підпалу і т. д. і робить інтересованим уваги, як заховати ся в деяких ситуаціях. A. Millioud оголошує Un livre de meige vaudois (44—58), A. Rossat продовжене поеми Les Paniers (59—82). В докінченю розвідки S. Meier'а, Volkstümliches aus dem Frei und Kelleramt (83—95) дістаємо опис деяких свят (Зелених свят, Св. Трійцї, коли святять сіль, Божого Тїла, Серця Ісусового, Марґарети, Шкаплїра, Вознесеня Богородицї) і релїґійних звичаїв (покроплюване бураків свяченою водою, т. зв. Rosenkranzfest, установленого мабуть на память страшної пошести на худобу, празника, задушок і т. д.), які в части чисто льокальні. Dr. Heierli публїкує Sagen aus dem Kanton Appenzell (121—134) (про вандрівних школярів, проклін жебрачки, потвори, горючих духів, самоубийників, подорож до пекла, чарівницї, дїдьків і т. д.), A. Rossat, La Chanson du Guet de nuit dans le Jura catholique (135—143). A. Zindel-Kressig описує Ältere Kinderspiele aus Sargans (143—151): 1) Faulballen, 2) Röschenfaulballen, 3) Zigerlen — самі забави з мячем —, 4) Das Hü-um- oder Bümmelspiel, 5) Das Gaisgügis, 6) Das Geissen — забави полягаючі на киданю камінєм —, 7) Das Himmelsteigen, 8) Teufelsketten-Spannen і 9) Ich will ein armes Tierchen sein (оперте на перегонах). Забави спеціяльно місцеві

і вийшли вже в уживаня. E. K. Blümml подає Volkslieder aus der Schweiz (152—161), або докладнійше три пісні з Амден (про загублену доньку, бідне весілє і св. Отилію), старинну пісню з 1619 р. про фарби і деякі пісні, виняті з летучих листків з часу ок. 1800 р., що переховали ся між паперами Улянда в унїверситетській бібліотеці в Тібінґен. E. Buss порушує знов тему хлопячих орґанізацій і описує їх „збитки" і звичаї (Volksjustiz der Nachtbuben im Kanton Bern, 162—166). E. Wymann оголошує Rezepte aus Uri von 1716—1724 (167—172, 267—274), Zindel-Kressig, Volkstümliches aus Sargans (209—228) (дім, обістє, свято при закінченю будови, звичаї школярів, залицанє хлопців до дївчат, стрілецькі товариства парубків, Різдво, Новий Рік, Запусти, всїлякі свята). A. Ihten присвячує статю описови годівлї конопель і льону (Flachs i Hanf, 228—61). H. Moesch описує старий обхід Маланки, получений з перебиранем (Das Klausen in Urnäsch, 262—266). В малих замітках подає I. Eґґіманн деякі звістки про мерців і духів, між иншим згадує про звичай сторожити при мерци і забавляти ся при тім грою в карти (96—7); Гельвіґ публїкує квестіонар про кріміпальні повіря (Umfrage über kriminellen Aberglauben, 104—6), Гофман-Краєр про домівників (107). Поза тим уміщено богато дрібненьких звісток про деякі віруваня, звичаї, замовлюваня, вороженє, скиданє вугля, одїж, імена, танечні пісні, будівлї і бібліоґрафію швайцарської етноґрафічної лїтератури за 1905 р. (E. Hoffmann-Krayer, Bibliographie, 113—120).

Deutsche Volkskunde aus dem östlichen Böhmen, 1906, VI. I. Hoffmann, Die Schul und Lehrerverhältnisse auf der ehemaligen Jesuiten und nachmaligen K. k. Studienfondsherrschaft Schurz (3—24). У відділї Mundartliches und Abergläubisches повіря Aus Irschings und Umgebung im Bezirke Stecken (25—32, 191—6): як виганяють корови по раз перший на пашу припинають їм червону бинду до хвоста, щоб люди не врекли, сорока віщує смерть, також народна медицина і проґностики. Др. E. Лянґер малює Adlergebirgselend (66—70). Далї опублікований Das älteste Braunauer Stadtbuch vom Jahre 1903 (77—176, далї буде) з великим числом імен і прізвищ. У відділї Sagen aus den deutschen Orten (177—190) оголошено 20 переказів: про чорного пса, чорну свиню, заклятих духів, заклятий пліт, про водних духів, про духа заздрісної жінки, про бочку з огняними очима, блудні огники і т. д. Далї йдуть Hexengeschichten з Патерсдорф (199—200) і з Zöllnei (200—4), Weihnachtsgebräuche in Hilbetten (205—7), історичні пісні (про знесенє панщини), любовні, релїґійні (208—28), між ними богато G'stanzeln сє-б то коломийок. Між по-

вірями богато паралель до наших вірувань, приміром робити хрест при краяню хліба, віра, що діточий палець помагає злодієви.

Beiträge zur deutsch-böhmischen Volkskunde за 1906 рік не появили ся. В 1907 р. вийшов 7-ий том з працею Фр. Ессера, Die Beziehungen zwischen Heimatarbeit und Boden (Прага, стор. 136+23 карт). В 8-ім томі за 1908 рік уміщено збірку Ґ. Юнґбауера, Volksdichtung aus dem Böhmerwalde (стор. XXXVI+236+ ноти і образи), на яку складаєть ся репертуар кількох співаків, шнадагінфлї і деякі баляди (Kindesmörderin, Der Mord im Hödlwald, Der Vatermörder, Wilhelmine). В передмові обговорюєть ся питанє, що то народна пісня і які її відносини до штучної.

Unser Egerland (Еґер, 1906, X) містить статї John'a, Ländliche Bauten aus dem Egerlande, Шінека з обсягу діялектольоґії, Köferl'a про Sonn- und Montag im Volksglauben, А. Ернста, Ueber Tracht und Art des Egerländers, Hüber'a про карльсбадські віруваня. Окремо видано імпозантну з етноґрафічного боку збірку про Карльсбад (Karlsbades Heft) з богатьма ілюстраціями і таблицями. Зміст збірки дуже богатий. Наперэд йдуть загальні етноґрафічні замітки про Карльсбад, а особливо про спосіб лїченя і купаня від найдавнїйших часів, відтак статї (Гібнерової) про віруваня, про молодїж, школи, почти, гостинницї, про заосмотрюванє Карльсбаду в мясо з поч. XVII в. (H. Messner'a), про назви домів і прівзвища між 1830—1880 (І. Гофмана), лїси, поживу, напої, весільний пир (І. Г.), про будинки (їх склад, пляни), костели, хрести, замки, городи (Гофмана), про одїж (його-ж), прикраси (І. Г.), украшенє хат (І. Г.), звичаї ремісників, гірняків, запусти, про повіря і обряди. Збірка кінчить ся розділом про народню творчість, де подано м. и. трохи анекдот і ноти пісень.

Der Sammler. Beilage zum Schärdinger Wochenblatt, 1905, 1906. Маленька часопись і маленькі замітки переважно культурно-історичного змісту.

Mitteilungen zur Volkskunde des Schönhengster Landes hrg. v. A. Czerny u. Dr. F. Spina, 1905, 1906, зі вступною статею Спіни, Was wir wollen, містять богато сирового матеріялу.

(Кінець буде) [1]).

---

[1]) Реєстр обговорених часописей в цїлім сім огляді буде поданий при докінченню, в т. LXXXVI.

Бібліоґрафія

(рецензії та справоздання).

Grassl Anton — Herodot als Ethnologe. Ein Beitrag zur Geschichte der Völkerkunde. Dissert... Сульцбах і О., друк. I. E. Seidel, 1904, стор. 78.

Від давно вже обговорюють ся живо питане, яку вартість мають звістки Геродота, а спеціяльно його замітки ґеоґрафічного і етноґрафічного змісту. Коли більшість учених прикладає до них велику вагу і величає критичність, бистрий дар обсервацийний та глубокий змисл етноґрафічний автора, не вагаючи ся як Пельман назвати його історію твором „з виразною етноґрафічною тенденцією і великим розумінєм етнольоґічних ріжниць“[1]), то инші, починаючи від старого Плютарха, відносять ся до його з більшим або меншим недовірєм і не приписують великої вартости анї його ґеоґрафічним анї етноґрафічним даним.[2]) Острій критиці піддав його Сейсі в праці The ancient Empires of the East, а Берґер в Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen (Липськ 1887) відсудив його від назви ґеоґрафа в сучаснім розуміню і „батька ґеоґрафії“. Новійші праці поправили значно репутацію Геродота як ґеоґрафа[3]), одначе етноґрафічні звістки стрічали ся таки з недовірєм. Ніхто инший як сам батько етнольоґії, Бастіян[4]), злегковажив його резуль-

---

[1]) Poelmann H., Hellenische Anschauungen über den Zusammenhang zwischen Natur und Geschichte, Липськ, 1879, стор. 37.

[2]) Грушевський М., Історія України Руси, Львів 1898, т. I, стор. 46, 356 і д.

[3]) Прим. Hauvette, La Géographie d' Hérodote (Revue de philologie de littérature et d' histoire anciennes, Париж 1889). Праці Брауна, Міщенка, Myres'a і т. д.

[4]) Bastian A., Die Vorgeschichte der Ethnologie, Берлїн 1883, стор. 3.

тати і назвав їх поверховними; на його гадку робив Геродот „nur gelegentliche Seitenblicke“ в область етноґрафії і інтересував ся „варварськими“ народами так, як може ними цікавити ся звичайний гандляр невільниками.

Ґрасль бере проте на себе важну задачу очистити Геродота з закиду поверховности і „дилетантизму“, збити скептичні погляди учених на його етноґрафічний світогляд і доказати, що його дані віродостойні і приносять йому честь як етноґрафови. Автор іде навіть дальше, як дотеперішні дослідники і видить в Геродоті батька етноґрафії, якому знані були усі області сеї „нової“ науки, а навіть такі погляди, які стрічаємо хиба у новійших учених. Переважно уважано усїх попередників Страбона лише принагідними збирачами, що тільки для певної цїли наводили деякі етноґрафічні звістки, але нїколи не мали на увазї цїлого розвою, фізичного і душевного, якогось племени. Riehl[1]) зачинає рівно ж від Страбона ряд етноґрафів, хоч дехто відсуває народини етноґрафії ще близше до наших часів.

Автор розслїджує наперед фізичні проблеми етнольоґії у Геродота, його антропоґеоґрафічні погляди (особливо ж приписуване великого впливу клїматичним відносинам), гадки про людей взагалї і про раси, між тим і про нинї „популярних“ піґмеїв, а далї широко розводить ся над психічними проблемами, себто над його поглядами про культуру, будівництво, одїж, прикраси, зброю, ремесла, торговлю і способи комунїкації, про родину, суспільність, право, мораль, звичаї і віруваня (докладнїйше про похоронні обряди), релїґію, мови, науку і штуку, та характеризує їх вартість.

Метода Геродота порівнуюча, як се вже замітив Ґервінус тому 70 літ[2]), добачуючи у нього: „eine Art von Parallelismus, weniger im Historischen, als im Ethnographischen, Geographischen und Naturgeschichlichen“. Свої приклади і описи вяже він завсїди з вказівками на схожости і ріжниці і, що важнїйше, старає ся завсїди дошукати ся їх початків та причин повстаня. Так приміром порівнує він радо одїж поодиноких народів і їх средства до житя, а найрадше і найчастїйше всїлякі звичаї, обряди і степень та обяви культури. Пильну увагу звертає він і на чисто фізичні прикмети, як приміром на зріст і барву волося та тїла і розріжнює вже три раси: білу, чорну і темну (μελάγχροες). Займаєть ся також і біольоґією, одначе фізичним прикметам не признає так важного впливу на творене як духовим. Приймає проте в противен-

[1]) Riehl W. H., Die Volkskunde als Wissenschaft in Kulturstudien aus drei Jahrhunderten, Штутґарт, 1859, 2 вид., стор. 207.

[2]) Gervinus, Gesammelte kleine historische Schriften, Карльсруге 1838, стор. 103.

стві до Анаксімандра з Мілєту погляд в мітичне автохтонне походжене чоловіка. Знав також Геродот ріжницю між культурними і первісними народами, нинїшними „Natur- und Kulturvölker“.

Ті обставини вистарчають авторови до того, щоб назвати Геродота великим писателем, що приписував етноґрафії дуже високе і поважне значінє. І справді їх аж надто, щоб доказати, що Геродот інтересував ся етноґрафією. Одначе тим самим не рішене ще питанє, чи він свідомо порушував деякі етноґрафічні питаня, і менї здаєть ся, що автор зайшов таки за далеко, зробивши з Геродота творця так скомплїкованої науки, як етноґрафія. *З. Кузеля.*

Sprawozdania grona c. k. konserwatorów Galicyi wschodniej. № 52—63. Л. 1908, ст. 27.

Сей зошит починаєть ся посмертною згадкою про Вл. Пшибиславского, автора „Repertoryum zab. przedh.“ і дослїдника городища в Городници над Днїстром. Само ж справозданє обіймає дві консерваторські секції, передісторичну і історичну. В першій здає справу др. Семірадзкий про знайденого в осени 1907 р. в Старунї коло Солотвини мамута зі шкірою. В староалювіяльній верстві долини Бистриці стрінено шутровище, змішане з знаменито збереженими останками ростин, комах, костий птахів, жаб і т. и., мабуть слїди багнистого берега ріки, а під ним, у глубинї 13 м. на місцях копальнї земного воску (озокерита) викопано скелет мамута, знаменито збережений. По зібраню поторощених робітниками костий і куснїв шкіри, кістяк перевезено до музея Дзедушицких у Львові. Він не цїлий, не достає долїшної щоки і частин костий з ніг з лївого боку. Безпосередно під мамутом подибано подібно захований кістяк носорожця (Rhinoceros tichorhinus), з якого пощастило ся видобути ненарушений цїлий перед, себ то голову з шкірою і двома рогами, лїву передню ногу, покриту шкірою, поодинокі кости і куснї шкіри. Інтересно, що між иншими предметами мали знайти в глубинї 20 м. кусень спаленого при однім кінци дерева і патичок, як здаєть ся, втятий людською рукою. Показувало би се на слїди тут палеолїтичного чоловіка, про що переконати ся буде можна по вислїдах дальших розкопів, які плянує краківска Академія Наук.

Др. Гадачек подає звістку про знайдене в с. Радванцях (пов. Сокаль) римської монети Ант. Пія; в Острові (пов. Сокаль) дослїдив він городище з слїдами передісторичної оселї; в Старогородї (пов. Сокаль) ствердив істнованє керамічних останків неолїтичної, бронзової і славянської епохи. В Підгірцях перекопував він спалену оселю і дві могили, в яких знайшов опалені кістки, зелїзний ніж і частину глиняної посудини. В Ясеневі, Брідського повіта, розкопував цвинтарища з кістя-

ками і тілопальними гробами, але не подає з якої вони можуть бути епохи. Знайшов тут горнець у виді двояка, посудину з новим типом орнамента і передіравлений зуб кабана. В селї Чехах (пов. Броди), де перед тим вели розкопи Шараневич і проф. Грушевський, має намір др. Гадачек вести дальші досліди, вважаючи сю стацію дуже важною з археольоґічного боку.

В справозданю істор. секції інтересна для нас звістка, подана вже давнїйше нашими дневниками, про відкрите мальованого al fresco фриза, з крилатими головками ангеликів і ростинних зразків з датою 1648, в церкві сьв. Пятниць у Львові. Відкрите сих не дуже то вартних фресків причинило ся до того, що мійський уряд будівничий покрив вежу банею і чотирома бічними вежочками дуже сумнївної артистичної вартости.

Збір консерваторів зізволив на розібране деревляної церкви в с. Білий (пов. Чортків) лиш під умовою, що іконостас, який має бути одним з вартнїйших памятників XVII в., буде збережений й евентуально перенесений в нову муровану церкву. Одначе парох не згодив ся на се, а митрополит Шептицький не прийняв іконостаса в Церковний Музей у Львові, длятого збір висказав думку, що одиноким відповідним полагодженем булоб, щоби парох в Білий за зізволенем станиславівської консисторії, віддав сей іконостас консерваторам, які постарають ся умістити його в однім з краєвих музеїв. Чи не добре булоб, щоби Тов. Шевченка у Львові внесло свою оферту і прийняло сей памятник у свій музей?

Збір видав далї наказ, щоби з деревляних церков в с. Синківцях, Коцюбинчиках, Зеленій, Чернокінцях Малих, Черноконецькій Волї, Пробіжній, Честинях, Чумалях, Новиках і Довгомостисках, перед їх розваленем зняти пляни і вислати їх разом з фотоґрафічними знимками в консерваторську канцелярію.

На реставрацію церкви в с. Озірній (пов. Тернопіль), призначено запомогу 1000 К., на підставі справозданя, зладженого Й. Пйотровским, з фотоґрафіями іконостасу.

Петиції в справі запомог для відреставрованя іконостасів в с. Куликові і Збоїсках, обіцює збір підперти в краєвім Соймі, котрий дуже радо прихиляє ся до сих петиций, як се видко з випатків на „косьцюлки і замки“, на які разом з річною ратою на Вавель (100.000 К.), призначує 218.872 К., в чого аж 2.500 К (!) випадає на відновлене двох церков! З поміж поданих при кінци комунікатів, може нас заінтересувати звістка про городище в Немирові (пов. Рава Руска), що знаходить ся під останками фундаментів кріпости з XVI або XVII в., а також се,

що в Дулїбах (повіт не поданий), знайдено підплитовий гріб, в котрім відкрито чотири посудини і дві сокирки. *Б. Януш.*

И. С. Свѣнцицкiй — Опись музея Ставропигiйского Института во Львовѣ. Льв. 1908, ст. XI+248.

Др. Свенціцкий розділив в своїй описи цїлу колекцію на поодинокі відділи, з яких перший і найбогатший рукописний відділ, дальше відділ старих друків, архівальний, образів, матерій, різьб, монет і вкінци передісторичних предметів. Із рукописів найцїннійший, знаний у науцї перґаміновий Кристинопольський Апостол (поч. XIII в.); інтересні далї: Четвероевангеліє і Стихар з XVI в., Минеї служебні місячні з Богоявленської церкви, Кормчая в полов. XVI в. і Прогностики. Найбільше межи рукописами евангелїй (38), Ірмолоїв (17), Миней (14), Апостолів (7) і Октоихів (6).

Друкованих старих книг показує катальоґ разом 291 чисел, в чого найбільше припадає на євангелія (22), требники (19), октоихи (17) і апостоли (12). В числї євангелїй найвиднїйше місце занимає „Библїѧ сирѣч книгы ветхаго и новаго завѣта, по ꙗзыкꙋ словенскꙋ“, друкована в Острозї 1581 р. в однім цїлім, знаменито збереженім, і в трох неповних примірниках. Рідкою книгою є „Розмышлꙗне ѡ мꙋцѣ хв҃ спсителѧ нш҃его“, друковане у Львові, і граматика *Αδελφοτης*, з кількома дефектними, рукою дописаними листками.

Третїй відділ катальоґа се спис грамот і актів до історії Ставр. брацтва, публїкованих переважно в Monumenta Confraternitatis Stauropigianae (Львів, 1895), в Diplomata Statuaria a Patriarchis Oriental. Confrat. Staurop. Leopol. 1586—1502 data (Львів, 1895), в Юбил. Изданію (Львів 1886) і в Архиві юго-западн. Россіи (ч. X, том I). Відділ сей обіймає разом з копіями (248 ч.) 1119 примірників, з чого ориґінальних з XIV і XV в. по одному, з XVI в. 208 ч., з XVII 357 ч., і 229 ч. з XVIII в.; на загальне число всїх випадає 95 перґамінових грамот, а решта самі паперові. Богато їх ще доси невиданих, а з поміж сих інтересні грецькі письма і посланія, переписка брацтва про книги і звістки про малярів і малярську штуку.

Менше богатий, всеж таки інтересний відділ памяток іконоґрафії, на який складає ся 203 образів, мальованих на дошцї, 25 на полотнї, 21 ґравюр, 61 портретів і 45 фотоґрафій. Збірка портретів представляє особливий інтерес задля матеріялів до історії галицько-руського шляхотського і міщанського костюму. На сїм місци треба замітити, що дуже інтересний з артистичного і ще більш з іконоґрафічного боку (інтересні міщанські костюми) триптик, завішений на зверхнїй стїнї від подвіря Волоської церкви, повинен доконче бути перенесений до самої церкви,

або ще ліпше до музея, де принайменше не був би так виставлений на зміни атмосфери.

Для дослідників зображуваня в українській іконоґрафії Страшного суду варто замітити, що в Ставр. музею зберігає ся верхня частина з праведними (величини 107×124) з XVI в. По стороні праведних стовп з дияволами гріхів і ангелами чеснот; в числї невірних народів подибуємо „Циганів“ і „Чехів“ в товаристві з „Німцями“, „Сасами“ і „Лютрами“. Подібні образи зберігають ся у Львові, в Церковнім Музею два і оден в музею Тов. ім. Шевченка.

Збірка матерії числить 100 примірників з кількома інтереснїйшими ризами, фелонами і 4 ґобеленами, більших розмірів.

Різьбу репрезентує більше число деревляних і металевих хрестів і церковних знарядів, як чаш, дискосів, ампулок і ложечок.

Найменш інтересна збірка монет і медаліонів, що окрім кількох оловяних печаток з Галича, Крилоса, Ступниці і Звенигорода, та кількох римських монет, на жаль без точного поданя провенєнції, не представляють для нас ніякої майже вартости.

Памятки передісторичні походять переважно з розкопок Шараневича в с. Чехах, з Галича і околиці, а в більшім числї на жаль нема поданої місцевости і обставин, в яких вони були знайдені, так що вони тратять дуже задля сього на вартости, а шкода велика, бо як з опису видко, не мало там інтересних памяток. З бронз цікаві цельти (8 прим.), бранзолєти, наконечники стріл, фібулї серп, фраґмент ножа з Галича і меч 57 цм. довгий, рідкий у нас мідяний топір (4×12), знайдений в Комарові під Галичем.

З усього того видко, що музей сей мав богато даних, щоби далї розвивати ся і довершувати свої збірки, але на жаль теперішня його управа полишає богато до бажаня. В нинїшнім видї збірка — се тілько неповний уломок, що дає можність лиш в недостаточній мірі пізнавати і досліджувати прояви нашого культурного житя. Бажано було би, щоб управа музея потрудила ся зібрати більше наших ґравюр, котрих лиш так незначне число доси зібрати змогла ся. *Б. Януш.*

Полное собраніе русскихъ лѣтописей изданное по высочайшему повеленію императорскою археографическою коммиссіею. Т. II. Ипатьевская лѣтопись. Изданіе второе. Спб., 1908, ст. 16+938 стовб. + ст. 87+IV in 4°.

Се третє виданнє української збірки літописей, конвенціонально званої Іпатєвскою по імени найстаршого з кодексів, зроблене петербурською археоґрафічною комісією. Перше виданнє — в серії Полного собранія, було неповне, бо починало ся від 1111 р., за те в додатку мало

(хоч покорочену) Густинську компіляцію. Друге видання вийшло осібно, в вісімку, без Густинської комп., але мало літопись цілу. Трете видапне вертаєть ся до непрактичного початкового кварто, подає літопись також цілу, але теж без Густинської компіляції: вона має війти в осібний том „Полного Собранія“, призначений для „южнорусскихъ лѣтописей“.

Що до самого видання літописи, я тепер обмежу ся тільки короткими замітками; може буду мати можність іще вернути ся до сеї теми.

Як і в попереднім виданню, в основу положено найстарший кодекс Іпатєвский, для всеї літописної збірки. Се на стільки неоправдано, що в части останній, галицько-волинській Іпатський кодекс дає редакцію пізнійшу в порівнанню з версією Хлєбніковсько-Поґодінською, і сю треба було покласти в основу. На се я вказував в своїй праці про Галицько-Волинську літопись (Хронольоґія подій Галицько-Волин. літописи, 1901), і ся праця редакторови видання, акад. Шахматову, була звісна, але він все таки пішов старою, протоптаною стежкою.

В варіантах використано код. Хлєбніковський й Поґодінський. Варіанти Єрмолаївського кодексу, поминеного в 2 вид., подано в кінці тому, в осібнім додатку. Крім того редактор притягнув сим разом іще копію, споряджену при кінці XVIII в. для Нарушевича (теп. в бібл. Чарторийських, теки Нарушевича № 122). Порівнаннє переконало його, що се копія з Поґодінського кодексу, так що з текстуального погляду він не має інтересу, і варіантів з нього видавець не наводив. Але копія ся заховала нам при кінці цікаву записку, що читала ся при кінці ориґіналу (теперішній Поґодінський кодекс кінця вже не має); з неї довідуємо ся що та копія (теп. Поґодінський кодекс) була списана в 1621 р. в Животові, для кн. Стефана Четвертинського в памятну хвилю відновлення православної єрархії:

„Прежде сего року прыѣхалъ в (Животов) Өеофанъ божею милостію святого града Єрусалима и всея Палестыны патріарха з Москви до Киева за панованя короля его милости польского Жикгмонта юже третего; в Киевѣ посвятилъ митрополита Йова Борецкого, и одъѣхалъ до козацкого мѣста Терехтемирова, боячи ся, абы од Ляховъ не былъ посланый в заточение. З Терехт(ем)ирова одпровадили его козаки запороские чрез землю Рускую до земли Молдавское, а гды провадили патріарху, теды его милость князь Стефанъ Четвертынский яко благочестивый панъ, державца животовский, з великимъ тумультомъ люду конно потикалъ, а духовенства немало собравши ся, пѣшо сосстретили з крестами и вопровадили в замок животовский, в суботу мясопустную в року 1621, месеца февраля 3 дня. Третего дня по приѣзде поблогословивши

всю фамилію княжати его милости Стефана Четвертынского, одѣхалъ патріарха; также честно одпровадивши его оддали Волохамъ".

Видно не вважав відповідним згадати сей писар, що тодїж у Животові посвятив патріарх Пасія Іполитовича на владику холмського — останнього з серії епископів.

Що до способу видання тексту, то безперечно зроблено воно старанно, але за мало історично, а за богато фільольоґічно. Взагалї видання літописей петербурською археоґрафічною комісією робили ся з занадто малим оглядом на потреби історичного ужитку, а тепер з переходом до спеціалистів-фільольоґів ся тенденція ще зміцнила ся. Тексти видають ся так як би призначали ся до ужитку фільольоґів і тільки; зовсїм нїчого не робить ся для того, щоб улекшити користаннє з них як історичних джерел історикови. Нїчого з того, що практикуєть ся при виданню історичних джерел — ніяких відсилачів, порівнянь, вказівок джерел, пояснень річевих — нема тут. А се шкода.

М. Грушевський.

В. Щепкинъ — Рѣзное деревянное тябло XIII вѣка (Сборникъ статей посв. В. И. Ламанскому, 1908, II, с. 786-791+3 табл.).

Д. Щепкін публїкує дуже інтересну річ, першу в своїм родї. Се деревляний, сосновий брус, довгий коло півтретя метра, широкий коло 25 цм., різьблений з одного боку. Посерединї роспятий Христос, з Богородицею й Іваном Богосл. (написи: іс хъ, марьꙗ, иянъ), по двох сторонах ангели (надписи: х(ер)овим(ъ), серофи(мъ)), далї святі — з правого боку Георгій і Іля (о гюрги — невиразно, о ильꙗ), з лївого Николай і Варвара (о никола, (вар)вара), і на кінцях два фантастичні звірі — льві, обернені головами в середини, вони служать декораційними закінченнями сеї ґалєрії святих образів. Брус має слїди цвяхів, якими був прибитий.

На підставі палеоґрафічних прикмет букв, переважно анальоґічних з надписями XI—XII в., в меньшости — XIII в., а також іконоґрафічних типів святих видавець датує сю різьбу XIII віком. Фонетика написей (ильꙗ, марьꙗ) вказують на „русскаго мастера". При тім „памятникъ происходитъ изъ нашего сѣвера". Дуже се мало, і хоч по словам видавця „болѣе точныя указанія не могли быть добыты", але все таки більше відомостей про те, звідки попала ся памятка до музею, бажало ся б мати. Так само доконче пожадана близша аналїза і іконоґрафічних, і палеоґрафічних прикмет сеї цїкавої памятки.

Бо що вона справдї цїкава, про се не може бути двох гадок. Се правдоподібно ґеимс старої деревляної сїльської церкви, і то судячи по

добрім захованню, в місцї сухім, далеко від атмосферичних впливів — се, дуже можливо, ґзимз над олтарною перегорожею, котрої різьблені образи могли в біднім обиходї такої церкви заступати образи теперішнього іконостасу (в XIII—XIV в. таких іконостасів ще не було).

Видавець вказує на подібність львів і ангелів до володимирських релефів XII—XIII в.; техніка надписей — вирублених „дрібними ударами трекутного вістря" пригадують йому нумерацію блях, якими криті бані володимирської катедри (на Клязьмі). Се потверджувало б хронольоґізацію, виведену з прикмет іконоґрафічних і палеоґрафічних; але, повторяємо, бажали б ми їх докладнїйшої аналїзи.

М. Грушевський.

В. Г. Лясконронскій — Къ вопросу о битвѣ кн. Витовта съ Татарами (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1908, VII, с. 70—77+мапа).

Згадую сю замітку тому, що свого часу обговорював статю сього автора про Витовтів похід на Татар (Записки т. XXX), а ся замітка служить для неї доповненнєм. Автор, бувши в околицях нижньої Ворскли, старав ся зібрати якісь перекази чи вказівки на місце бою Витовта з Ідикою, і йому здаєть ся, що він знайшов їх. Про с. Хандалїївку йому оповідали, що вона названа від якогось Алея чи Едалея, що бив ся там, а в инших оповіданнях згадували про війну якогось Хандака, що йшов з Турецької землї забрати землї за Ворсклою. Автор хоче бачити в обох іменнях Ідику: Едалей — се Едеґа-аґлен (оґлан), а Хандак — се „хан Ідика". Та досить воно дивно було б, що у тім самім місцї в народнїх переказах одна особа називала ся зовсїм різно — раз по Гаммеру, а другий раз по Смірнову. До того ж в нашій традиції Ідика Едеґа-оґланом не зветь ся, а ханом трудно його було звати, бо він ним не був. І кінець кінцем треба великої віри, щоб бачити в сих переказах память про битву 1399 р. Теж саме, коли автор в переказї, що на місцї хутора „Красна горка" били Шведа, бачить память того, що тут побито Витовта. Інтереснїйше зближеннє Келеберди з Керімбірди, але воно нїчого не дає. Автор, правда, пише: „Такъ какъ Витовтъ, проводя свою политику относительно степи, поселялъ татарскихъ выходцевъ въ важныхъ стратегическихъ пунктахъ[1]), на которые было бы можно, въ случаѣ надобности, опереться, то и Келеберда могла быть пунктомъ, на который держалъ свой путь Витовтъ". Але про таке осаджуваннє Витовтом татарських претендентів на заднїпрянських пустинях поки що нї-

[1]) Підчеркую сї слова від себе. *М. Г.*

чого не звісно. І спомини тутешні про набіги і ловлю людей арканом, може автор признає, далеко свіжійше могли заховати ся з XVII, а не XV віку; взагалї льокальним переказам з XIV—XV в. не легко було тут задержатись, коли потім майже століте сї околицї пролежали пусткою. Отже кінець кінцем позитивного результату розвідки д. Л. не дали.

М. Грушевський.

А. И. Яцимирскій — Значеніе румынской филологіи для славянскихъ изученій (Журн. Мин. Нар. Просв. 1908, IX ст. 121—142).

Статя чисто інформаційного характера, не дуже повна — як порівняти суму поданого матеріялу до намічених заголовком рам, але мимо того пожиточна. Автор розділив тему на 2 части: про теорії романського походженя румунської народности (балканська — Ресслера, карпатська — Ксенопола і іллірійська — Денсушяну) і про славянські елементи в румунській мові. В тій частині цікава згадка, тілько на жаль не розвинена ширше — що як раз було вказане самою темою, про латинську термінольоґію румунів з епохи житя номадів-пастирів і славянську з житя осїлих хлїборобів-селян (124 ст.). В другій частині (від стор. 128) автор переходить румунсько-славянські взаємини по народностям славянським — Болгар, Сербів, Руси (Бесарабія, Буковина, Галичина, півн. Угорщина), Польщи, Мораван-валахів і Словаків. Тут — на нашу гадку — автор дуже провинив ся, що не завдав собі труду вказати на досить богату лїтературу наукову о тім питаню; а можна се було вчинити хоч би в нотках. З полуднево-східними Славянами лучила румунів перше всего однїсть греко-православної віри і славяно-православної церковної культури. Автор вказує тілько на церковну книгу з її славянським язиком; додамо до сього від себе і тїсну звязь церковного малярства, яке в Молдовалахії розвинуло ся дуже високо на протягу XV—XVI вв. під впливом полудневого славяно-візантійського православія, а з Румунії перейшло живцем на карпатську Русь (північ. Угорщину, Буковину, галицьке Підгірє). Церковна однїсть Румунії з тою частиною України дала нам ще богато і чисто-фільольоґічних матеріялів, знов на протягу XV—XVI вв., звісних в славянській фільольоґії під назвою славянських рукописів молдавського походженя. Ними занимав ся автор статї з великою користю для науки, тому диво, що в данім случаю не використав для даного питаня своїх богатих матеріялів і відомостий. Дальше не згадав автор про долю славяно-руського, а в дальшім розвою українсько-руського язика в Молдовлахії, особливо в її внутреннім діловодстві, з якого прецї вийшла цікава румунсько-руська актова мова, про яку автор говорив недавно в осібній моноґрафії

(Рус. фил. Вѣст. LV). Так само не спімнув автор про заміну сьої мови польською на початку XVII в., досить богаті сліди якої находять ся і у нас у Львові в Ставропиґії. Все те варте було значно більшої уваги. Конець статї (від 131 ст.) присвячений історії славянської мови і письма у Румунів, цікавій дуже паралєлїзмом борьби за народну мову і латинку з анальоґічними еволюціями тої самої справи і у сусїднїх Славян — Болгар, Сербів і Руснпів. Як тут, так і там борьба йшла не тілько за саму справу, але і за пусту зовнїшню форму; і тут і там доходили до абсурдів чи то в ненависти до колишнього „свого“, чи то в загорілій пуріфікації в ковану на сліпо „нової“, чи там компромісової мови, яка все таки не вспіла запанувати над чисто-народною, яко продуктом культурно-історичного житя нації. До уступу про русско-румунські взаємини в Бесарабії (від 1812 р.), додати хиба належить, що перед „Россійско-румунскою граматикою“ 1827 р. видано в Кишиневі „Краткую россійскую граматику“ по румунськи для кишиневських семинаристів 1819 р. (Церков. Музей у Львові № 718). Кінчить автор статю вказівкою (pro domo sua) на важність спеціяльної румунської катедри в росийських університетах.

І. Свєнціцкий.

И. И. Лаппо — Гродскій судъ въ великомъ княжествѣ Литовскомъ въ XVI столѣтіи (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1908, I, ст. 51—113).

Історія і еволюція українсько-руського права досї ще представляють ся мало розслїдженими, не дивлячи ся на розмірне богатство матеріялів, цікаве наслїдуваннє правних форм, інститутів і норм на протязї довгого часу і деякі ориґінальні, своєрідні прикмети, що повинні би звернути на себе увагу дослїдників. Причина такого явища ясна і зрозуміла: росийська державність все сприяла і навіть штучно викликала наукові студії над давниною того державного тїла і того народа, котрий тепер складає осередок і підвалину, а разом з тим й упривілейовану, полїтично і культурно-пануючу національну ґрупу росийської держави; все те, що сприяє культурному підвисшенню сеї складової частини загально-росийського конґльомерату і виробленню потрібної історичної традиції — завжди мало діяльну допомогу від впливових росийських сфер і суспільства, а наукових робітників на сьому полї нїколи не бракло. З тих саме причин і первісний період укр.-руського права, що явило ся жерелом рецепцій для півночи, розроблений і вислїджений далеко краще і навіть досить повно. Що ж до литовсько-руського періоду, то тут, особливо в сфері судівництва, а ще більше — в стислій сфері поступовання судового і устрою судівництва (Gerichtsverfassung) — маємо ледви розпочатий край. Отже при таких умовах невеличка роз-

відка д. Лаппо стає помітним явищем і ми її витаємо. Д. Лаппо відомий вже нам, яко автор великої (хоч і дуже слабкої) праці: „Великое Княжество Литовское за время отъ заключенія Люблинской Уніи до смерти Стефана Баторія“ (Т. I, Спб. 1901 р., надруков. в „Запискахъ Истор.-филологич. факультета И. Спб. Университета“ ч. LXI). Згадана ж статя вяжеть ся з попередніми його розвідками про суд земський і підкоморський, уміщеними в „Журн. Мин. Нар. Просвѣщенія“ за 1897 р. кн. VI і 1899 р. кн. VIII (див. Записки т. XXIX).

Зазначаючи важливість моменту, який знаменує введенє 2-го Статуту 1566 р., розвиненого й зміцненого 3-м Статутом 1588 р., автор констатує те значіннє, яке мали сї законодатні акти для встановлення нових прінціпів і реорґанізації старо-руського судівництва, передаючи його з рук воєвод, старост і державців в руки „народа-шляхти“ русько-литовської держави і закріпляючи за нею в сїй сфері „одно ровное право... однакій а не инакшій судъ, моцъ и поступки судовыи и послушенства...“ Розвідка й присвячена виясненню й змальованню одної з форм реформованого суду, а саме — нового замкового ґродського суду, — на підставі 2-го і 3-го Статутів, актів Виленського Центрального Архиву й инших матеріялів.

Д. Лаппо розкриває перед нами досить детайлїчно зроблену картину. Зазначуючи новий поділ на судові округи і ту точність, з якою означені були нові межи кождої судової округи, автор докладно зупиняєть ся на обовязках і правах, ролї і участи в судових справах і розправі поодиноких судових урядників (староста, судія, писар), умовах настановлення на уряд і заступництва, цензї і т. и.; призначенню, обовязках і становищу судових служебників; місцї і часї судових сесій, — в залежности від подвійного характера ґродського суду: яко одного з повітових, дарованих шляхтї після Статута 1566 р. — з одного боку, і яко суду старости — з другого. Не менше докладно обговорене значіннє, зміст, технїка ведення записей і переховуваннє актових ґродських книг. Застановляючи ся над компетенцією ґродського суду що до „властивости суду“ — рода справ, що до нього належали, автор констатує, що до нього належали й справи карні, виділені з компетенції земського суду, як також (по Статуту 1588 р.) справи про переступ перекупнями мір і цїлий ряд ріжних инших справ, через віддане їх на розгляд суду ґродському на підставі добровільних умов. Досить повно зазначений також зміст і порядок судових засїдань і розправ, а також хід справи, починаючи від внесення позву аж до оголошення вироку.

Взагалї розвідка д. Лаппо дає досить цінну систематизацію детайлїв устрою й функціоновання ґродського суду, визбираних переважно з певних жерел і сирих матеріялів; але, на жаль, все ж таки потрібує

доповнень і докладнійшого розроблення. Так, наприклад, занадто мало подано відомостей про представництво й правозаступленнє, про доводи, про устрій судової канцелярії, нагороду суддів і т. и. Крім того, зупиняючись переважно на формальних речах, автор не вияснює добре характеру, духу і тих основних прінціпів „нового“ суду, котрі зазначив в початку своєї розвідки. *О. Н.*

Донскія Дѣла. Книга вторая. (Русская Историческая Библіотека, т. XXIV, СПб., 1906, II+55 (зміст) + 1112+71, 4⁰.

Книга перша „Донскихъ Дѣлъ“ була обговорена в XXX томі Записок. Сей другий том обіймає листуваннє Московської держави з Донським військом з р. 1640 по 1646, і то ще частину документів сього останнього року відділено для III-го тому. Усї ті документи узято з колишнього посольського приказу та ще з московського Головного Архиву министерства заграничних справ („Донскія Дѣла“ і „Донская Книга № 1“). Подані в сьому томі документи мають чималий інтерес і для українського історика, бо дають змогу вияснити взаємні відносини між козаками запорожськими та взагалї „Черкасами“ з одного боку, і з Донськими козаками з другого. Відносини ті були доволї чуднї: українські люде „Черкаси“ то виступають разом з Донцями, разом воюють проти спільного ворога (найбільш Татар), то знов поводять ся з Донцями як з тими самими Татарами і „громятъ“ їх не згірш, як „невірного бусурмена“. В дальших рядках ми розглянемо осібно кожду катеґорію тих відносин.

Почнемо з першої катеґорії: Українські козаки в спілцї з Донцями. Перш за все зустрічаємо серед Донців гетьмана Гуню. Відомо, що при кінцї липня 1638 р. Гуня і Филоненко, притиснуті Поляками в таборі над Старцем, мусїли були втїкати, бо козаки положили вже були піддати ся Полякам. Утїкли вони на Запороже, і після того ми про Гуню нїчого не чуємо. Тепер виявляєть ся, що він подав ся до Донців і вступив до них у військо. Року 1640 19 червня Воронежський воєвода Веляминов відписує в Посольський приказ: „доѣхалъ Донской козакъ Ортемей Есауловской... сказывалъ, что де которые Донские козаки пошли было на Черное моря, атаманъ Гунка Черкашенинъ з Донскими козаки, пришли къ Чорному морю и къ гирлу, і въ томъ де гирле стоятъ 40 катаргъ Турскихъ людей и тѣ де Турские люди ихъ на Черное море не пропустили, да онъ же де Гунка привелъ въ Озовъ въ языцехъ Татаръ шти человѣкъ“ (стр. 44). Ходило з Гунею в морський поход з Азова „23 струга“ (стр. 45). На жаль, далї про Гуню не чуємо: чи не загинув він незабаром потому?

Цікаво знати, скілько взагалї було українських козаків серед Донців. На се деяку відповідь дають кілька документів з р. 1641: „А нынѣ

де в Азове атамановъ і козаковъ, и Татаръ и Черкасъ въ 2000 человѣкъ" (стр. 163); „а на Дону де во всѣхъ городкѣхъ атаманы і козаки живутъ по прежнему для добычи, а всѣхъ де ихъ будетъ, которые живутъ на Дону, съ 7000 или съ 8000 человѣкъ" (стр. 125); „а ныне де въ Азове съ прибыльными людьми, которые пришли къ нимъ изъ верховыхъ городковъ, атаманы и козаки, і которые пришли къ нимъ же изъ Литвы и з Запорогъ Черкасы, и тѣхъ де всѣхъ людей въ Азове тысячь съ 5 или съ 6" (стр. 219). Таким чином українського елементу на 7 - 8 тисяч усього Донського війська в р. 1641 могло бути може 1—1½ тисячи. Пізнїйше було їх певно більше, бо р. 1846 наміряло ся прийти на Дін одразу 5000, але про се буде мова далї. Тепер же, ідучи хронольоґічно, зазначимо, що на початку р. 1641 донські козаки „сошлись на Крымской степи з запорожскими козаками, і ходили къ Перекопу" (стр. 120), і побиті в битві Донцї зістали ся у запорожських козаків.

Крім Гунї бачимо ще иньшого отамана — Черкашенина Миска Тарана, що ходив з Азова на 5 стругах з 300 душами на Чорне море. Про сей похід та про те, як з ними віроломно обійшли ся Поляки, докладно оповідає р. 1641, в жовтнї оден з утікачів, Юрій Марков (Марченко): „И сошлися съ ними противъ турского города Очакова турскихъ людей 5 катаргъ да 12 малыхъ полукаторгъ. И они де отъ тѣхъ каторгъ побежали было къ Днепровскому устью, а въ томъ де Днепровскомъ устье стоитъ Литовской полковникъ Душинской, а съ нимъ польскихъ и литовскихъ людей съ 1000 человѣкъ. I вшедъ они въ Днепръ, тому полковнику учали давать подарки, чтобъ онъ имъ въ томъ мѣсте велѣлъ побыть до тѣхъ мѣстъ, какъ Турские люди отъ Азова отойдутъ. И тотъ де полковникъ подарки у нихъ взялъ, да у нихъ же учалъ просить струговъ ихъ, и они де ему струговъ не дали. И онъ де писалъ къ Очаковскому пашѣ, гдѣ стоятъ катарги, чтобъ Турские люди на нихъ, козаковъ, шли, а онъ де, полковникъ, съ своими людьми на нихъ пойдетъ съ ними-жъ вмѣсте. И Турской де и Очаковской паши тому полковнику не повѣрили, на нихъ не пошли. И онъ де, полковникъ, послалъ отъ себя къ Турскимъ людямъ дву человѣкъ Поляковъ добрыхъ въ закладъ: одинъ словетъ Грушевский, а какъ тѣхъ Поляковъ зовуть, того, сказали не вѣдаютъ. И Турские де люди по полковникове присылке на нихъ пришли, а Литовской де полковникъ съ своими людьми сверху Днепра на нихъ же пришолъ мѣлкими судами, а судовъ де было у полковника больши 100; и на море де ихъ Турские люди побили вмѣсте съ Литовскими людьми. А атамане де ихъ Миска Тарана взяли, а они де (Марченко з товаришами) съ того бою ушли" (стр. 251—54 і 398 9). Року 1645 бачимо новий морський похід Донців, де Запорожцї беруть поважну участь: „Апрѣля въ 20 день, зъ Дону атаманы

и козаки пошли на Черноя моря трицать четыре струга, а отаманъ съ ними Олексѣй Старова, да съ ними Запороской полковникъ Сулимъ в Запороскими Черкасы, да къ нимъ же де на моря пригребло трицать струговъ Черкасъ; а ещо де ихъ [къ себѣ] изъ Запорогъ двацать струговъ идетъ на моря, і всево Запороскихъ струговъ пятьдесять; и з Донскимъ Войскомъ сошлись вмѣсте. И быть де имъ подъ Керчью; а съ моря идучи, промышлять надъ Озовымъ; и лѣсницы на море дѣлають, а срокъ положенъ Петровъ день" (стр. 742—3). Далї про морські походи українських козаків разом з Донцями не чуємо, за те що раз більш прибуває на Дін охочих до військового заробітку. Року 1646 2 мая білгородський воєвода князь Хилков сповіщає посольський приказ, що прийшли до нього „изъ Литовские сторони" з міста Бобрика „Стенька Емельяновъ", та з Гадяча „Климко Прокоповъ", а з ними „изъ розныхъ городковъ Черкасъ шестьдесять восмь человѣкъ", і просять щоб пустити їх річкою Дінцем на Дін до Донських козаків або на Вороніж (в Вороніжі збирав охочих Ждан Кандирев. „А прийшли де, государь, онѣ изъ литовские стороны тебѣ, государю, служить, слыша твоє государево жалованья... Да тѣ же Черкасы... сказали, что де, государь, собралось изъ литовской стороны изъ розныхъ городковъ Черкасъ, тысечь съ пять, и стоятъ въ собранье; а только де, государь, будетъ имъ твое государево жалованье, и тѣ де, государь, Черкасы хотятъ изъ Литовские стороны итти тебѣ, государю, служить" (стр. 794—5). З документів видно, що тих 68 „Черкасів" на службу прийнято, а „жалованья" дано їм: „по два рубли да по две чети муки ржаные, да по осмине крупъ или толокна; да къ пищалемъ по ѳунту зелья, да по ѳунту свинцу человѣку. А на Дону указали есма имъ дати нашего жалованья по три рубли человѣку" (стр. 810—1). Що ж до тих 5 тисяч, то звелено їм одказати, щоб вони не приходили, бо немає, мовляв, чим їх везти на Дін: усї судна пішли під „ратныхъ людей". А як би вони почали допоминати ся та посилати ся на те, що ось же 70 Українців прийнято, то одказати їм, що прийнято тих 70 через те, що їх небагато — треба було добрати до комплету. Українцї безнастанно прибували на Дін: 5 мая тогож року 1646 воєвода воронїжський Бутурлин пише, що у Кондирева уже є 3000 охочих людей, „да сверхъ, государь, трехъ тысечь вольныя люди пришли на Воронежъ и ныне безпрестанно ѣдуть и идуть многие люди изъ многихъ городовъ Черкасы и Татаровя, и стрельцы московские и холопи боярские" (стр. 817—8). 10 мая тогож року князь Хилков з Білгорода сповіщає, що пришли „изъ Литовские стороны, изъ городка Олешни (з Лубенщини) Черкасы, Тимошка Пушкарь съ товарѣщи, пятьдесять человѣка и подали мнѣ... листъ отъ Яна Козловского, осадцы и намѣстника Алексан-

дровского (тоб-то лубенского)“ (стр. 863), — принято й сих і післано на Дін. (На стор. 867 уміщено „проѣзжій листъ“ (глейт) Яна Козловського, „намѣстника и осадцы Александровського“, — мабуть підроблений). 6 серпня тогож року воєвода Бутурлін знов приймає 23 „Черкасів“ і одсилає їх на Дін, давши „жалованья“ „по рублю да по осьмине муки ржеңые человѣку“. Нарешті з „поручных взаимных записей вольныхъ ратныхъ людей, набранныхъ въ украйныхъ городахъ для отправленія на Донъ“ (в маї та в червні р. 1846) видно, з яких саме місцевостей ішли на Дін ті охочі, а саме: „Павелъ Самсоновъ сынъ Черкашенинъ“ — з Оскола в Курщині (стр. 1013), 6 душ - з „города Литовского з Ромны города“ (1015), далї з Корсуня, Глухова, Богуславля (1016), Зіньковa, Гадяча, Змигорода (?) [може Миргорода?], Лохвиці, Жижева (?) (стр. 1023), Полтави (між иньшим: „Степанъ Івановъ сынъ Хмель“ стор. 1025), Олешни (Лубен), Чигирина, Миргорода, Торжова (?), з Боровца города (?) (стр. 2026). Усї ті охочі давали поручну запись, де було прописано, що царського „жалуванья“ „намъ ...нѣ пропить и нѣ проворовать, и ни х какову воровству нѣ приставать“, царей не зраджувати, з Дону не втїкати, і без дозволу у Крим чи в Литву (тоб-то на Україну) не ходити.

Тепер перейдемо до другої катеґорії відносин українських козаків до Донців — ворожих.

Року 1841, 18 червня напали на донські солеварні „воровскые Литовские люди измѣнники, Чугуевскіе Черкасы“: тридцять душ з отаманом Василем Копанем. Підчас нападу 8 „Черкасів“ убито, а девятого „Черкашенина Өомку“ узято в полон, і отой „Өомка“ показав, що вони усї (аж 80 душ) прийшли з Полтави „для воровства на Сиверской Донецъ и на иные заполные рѣчки, на реку на Донъ побивать Рускихъ людей и не припущать съ Руси рекою Доном и Сиверскомъ Донцомъ въ Азовъ государевыхъ Рускихъ людей и изъ Азова на Русь“ (стр. 241—2). Цікаві епітети, якими наділяють Українців: „воровские литовскіе люди“ (ст. 241, 549, 550, 551, 619), „Черкаси или иные какие воры“ (стр. 351), „воры Запорожские Черкасы“ (стр. 354), воровскіе Черкасы“ (431, 566, 643, 800, 1109).

Року 1641, в квітнї напали 38 „Черкас“ у гирла річки Богучара і трьох Донців „срубили“, а двох держали в полонї три тижнї (стр. 96). Року 1642, в червнї приїхав в Москву Михайло Засецкий (висилали його на Дін) і оповідав, що 100 „воровъ Запорожскихъ Черкасъ“ напали на нього та били ся з його ватагою цїлий день, і що „въ черняхъ Донецкихъ вездѣ Черкасы и по рѣчкамъ по многихъ“ (стр. 364), так що й проїхати трудно. Отаманом над Донськими Черкасами був тодї Семен Забузький. Засецький не подарував того нападу і зажадав, щоб

справу розсліджували. Валуйський воєвода Леонтєв послав до Забузького лист і зажадав, щоб він написав, хто саме „громили“ Михайла Засєцкого та „ис которыхъ тѣ Черкасы городовъ“. На се Забузький одписав (поданий лист його в перекладі: „Списокъ з белоруского писма“, як записали в посольському приказї), що Засєцкого та його козаків „громили“ Мокейко та Тимошка, „и я ихъ не засталъ; а коли бъ я ихъ засталъ, и я-бъ ихъ задержалъ. А вѣдомо тебѣ чиню, что тотъ Мокѣйко и Івашко Слепой живутъ въ Жигимонтове; они вѣдаютъ о всѣхъ своихъ товарыщехъ, а большой у нихъ былъ Кирѣй; тотъ живетъ въ Голтвѣ; а инѣхъ я не знаю. Они о себѣ и о товарыщехъ своихъ вѣдаютъ“ (стр. 444). Очевидно, отсї самі козаки оповідали в маю того-ж таки р. 1642, що вони „хотятъ дожидать ся на Донцѣ Турскихъ и Крымскихъ пословъ и гонцовъ, и хотятъ. . (ихъ) громить“ (стр. 432). Що до Семена Забузького, „атамана старшего над козаками войска его королевское милости Запорозкаго“, як він себе титулує в другому листї до валуйського воєводи Леонтєва, то з листа його знати, що він мав подавати відомости про Татарів, де вони кочують. В тому-ж таки листї він виправдуєть ся, що немов би то він хотів пограбувати Валуйку: „Дошла до насъ вѣдомость, иже насъ удалъ передъ Вами Степанъ Бушинской и Думко (Демко?) Черкашенинъ, перeѣзщики Волуйские, будто мы хотѣли злымъ замысломъ взяти Волуйку и извоевати, чего не дай Пане Боже заховати, жебы мы могли важити.. постановленье кролевское... розрывати: Не ймите... вѣры, а мы хочемъ и будемъ съ вами по крестному целованью мирно жити. Писанъ у Торскомъ, июня 7-го дня, року 1642 году (!)“ (стр. 438). Року 1644, в липнї, донські козаки (з під Азова) жалїють ся на українських: „стало отъ нихъ („литовскихъ воровскихъ людей“) по Дону і по Донцу воровство большее: пришли изъ Литвы не малые люди, боле семисотъ человѣкъ, насъ, холопей твоихъ, въ разъездѐ и всякихъ чиновъ твоихъ государевыхъ людей громятъ и рубятъ; и Донъ реку пересѣкли, и на Донце, государь, лежать многие люди“ (стр. 550). Року 1645, в місяці маю знову „воровскихъ Черкасъ“ душ з 300 „громили“ коло Богучора Воронїжцїв, і кінні, і піші, і навіть з суден; вони взяли в полон трьох Воронїжцїв і допитували ся: „будары де снизу идуть ли, и вскоре ли будутъ, и на Дону де въ козачьихъ городкѣхъ козаки есть ли, и чтобъ де онѣ ихъ, Черкасъ, повели на козачьи на богатые городки, гдѣ козаковъ живетъ мало, и на государевы украиные городы, на села, на деревни, на богатые“ (стр. 643—5). Цїкаво, що узяті в полон оповідають, що коли їх „громили“ та за ними гнали ся по березї, „онѣ де слышали, многие люди рускимъ языкомъ говорили, а не по черкасски“, тоб-то брали участь в погромі Донців таки й свої-ж, Донцї. А що се справдї

бувало, то про се сьвідчить ще й „челобитная Юрья Марченка“, де він просить дати на дорогу „пороху и свинцу, противъ нашей же братьи Ововскихъ козаковъ“ (стр. 276—7).

Ще кілька фактів, коли Українці „громлять“ Донців. Року 1646, в липні їхали в Москву з Дону боярський син Корякин з ватагою, „и на рѣке Айдаре громили насъ Черкасы; въ осаде отъ нихъ сидели сутки, и съ ними Черкасы, бились“ (стр. 897). Трохи пізнійше, 31 липня знову чуємо, що „Черкасы на рекѣ суды громятъ безпрестанно і Верхние козачьи два городка разорили“ (стр. 923). Які саме „городки“ — здаєть ся про се саме говорить воєвода Вороніжський Бутурлин, оповідаючи, що 11 червня 1646 р. надійшли „к козачьему горотку къ Решотову (Решети), отъ рѣчки Тихой воровские Черкасы, конные, человѣкъ съ триста, и больши“. Городок той зруйновали, а тих, що взяли в полон, повели з собою і держали у себе чотири дні та веліли їм повести їх, Черкас, у Вороніжський повіт під Боршев манастир і до села Усмани, та й під иньші села. Чули вони од тих „Черкас“, що отамана їхнього зовуть „Петрушком“, есаула Жада... [обірване слово]. „Да и прежъ де сего тѣ жъ Черкасы воровали и грамили на рекѣ на Дону Воронежцовъ торговыхъ людей“ (стр. 1109). Взагалї українських козаків на Дону вважали за „воинскихъ людей“, як і Татар (стр. 322), з якими, як з ворогом, треба бити ся. Донський атаман Корякин вичисляє перед царем свої заслуги — каже, що він вірно йому служив, „на приступехъ съ Польскими, и съ Литовскими, и съ Немецкими людьми, и съ королемъ, и съ королевичемъ, и з гетманы польскими и съ Черкасы Запорожскими бился, не щадя головы своей“ (стр. 698).

Виберемо ще звістки про українських або таких, що через Україну втікали — бранців-втікачів. Року 1641 прибігли з Дону кілька бранців у Вороніж, а між ними „Литвин Мартинко Васильевъ взятъ въ полонъ изъ Литвы съ Суколя (Сокаля?) города, тому де двенатцать лѣтъ“ (стр. 199); був в полоні у Черкесів в „Стомане городѣ“ (?); про Юрка Марченка, про морський похід Миска Тарана (і віроломство Поляків) була мова ранійше; один з тих, що ходили з Тараном, товариш Марченка — Алексій Сєдой оповідає, що після погрому він „шолъ на Литовской городокъ, на Крыловъ, и съ Крылова язъ шолъ на Черкаськой городокъ, и съ Черкаського городка шолъ я на Киевъ“, далї на Сєвск і до Москви (стр. 397). Иньший втікач (Донець) оповідає, що вони („невольниковъ розныхъ земель девяносто три человѣка“) повбивали на каторзї „турскихъ людей“ і втікли; утїкали „на Булгарскую, да на Мултянскую, да на Польскую землю“ (стр. 592) Цікавий тип одного втікача, теж з тієї ватаги, де був отаманом „Михайло Черкашенинъ“ (Таран). Забрали його в полон і привели „въ турской городъ Урвань“,

жив він „у Турченина у Кегей Магмета“. Після Покрови він утїк од нього в Волощину, „да на Литовские городы, на Соврань, а съ Саврана (Саврани) на Лысенки (Лисянку), да на Звенигородъ (Звенигородку), а ис тѣхъ городовъ пришолъ въ Киевъ, а ис Киева шолъ на Конотопъ, а ис Конотопа на Путивль“ (стр. 372—3). Між иньшим він добув десь собі сфальшований пашпорт, за підписом якогось не імітичного Мирброцкого підстарости Мартина Кердиєвича, в якому прописано було: „Вѣдомо чиню (державцям, старостам, підстаростам і намістникам)... и челомъ бью (sic!) о Донскомъ козакѣ, имянемъ Оничке, которой былъ въ Полону въ Очакове городе, и ныне, Божею милостию, идетъ ис полону въ городъ Киевъ молитися въ Печерской монастырь... Писанъ въ городкѣ въ Мурине Броде лѣта 1641-го, ноября въ 12 день“ (стр. 373—4).

Ще кілька дрібних згадок про польсько-українські справи. Року 1640 при кінці квітня Донці посилали „подъ Крымъ и подъ Темрюк“, щоб добути язика, і довідали ся, що „сего лѣта... итти де Турскимъ и Крымскимъ людемъ войною въ Литовскую землю за то, что польской король хочетъ завладѣть у нихъ Волоскою землею, а они той Волоской земли дать имъ не хотятъ“ (стр. 24). В сїчні р. 1642 знову Донці довідують ся, що „многіе де Крымские люди въ походе подъ Литовские городы“ (стр. 286). Року 1642 9 квітня „объявился у насъ Запорожской козакъ Турского царя съ посольскими листы. И мы, холопи твои, у тѣхъ листовъ не наруша печатей, къ тебѣ, государю, къ Москве послали“ (стр. 451, 429—30). Ще є одна звістка, але на жаль, вирвано в середині кілька листків — можна лишень здогадувати ся про польське посольство до Хана на весні р. 1645: „...съ Литовскимъ королемъ: прислалъ де король къ пему своихъ пословъ, а на посольстве де у нихъ договоръ былъ, что взять Турскому царю у нихъ по прежнему дань, какъ у вотца ево была изстари; да ему жъ де Запорожскихъ Черкасъ свесть и на Черноя моря не пущать. И о томъ де у нихъ посольства замирено“ (стр. 744).

Нарештї кілька звісток про торговлю. На початку 1645 р. Донці жалїють ся в Москву, що нема де купити нї пороху, нї їжи, „а съ украинныхъ твоихъ государевыхъ городовъ торговые люди ни съ какими товары, ни з хлѣбными запасы, боясь отъ воровскихъ Литовскихъ людей проѣзду къ намъ, холопемъ твоимъ, на Донъ не ходятъ“ (стр. 619—20). На другий рік у квітнї воевода путивльський Долгорукий сповіщає, що наїхали „изъ Литвы Литовские торговые многие люди съ хлѣбными и со всякими запасы, и съ виномъ, и з зельемъ, и съ свинцомъ продажнымъ, и охочие вольные Литовские люди“, і просять, щоб їх пустити на Дїн. З Москви одписано Долгорукому пропустити їх „чтобъ

нигдѣ ни за чѣмъ никакова задержанья и зацѣпки не было. А вина съ тыми Польскими и Литовскими торговыми людьми пропускать не велѣть" (стр. 785—6). Долгоруков повинен ще був сповістити в Москву, з яких саме міст і скільки тих польських та литовських торгових людей поїхало на Дін (стр. 856). Невабаром про таке саме пише у Москву й Білгородський воєвода Хилков, що наїхали „Литовские люди", з вином та табаком, і хочуть одні їхати на Дін, другі на Вороніж. З наказу з Москви Хилков вино і табак „запечаталъ". Тоді вони забрали свої товари і поїхали назад. Серед купців був Ондрюшко Коченовський з Могилева.

Отсе й усе, що можна витягти з другого тому „Донскихъ Дѣлъ".

В. Доманицький.

Ludwik Kubala — Zaprzepaszczona kraina (Kwartalnik historyczny 1907, ст. 612—653).

„Zaprzepaszczona kraina" — се Брацлавщина, незвичайно урожайна, густо населена, цвитуча область, яку польське військо до спілки з Татарами за кілька місяців (від падолиста 1654 до марта 1655) вспіли перемінити в дику пустиню повну звалищ і трупів.

Автор починає своє оповіданнє від весняної виправи польського війська 1654 р., яка покінчила ся невдалим приступом під Умань. Далї переповідаючи опис подорожи Павла з Алепу, подає образ цвитучого стану Брацлавщини в червни 1654 р. За сим йде опис осінного походу в падолистї і грудни 1654, битви під Охматовом та варварського пустошення Брацлавщини польським і татарським військом.

Всї ті подїї описані не в перший раз. Весняна виправа і осінний похід на Брацлавщину змальовані цїлком докладно і вірно у Костомарова (Богданъ Хмельницкій, изд. литер. фонда Ст. Петерб. 1904, стор. 583—591). Деякі епізоди, прим. оболога Буші представлені у Костомарова більш детайльно і плястично. Се все промовчує д. Кубаля і бере ся відкривати Америку вдруге, зовсїм без потреби. При тім стрічають ся в оповіданню часто разячі промахи і непорозуміння. Так на ст. 639—640 автор описує здобутє міста „Demkówka" а відтак додає в новім уступі: „Zdobyto następnie Dymówkę, Chołdakówkę" etc. Між тим „Demkówka" і „Dymówka" се одна і тота сама оселя, властиво опис обологи Demkówk-и у автора належить до Димівки (Ср. Костомаров с. l. ст. 586). Дуже баламутно вийшов образ битви під Охматовом. Перш за все Хмельницький не мав під Охматовом 60.000 війська, бо по сучасним жерелам було у нього стільки **всього** війська, а йдучи на відсїч під Умань зоставив він Бутурліна з частиною війська під Білою Церквою та мав зі собою лише 25.000. Потім оповівши першу удатну атаку польського війська на козаків, не знає чим пояснити пізнїйше за-

мiшаннє i неудачу i приписує се темнiй ночи. Дивно, що д. Кубалї не вiдомо, що се замiшанє в рядах польського вiйська викликав Богун, який по вiдступленню Полякiв вiд Уманя вийшов за ними i в рiшучу хвилю битви напав на польське вiйсько в заду, переломав наступаючi ряди i злучив ся з Хмельницьким. Не знаємо також, чому при описи цвитучого стану Брацлавщини в червни 1654 р. послугував ся автор англiйським перекладом записок Павла з Алепу (в р. 1829), коли iстнує далеко повнiйше i критичнiйше росийське виданє в р. 1896—98 (переклад Муркоса).

Але є в працї д. Кубалї i дещо нового. Сюди належить опис стрiчи Потоцкого з Менглiґераєм пiд Ободiвкою, 7 сiчня 1655 р. i детайльний образ звiсного руйнований України Татарами i Поляками пiсля битви пiд Охматовом. Кров стинає ся в жилах, читаючи звiстки, як самих немовлят убито майже 10.000 (ст. 649), або як в Думитрашiвцї стрiляно з армат до населеня, яке просило пощади (ст. 651). Так виконувала Польща свою цiвiлiзацийну мiсiю на Українї! Ми завидуємо д-ви Кубалї епiчного супокою, з яким описує тотi звiрства.

Не розумiємо також, чому ш. автор наводить у своїй розвiдцї вiдому з Костомарова (с. I. 706) пiсню:

Вийди, Василю, на могилу
Поглянь, Василю на Вкраїну etc.

додаючи до неї польський (!) вступ i перекручуючи неможливо деякi слова i звороти пiснї. Пiсня ся не вiдносить ся зовсiм до описуваних автором подiй, лише до часу коли Татари як союзники Хмельницького руйнували Україну. Не вжеж д. Кубаля хоче таким чином сказати, що виновником спустошення Брацлавщини вважає... Хмельницького. Се було би вже надто єзуїтське розумованнє. *М. Кордуба.*

Ю. А. Яворскiй — Малорусскiй отрывокъ Измарагдя XVII в. Sonderabdruck aus der „Jagić Festschrift: Zbornik u slavu Vartoslava Jagića. Берлїн, 1908, ст. 12.

Д. Яворський рiшучо не має щастя анї до памяток нашої народньої творчости, анї до памяток нашого старого письменства, якi звертають на себе його увагу. Знайшовши у митрополїтальнiм церковно-археольоґiчнiм Музеї у Львовi виривок в обемi шести карток iз якоїсь бiльшої рукописної збiрки правдоподiбно XVII в., що мiстить три статї належнi до „Измарагда", вiн уважав вiдповiдним з приводу ювилею професора Яґiча опублiкувати сей вiдривок i присвятити йому декiлька вступних уваг, досить характеристичних для його способу писаня, яким варто придивити ся троха докладнiйше.

Автор розпочинає свої уваги завiткою, що не вважаючи на цїлий

ряд ріжнородних більше або менше цікавих і важних відкрить і дослїдів в обсягу старого південно-руського, а особливо карпато-руського письменства, „нельзя уже и сомнѣваться въ томъ“, що починаючи від XVI в. в тім письменстві „ярко вспыхивало и распространялось все шире и настойчивѣе живое стремленіе къ полному, даже мѣстно-діалектическому приспособленію и усвоенію себѣ литературнаго достоянія какъ современнаго Запада, такъ и сѣдой (!) славяно-русской старины,—но все таки нельзя съ подобной же увѣренностью и опредѣленностью признать, чтобы это стремленіе было въ такой же самой степени сознательно, осмысленно и планомѣрно“. Як бачимо, автор не даєніякого понятя про обєм і характер тих нових, для нього „більше або менше цікавих і важних відкрить і дослїдів“, які майже до основи зміняють вигляд того, що знали попередні поколїня про українсько-руське письменство XVI—XVIII віків, та з його вислїдів видно тільки, що він рад би як найбільше вменшити їх значінє, і не можучи заперечити, що змаганє до лїтературної реґенерації в дусї піднесеня всеї маси народньої в тих віках було живе і викликане природною конечністю історичного розвою, він усе таки виставляє як безсумнівну річ нічим не мотиване, а навіть з льоґічного погляду абсурдне тверджене, що ті живі і натуральні змаганя були в значній мірі несвідомі, безсенсові і безпляцові. На думку автора се змаганє до лїтературного засвоєня важнїйших думок сучасности було „только болѣе или менѣе безсознательно и стихійно, проявляясь наружу, сквозь сплошную и твердую кору общей славяно-русской книжности, какъ-будто только случайными и непроизвольными, хотя и довольно сильными и учащенными порывами и скачками“. Не можна сказати, щоб у сих словах малювало ся ясне розумінє автора що до нашої книжної старовини. Він очевидно навіть не підозріває, що те, що він називає не без певного легковаженя „сплошною, твердою корою общей славянорусской книжности“, було для наших предків у XVI—XVII віках живим словом і живою традицією, зрозумілою і вповні рідною. Історичний розвій пер до більшої популярізації тої старої традиції, і всї новійші дослїди показують власне високо розвинену національну свідомість і пляновість тої роботи. Не бачити сего значить давати свідоцтво про повне нерозумінє історично-лїтературних фактів і найновійших їх дослїдів.

На думку автора у всьому складї перекладаного південно-руського письменства XVI—XVII виявляє ся „не какая-нибудь общая и ясно сознанная центробѣжная идея національно-литературнаго выдѣленія и обособленія, а просто только насущная, такъ или иначе назрѣвшая, практическая потрбность популяризаціи и демократизаціи нѣкоторыхъ литературныхъ явленій, или, наконецъ, даже какая-нибудь

случайная прихоть досужаго грамотѣя“. Се твердженє аж надто виразно скріпляє наш осуд. Бо само признанє насущної потреби популярізації і демократизації (?) літературних творів являєть ся доказом, що на днї тої потреби лежала ідея якоїсь окремішности, що заставляла людий підшукувати для старих або чужих літературних творів форму відповідну для зрозуміня посполитих людий. Що се змаганє не можна назвати „случайною прихотью досужаго грамотѣя“, на се досить назвати популярізацію майже всїх відомих апокріфів, в тім числї таких творів як „Хід Богородиці по муках“, або „Перехід Теодори через митарства“. Д. Яворський дивуєть ся, що в українсько-руськім письменстві XVI–XVI нема перекладу „Великого Зерцала“ „широко распространеннаго въ Московской Руси“, хоча переклад сего твору прийшов в Московську Русь власне з Південно-Західиої Руси, а богатий матеріял леґендовий із Великого Зерцала війшов у склад популярної у XVIII віці книги „Народовѣщаніе“, яка повстала із практичних поучень катехізаційних, ведених Василіянами, і дочекала ся у XVIII в. трьох видань, а в XIX в. четвертого. Був у XVIII в. доконаний популярний переклад другої анальоґічної збірки, відомих Gesta Romanorum, переклад доконаний із польського друкованого видання; в тій же Південно-Західній Руси повстали надто невідомі нашому автору переклади леґенди про трьох царів, повісти про Троянську війну, про Аттілу, Трістана і т. и. Він дивуєть ся, що в українсько-руськім письменстві обік „болѣе или менѣе случайнаго й неуравновѣшеннаго подбора второстепенныхъ апокрифовъ или схоластическихъ трактатовъ“ виявляєть ся „полное и характерное отсутствіе переводовъ такихъ настольныхъ, важныхъ и авторитетныхъ сборниковъ, какими несомнѣнно всегда были на Руси „Прологъ“ или „Измарагдъ“. Д. Яворський очевидно і не підозріває того факту, що ті твори були зложені або первісно редаґовані в Південній Руси і ще в XVI—XVIII в. в своїй старій церковно-славянській формі були зрозумілі і приступні всїм інтеліґентним і загально грамотним людям включно до сїльських дяків. Вони творили підставу церковних проповідий, яких зразки маємо в численних рукописних збірках Галицької і Угорської Руси, звідки переходили також в уста люду і в його віруваня, про що свідчить хоча би двотомова збірка народнїх релїґійних леґенд, видана д. Гнатюком як XII і XIII т. „Етноґрафічного збірника“. Д. Яворський з нетаєною погордою говорить про „скудныя и расплывчатыя, еще болѣе случайныя и прихотливыя попытки и крупицы“, не маючи очевидно ніякого понятя про ріжнородність, богацтво, живість і глубоку ідейність тих творів. Кінцевий висновок його міркувань, що „ничего подобнаго, ничего другого, кромѣ естественнаго практическаго стремленія къ самой широкой и проникновенной демократизаціи и попу-

ляризації, общепонятности и общедоступности въ южно-русской писменности не было и быть не могло" — являєть ся найвиразнійшим запереченем його згірдного вислову, що „на данномъ протяженіи времени" популярізовано, демократизовано, викладувано і вияснювано тілько якісь „болѣе или менѣе случайно и произвольно выбранныя крупицы".

Не будемо докладнійше зупиняти ся над тими статями „Измарагда", які опублїкував д. Яворський. Зазначимо тілько, що опублїкована ним „Притча о богатых ѿ болгарских книг" належить до контінґенту простороі редакції „Измарагда" і містить ся також у Сваричівськім Ізмараґдї музея Петрушевича (рукоп. ч. 1); вона війшла здавна в склад Прологів і була в ріжних редакціях переписувана також окремо в ріжних збірках. Ся притча була старо-руською перерібкою притчі про однорога, поміщеної в грецькім духовнім романї про Варлаама і Іоасафа, якого популярний переклад був доконаний також у Південній Руси в XVII в. і друкований у Кутейнї. Детальний розбір тої притчі разом з текстом найкоротшої редакції, опублїкованим проф. Веселовським, і просторійшої знайденої мною в Іспаськім рукописї, поданий мною в розвідцї „Притчата на еднорога и нейниятъ български варнантъ", друкованій у XIII т. Сборника болгарського міністерства народної просвіти. Пишучи свою розвідку я не знав ще Ізмарагда і його складу і стояв на тім, що притча про богатих була зложена первісно в Болгарії під впливом богомілської доктріни. Тепер можливий докладнійший перегляд сього питаня власне тому, що знайшли ся крім опублїкованого д. Яворським тексту деякі новійші і старші в ріжних редакціях. Свій текст Яворський опублїкував старанно, приводячи до нього варіянти з Ізмарагда XV в. Київо-Михайлівського манастиря ч. 488/1646. Крім сеї притчі опублїковано не менше інтересні ізмарагдові статї „Слово Іоана Златоустаго о не востающих на утреню", одно з популярних на Руси поучень звернених головно против пянства і лїнивства, і „Поученіе святого Василія лїнивим, котриї не роблят і похвала тих, котриї дїлают", на подібнуж тему. У всїх трьох статях мова в основі народня, та все таки з сильною церковною закраскою, звичайна південно-руська лїтературна мова XVII в. *Іван Франко.*

Др. В. Щурат — Із студій над Почаївським „Богогласником". Квестиї авторства і часу повстаня деяких пісень. Львів, 1908, накладом редакциї „Ниви", 8-ка, ст. 48.

Почаївський „Богогласник" виданий Василіянами уперве в 1790 р. належить до найцікавійших і найвпливовійших памяток південно-руського письменства XVIII в. Він цікавий не тілько своїм складом і своїм мішаним язиком, тому що містить пісні зложені мовами церковно-славянською,

південно-руською зближеною до людової української, польською і латинською, але також тим, що богато поміщених у ньому пісень перейшло в уста люду і вживають ся доси не тілько в часї ріжних празників, як Рідва, Великодня та ріжних святих, але війшли також до репертуару лїрників, або співають ся в церквах у паввах богослуженя і то не лише в унїятських, але також у православних. Пізнїйші видання „Богогласника“ були досить численні. З повних видань найважнїйші друге Почаївське з року 1805 і львівське Ставропигійне з року 1852. Із скорочених видань варто зазначити Київське видане перероблене в дусї православної церкви. Богогласник звертав на себе досить малу увагу. Професор Огоновський поминув його зовсїм у своїм огляді українсько-руського письменства. Перший, що заняв ся спеціяльно його розслїдом, був Н. Мирович, якого розвідка п. з. „Библіографическое и историко-литературное изслѣдованіе о Богогласникѣ“ була видана як відбитка із „Виленского Вѣстника“ у Вільнї 1876 року. Дещо про „Богогласник“ було сказано в моїй розвідцї „Наші коляди“, друкованій в „Дѣлѣ“ р. 1889; дещо подав Перетц у першій частинї своїх „Историко-литературныхъ матеріаловъ и изслѣдованій“ (Спб. 1900, ст. 5—34); деякі уваги, особливо про апокріфічні елементи в піснях „Богогласника“ містять ся в передмовах до мойого видания апокріфів (Памятки т. I—IV). Наведена висше праця д. Щурата являєть ся пожаданим доповненем до сих студій.

Як бачимо з титулу, автор заняв ся спеціяльно питанями про авторство деяких пісень „Богогласника“ і про час їх повстаня. Питане про авторство деяких пісень насувало ся само собою вже тим, що богато пісень має в початкових буквах своїх віршів т. з. акростіхи, т. зн. імена і назви авторів, або самі імена, або назви місцевостий. Сим питанем займали ся Мирович і Перетц, та д. Щурату належить ся заслуга, що йому пощастило на підставі архівних матеріялів знайдених у Василїянських біблїотеках довести се питане майже до повного вичерпаня. Замісь 19 імен авторів вичислених д. Перетцом, маємо у д. Щурата назви 33 авторів, яким належить 54 пісень „Богогласника“. Крім архівних матеріялів д. Щурат користував ся також рукописними збірниками пісень переважно XVIII в., в яких заховала ся велика сила духовних пісень і з яких деякі, особливо з початку XVIII в., були або вповнї опублїковані (Зарваницький збірник опублїкований М. Грушевським), або описані детально, як співанник із Камяної описаний мною, і в яких містять ся по части пісні, що пізнїйше війшли в склад „Богогласника“. Із таких співанників подав д. Щурат деякі пісні в повній, первісній формі, які в „Богогласнику“ знаходимо в пізнїйшій, скороченій і значно попсованій формі. Порівнане текстів пісень „Богогласника“ з їх давнїйшими рукописними, а по части також друкованими копіями, щасливо розпочате д. Щуратом, треба

у всякім разї вважати лише початком, бо приступні нам рукописні і друковані збірники дають для такого порівнаня значно богатший матеріял.

Що до часу повставаня пісень, то матеріяли зібрані і використані д. Щуратом дають мінімальний засіб біоґрафічних відомостий про авторів, та все таки позволяють помістити їх переважно в другій половині XVIII в. Про авторів старших пісень, приміром із XVII в. не маємо ніяких звісток.

Окрема глава у розвідцї д. Щурата (ст. 29—48) присвячена специяльній ґрупі пісень так сказати льокальних, т. зн. уложених для певних означених відпустових місць, на честь почитуваних там чудотворних ікон. Таких місць вичислив д. Щурат 20. Найбільше пісень (7) належить до чудотворної ікони Почаївської Богородиці. Всї ті пісні уложені Василіянами і містять у собі згадки про чуда почаївської і инших ікон доконані від половини XVII до кінця XVIII в. Основою для історичного розсліду тих чудес служить простора книга „Góra Poczaiowska“ видана в 1757 р., а також опублікована в руськім перекладі п. з. „Гора Почаевская“ 1774 р., і пізнїйші специяльні виданя про чудотворні ікони, особливо Ks. Sadok Barącz, Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce. Lwów, 1891, і Al. Fridrich, Historye cudownych obrazów N. Maryi P. w Polsce. Kraków 1904, два томи цитовані д. Щуратом.

Не дав др. Щурат у своїй розвідцї докладного огляду змісту і пляну Богогласника, бо може не лежало се в його плянї. В усякім разї не можна його редакторам відмовити тої заслуги, що зрозуміли задачу систематичного виданя пісень духовно-морального змісту широко і виконали її дуже добре.

До матеріялу про чуда Почаївської ікони, згромадженого д. Щуратом, додаю тут опис рідкого, старого друку, дереворита відбитого на шовковій хустцї, розміру 42 cm довготи і 32 cm ширини, на якій в центрі маємо в лінїйових з різьбленими вилогами на кождій серединї рамах загально відому ікону Почаївської Богородицї з дитиною на руках; права рука дитини вигнена півколесом благословлячими пальцями. Довкола сеї ікони в різьблених у церковнім стилю орнаментах маємо 8 окремих рисунків, по три з правого і лївого боку, один з верху, а другий з низу в серединї. При всїх тих рисунках додано підписи з датами, які тут подаємо у хронольоґічнім порядку.

1. Зображенє Богородицї в поломінній, еліптичній рамцї, в латинськім стилю з короною на голові і із скиптром у правій руцї, а з лївою положеною на груди; повна фіґура в орієнтальнім убраню, в туніцї і тозї, похилена на лїво, лице en face, перед її ногами гладко зрізаний шпиль гори, а серед нього чорне з'ображенє людської стопи в промінястому нїмбі, по боках в низу з правого боку фіґура монаха в ру-

ками, простертими до молитви, а з лївого фіґура пастуха з патерицею в лївій руцї і з двома вівцями при його ногах. Під фіґурою в подовжнїй поперечнїй, лїнїйнїй рамцї з півкруглими бічними краями підпис кирильськими буквами: Изѡбрⷤ: стопѣ Прес: Бцы на камени Почаевскомъ воды исполненное Рокꙋ 1340.

2. Праворуч сего візерунка в різьбленій рамі накритий стіл з двома лїхтарями і свічками перед обрамованою іконою почаївської Богородицї в коронї відмінній від корони центральної фіґури. На обрусї, яким накрито стіл, на чільній площі вишитий вязаними буквами руський напис Марія. Перед столом шляхтич у плащі з вильотами, перепереванім бляхованим поясом, клячить з правою рукою піднятою до грудий і простертою долонею на перед, а з лївою положеною на груди, а обік него жінка в шубі, зі зложеними до молитви руками і в каптурі облямованім коронкою, який закриває її волосе і вуха; за фіґурою батька видно погруде безвусого хлопця сина, а за фіґурою матери обличе дочки в такім же каптурику; над ними закратоване вікно. Під образом підпис: Бл҃городнїй Фїліпъ Козѣнскїй слѣпъ ѿ рожденїѧ молѧй сѧ пред̓ Ікѡною П. Бцы прозрѣ Рок: 1595.

3. Над сим зображенєм у різьбленій рамі лїворуч застелений квадратовий стіл з двома лїхтарями і свічками і з такоюж іконою Почаївської Богородицї, без вишивки на обрусї, а перед столом праворуч три монахи, два молоді по боках, а один з бородою і вусами в серединї, у чернечих рясах і з каптурями на головах, а перед ними на колїнах похилена постать монаха з відтятою, бородатою головою, яку він простертими обома руками держить перед собою просто під іконою Богородицї. В низу, в ростиннім, стилїзованім обрамованю підпис: Монахъ ꙋсѣченъ ѿ Тꙋрчина главꙋ своꙋ самъ на горꙋ принесе и пред̓ Ікѡною Престыѧ Бцы положи Рокꙋ 1673.

4. На самій горі лїворуч у різьбленій рамі зі стилїзованими, ростинними мотивами на право на горі церков з чотирма більшими і двома меншими банями, а під горою процесія невиразних людських фіґур з іконою на передї, несеною на високій підставі, з двома хоругвами і хрестом позаду, а на лїво в повітрі на двох круглих хмарах немов на надутих бальонах фіґура монаха в чернечій рясї, у плащи, з голою головою і бородою, зі звішеною в низ лївою, а з простягненою на перед правою рукою, на якій на простягненій долонї висять зелїзні, ручні кайдани, звисаючі на зелїзнім ланцюзї. В низу підпис: Монахъ Плѣненъ Тꙋркамы в̓ день Оуспенїѧ Бцы до Почаева съ веригамы Агґломъ принесеннїй. Рокꙋ: 1674.

5. У великім, круглім німбі з пятьма клубастими хмарами в низу, у широкім омофорі, з епископською короною на голові, окруженій коле-

соватим німбом, з простертими навхрест руками із скипетром у правій руцї стоїть постать Богородицї з видною з під плаща одною ногою, а на право від неї на клубастих хмарах постать монаха в рясї і з епітрахилем на грудях і з руками, простертими в позї подиву і обожаня, а над малюнком, на простертій лентї, з фалдованими обома кінцями, вирізавими у вилки напис: **Ювлéніє П. Бцы и Блженнаго Їωва Желѣза к' чáсъ рáти Тꙋрéцкой в' Почáевѣ. Ро.** 1675.

6. На правім рові на горі в такій же ростинній, стилїзованій рамці, як під ч. 5, бачимо стилїзований рисунок шестигранної криницї з високим дощаним оцямброванєм, із великим колесом та укріпленим на стовпі валом, з навиненою на него линвою і ведром до витяганя води, а під ведром і линвою фіґура бородатого чоловіка в міщанськім строю і в чоботях, зі звислим волосєм, що стрімголов паде в криницю, з простягненими руками, лївою в низ а правою в гору. Біля криницї стоїть мужеська фіґура в суконній шапцї і сукманї, обік неї жіноча фіґура з похиленою, платком обвязаною головою, далї знов мужеська фіґура в шапцї, і ще пять фіґур більше менше видних з ненакритими головами. В низу підпис: **В стꙋденéцъ впадый по призвáнїи Престыѧ Бцы въ пóмощъ здрáвъ изыйде Рóкꙋ.** 1704. **въ Почáевѣ.**

7. На протилежнім кінцї в низу лївого боку в ростинній рамцї, як під ч. 2, така сама ікона перед фалдистою запоною на столї, накритім обрусом, з латинською вишивкою Maria і з трьома свічками перед іконою, перед столом в низу на полотняній підстілцї труп мертвої дитини, з лїва батько в жупанї і поясї із зложеними до молитви руками, а за ним три бородаті фіґури, з яких одна має руки хрестом зложені на грудях, усї три в стоячих позах, а з правого боку клячить мати в чіпцї і довгій суконї, и поза нею дві виразні дївочі фіґури і дві або три невиразні, здаєть ся, мужеські фіґури. В низу підпис: **Родителїе ꙋмéрша своéго сына идꙋща ѿ грáда Жóлквы к' Почáевъ егдà прéд' Їкωною П. Бцы положиша, оживлéннаго и здрáваго полꙋчиша Рóкꙋ** 1710.

8. Над сим рисунком бачимо в різьбленій рамцї як під ч. 3 перед столом з іконою Почаївської Богородицї і трьома свічками як на ч. 7 і з такоюж латинською вишивкою на обрусї Maria, з лївого боку чотири фіґури паломників у міщанських строях, з голими головами і з зложеними на грудях руками, а перед столом чоловіка в однїй сорочцї, підперезанїй крайкою, на голих колїнах, з простягненою правою рукою і з шапкою в лївій руцї, притисненій до груди, і з двома милицями (кулями для хромих), положеними перед ним. В низу підпис: **Изнемóгшїй ногáмы Гражданинъ з' Трембóвлѧ егдà в' Почáевъ приползнꙋвъ, совершéнно здрáв' бысть Рóкꙋ** 1739.

Судячи по сїй останнїй датї можна без помилки віднести час напечатаня сеї шовкової ікони на роки 1740—50.

Іван Франко.

О Руденской чудотворной иконѣ Божіей Матери и о Мохнатинскомъ мѣстно-чтимомъ спискѣ ея (Черниговскія Епархіальныя Извѣстія 1907, чч. 2—6).

Се небезінтересний причинок до історії українського житя XVII—XVIII в. За гетьманування Мазепи стала відома як чудотворна ікона Божої Матери в с. Руднї (нинї Редьківка) Чернигівської ґубернії і повіта. Село Рудня в часи польського панования (1628 р. і перед тим) була власністю шляхтича Олександра Розсудовського й стояла на його ґрунтї „Радківськім". В 1667—69 рр. чернигівський полковник (опісля гетьман) Дамян Многогрішний просив царя Олексія Михайловича, щоби він „цїлу Розсудівську місцевість передав на власність чернигівському писареви Леонтиєви Полуботенкови", що цар і зробив. Дїставши сю маєтність, Полуботок поставив у Радьківцї, над рікою Ворзнею рудню, від чого цїла місцевість стала називати ся Руднею. Ікона явила ся тут коло 1687—89 рр., а 25 жовтня 1690 р. її перенесено з Руднї в жіночий Київо-Печерский монастир. З приводу сього перенесення намісник Київо-Печерської Лаври післав до гетьмана Мазепи лист, де вказував на велике значіннє тої икони, доносив про перенесеннє її та приміщеннє в жіночім монастирі Покрови в церкві Пресв. Богородицї і просив дальших розпоряджень в сїй справі [1]). Мазепа наказав зоставити ікону в жіночім Печерськім монастирі, де ігуменею була тодї Марія Магдалина Мазепина (1682—1710), мати гетьмана. Після сього перенесення Рудненської ікони в церкві в с. Руднї остала її вірна копія, яку разом з Рудненською церквою перенесено коло 1691 р. до церкви с. Мохнатина. Про сю ікону оповідали богато чуд та уздоровлень. Богато визначних осіб з української старшини, як Войцеховський, Солонина, Томара, Красовський, Забіла, Мокриєвич, Бурковський, Тарновський, Полуботок і ин., доступивши після молитви перед іконою сповнення своїх бажань, ствердили чудотворну силу ікони, а деякі з них підписали ся „своею рукою властною". Сам гетьман Мазепа виявляв особливу пошану до Мохнатинської церкви. Ще й досї є там справлений ним іконостас; на нїм, на лївій іконї, образ гетьманового патрона, св. Івана Предтечі, а на двох бічних крайнїх тумбах герб Мазепи. Кажуть, що в Мохнатинській церкві були справлені ними ризи з дорогої парчі, а й

[1]) З сеї нагоди написана „псальма пресв. Богородицї рудянській", видана з зарваницького співанника в XVII т. Записок (ч. 51). *Ред.*

тепер є там велика оловяна чаша з таким написом: „Во благовременноѐ рементарство щастливаго панованья своєго іаснѣ Вель: Его милость панъ Іоаннъ Мазепа Гетманъ войскъ Его Царскаго Прес. Ве: Запорожскихъ сей келихъ до храму Пресвятыя Богородицы во весь Мохнатинъ надалъ року 1697“. На однім євангелію Мохнатинської церкви знаходить ся напис, що „року 1692“ подарував те евангеліє „рабъ Божій урожонный Іоаннъ Скоропадскій писарь на тотъ часъ полковый Черниговскій“.

С. Ю.

Іоаннъ Козловичъ, Епископъ Переяславскій (Полтавскія Епархіяльныя Вѣдомости 1907, ч. 6).

Також не безінтересний причинок. Від 1753—57 р. епископом Переяславсько - Бориспольської епархії був Українець Іван Козлович. Стараючи ся про розширеннє просвіти в епархії, він побудував своїм коштом семинарію і давав підмоги учителям. Також старав ся він піднести моральність серед своїх вірних. Тоді людність його епархії часто переходила з Правобічної України на Лївобічну і навпаки, а також на Січ, в Новоросийські степи і т. д., при чім мужі покидали своїх жінок і дітей. Щоб запобігти сьому, Козлович видав 1755 р. указ, яким наказував духовенству домагати ся від женихів „достойныхъ порукъ“, що жених „жены своей не оставитъ, но по смерть свою житиметь зъ женою постоянно“. Займав ся також відносинами на Правобічній Україні під польським панованием і старав ся піддержати звязки тамошнього православного духовенства з Переяславською епархією. В тій цїли він в 1753 р. поставив ігуменами в двох монастирях борців з унією: в Мотронинськім Мелхиседека Значко-Яворського, а в Мошногорскім Венедикта.

Ю. С.

Свящ. Н. Шпачинскій — Выборъ приходскаго духовѐнства въ Малороссіи въ половинѣ XVIII в. (Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости 1907, 27—32).

В сїй, короткій але основно оброблений статї автор найперше викладає умови занятя священичих місць на Українї в половині 18 віку. Два чинники впливали на се занятє: 1) вибір пароха парохіянами, 2) спадкове право сина, дочки і навіть вдови на парохію батька або мужа, що зрештою не виключало парохіяльного вибору. Вказавши на ті умови, автор представляє відносини парохіяльної власти до вибраних або користаючих зі свого спадкового права кандидатів священства. Епископська власть часами не затверджувала їх задля недостаточної освіти, але опісля від незатверджуваня неосвічених кандидатів перейшла до того, що взагалї стала обмежувати вибори пароха парохіянами, доки не знесла

їх зовсїм. Та народ і тепер не перестає сповняти свого історичного права „виборів“, яке на думку автора й повинно бути йому назад привернене. *Ю. С.*

Я. П. Новицкій — Малорусскія историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ. 1874—1903 г. (Лѣтопись Екатеринославской ученой архивной комиссіи. Годъ третій. Вып. IV. Екатеринославъ, 1908, ст. 131—258).

В 1894 р. надруковано в VI т. „Харьковскаго Сборника Истор. Филологическаго Общества“ і окремо: „Малорусскія пѣсни преимущественно историческія, собранныя Я. П. Новицкимъ въ Екатеринославской губ. въ 1874—1894 годахъ“, де на 112 сторонах друку поміщено дуже гарну збірку ново записаних пісень. Пісні визначали ся ось якими прикметами: 1) Були систематично упорядковані і хоч хто не годив би ся з поданою систематикою, то мусїв би признати, що й така систематика користна, бо улекшує оріентацію в піснях і користоване ними. 2) При богатьох піснях наводили ся прозові історичні перекази про події, описані в піснях, а де треба було, подавали ся історичні поясненя. 3) При поодиноких піснях вказувано дотичну літературу в инших виданях і наводжено навіть доволї численні паралелї. А що значать такі паралелї, відомо кождому, хто хоче простудіювати якусь пісенну тему та мусить перекидувати цїлі гори ріжних етноґрафічних матеріялів, поки вибере з них те, що йому потрібне. Паралелї вказують також, що вже зроблено в якімсь напрямі і помагають оріентувати ся при поновнім друкованю матеріялів, чи містити варіянти відомих пісень, чи пропускати їх, коли вони не приносять зовсїм нїчого нового. Крім того позваляють вони контролювати, чи не допускаєть ся хто простого надужитя, про що цїлком не трудно в етноґрафії, яка орудує величезним матеріялом, а не має анї покажчиків, анї нїяких праць, що вказували би, що зроблено вже в певнім напрямі сеї науки, а що належить іще зробити.

Редакцією пісень першого збірника займала ся окрема комісія з трьох осіб: А. Ветухова, А. Русова і М. Сумцова. Вона поділила всї пісні на три части і повикидала зі збірника всї варіянти, відомі вже в друку, навївши з них тільки перші стрічки і покликавшись на дотичну лїтературу. Поділ був такий:

I частина: 1) Часи боротьби з Татарами, Турками, Ляхами і Шведами (ч. 1—22). 2) Гайдамацькі і опришківські пісні (ч. 22—45; в сю рубрику попали чомусь також пісні з останнїх часів житя Січи). 3) Пісні кінця XVIII і початку XIX ст. (ч. 46—49). 4) Чумацькі пісні (ч. 50—59). 5) Кріпацькі (ч. 60—64). 6) Рекрутські (ч. 65—74).

II частина: 1) Любов, доля (ч. 1—27). 2) Гулячість, безжур-

ність (ч. 28 - 34). 3) Розлука, стріча (ч. 35—38). 4) Алеґоричні пісні (ч. 39—42). 5) Розпука, смерть (ч. 43—58). 6) Жарти, насмішки (ч. 59 -66).

III частина: Одна вірша і любовні та родинні пісні (ненумеровані).

Довідавшись про нову збірку пісень Я. Новицького, я заздалегідь тішив ся нею, знаючи автора як солідного робітника, та надіяв ся, що вона принесе не одно нове. Вправді дата зібраня пісень, подана на титулї (1874—1903 р.) інтриґувала від разу: коли се історичні пісні, записувані від 1874 р., то чому не ввійшли вони до попередної збірки? Але се не могло ще ні про що децидувати, бо записувач міг дістати збірки від кого, міг свої давні записи віднайти і т. д. Вправді про се треба би сказати бодай кілька слів у передмові, та показало ся, що ні передмови, ні помови нема ніякої. Також инший поділ пісень вказував на нову працю. Він ось який:

Частина перша: Часи боротьби з Татарами, Поляками і Турками (ст. 133—210, ч. 1 -39).

Частина друга: Пісні, звязані з часом упадку Січи і дальшої долї Запорожя (ст. 211—225, ч. 39 -49).

Частина третя: Запорозькі вірші. Сатири. Алеґорія (ст. 227—240, ч. 50—53) (одно число при тім пропущене).

Частина четверта: Кріпацькі пісні. (Часи кріпацької залежности, ст. 241—249, ч. 54—59).

Додаток. Різдвяна вірша (ст. 251—257, ч. 60).

Додані паралелї та історичні поясненя на перший погляд вводили ще більше в блуд, що се нова збірка тим більше, що з гори трудно припускати, що хтось уважає потрібним передруковувати етноґрафічні матеріяли, не пояснивши причини поступку, анї не зазначивши, що се друге видане. Аж при докладнїйшім розглядї вийшло се на верха.

Перша збірка пісень Я. Новицького хоч менша обємом (112 ст. друку, друга 122 стор. друку) містила далеко більше матеріялу. У самій першій частині було 74 пісні (тут усїх тілько 60), у другій 66, отже разом 140 пісень, не вчисляючи ненумерованих пісень третьої частини. Означуючи першу збірку знаком I, а другу знаком II, наводжу тут, котрі пісні з першої збірки передруковані. І так: II, 1 = I, 1; II, 2 = I, 2; II, 3 — I, 3; II, 4 = I, 4; II, 5 = I, 5; II, 6 = I, 49; II, 7 = I, 51; II, 8 = I, 52; II, 9 = I, 58; II, 10 А = I, 56; II, 10 Б = I, 57; II, 10 В = I, 47; II, 10 Г = I, 48; II, 11 = I, 41; II, 12 = I, 25; II, 13 А = I, 18; II, 13 Б = I, 19; II, 15 = I, 37; II, 16 = I, 35; II, 17 = I, 7; II, 18 = I, 8; II, 19 = I, 9; II, 20 = I, 10; II, 21 = I, 11; II, 22 = I, 12; II, 23 =

I, 13; II, 24 = I, 14; II, 25 = I, 15; II, 26 = I, 16; II, 27 = I, 17; II, 28 = 1, 22; II, 29 = I, 18; II, 30 = I, 19; II, 31 = I, 20; II, 32 = I, 21; II, 33 = I, 27; II, 34 = I, 28; II, 35 = I, 29; II, 36 = I, 34 A; II, 38 = I, 31; II, 39 = I, 33; II, 40 = I, 34; II, 41 = I, 35 A; II, 43 = 1, 36; II, 45 = I, 37; II, 46 = I, 39; II, 47 = I, 40; II, 48 = I, 38; II, 50 = I, 45; II, 51 = I, 60; II, 53 = I, 39; II, 54 = I, 32; II, 56 = I, 62; II, 60 = I, ст. 93, 1.

З того показуеть ся, що ледви 11 пісень не було в попередній збірці; для справедливости треба додати, що при деяких піснях пододавано нові варіянти, яких не було в попередній збірці, пр. ч. 1, 4, 22, 23, 27, 32, 34, 38, 41, 46, 53. Крім того варіянти, які викинула редакція з попередної збірки задля того, що вони знані в друку, тут подані в цілости, прим. ч. 1, 3, 13, 24, 27, 38. Декуди позмінювані трохи назви, зрештою передруки без змін. При паралелях покликуеть ся декуди Я. Новицький на „Этногр. Матеріалы“ Б. Грінченка, яких при першім виданю збірки ще не було, але на тім кінчить ся у нього вся порівнуюча робота, хоч від 1894 р. вийшло досить збірок, на які можна було би покликати ся. Та найважнійше, що Я. Новицький не покликаеть ся ніде на свою давнійшу збірку, чим маскуе, буцім то теперішня зовсім нова. І се власне прикра річ тим більше, що пісні, зібрані Я. Новицьким, дійсно інтересні і представляють немалу вартість. Додам ще, що збірка передрукована „романівкою“, хоч тепер не стоїть уже ніщо на перешкоді ужнваню в етноґрафічних українських матеріялах иншої докладнійшої правописи.

На кінци смію звернути увагу, що вже була би пора приступити до виданя корпусу українських народнїх історичних пісень, який зачали робити Антонович і Драгоманів та не докінчили. Розумію при тім тілько дійсно історичні пісні, а не як оба попередні видавці, всякі пісні, в яких подибують ся історичні спогади та відгуки, отже й обрядові, як: колядки, гаївки, весільні і т. д. Таке розуміне занадто широке, а нам непотрібно штучно побільшувати число історичних пісень, коли воно й без того побіч сербських найвизначнійше у Славянщині. Але таке видане можна зробити тілько спільними силами фолькльористів й істориків, коли воно дійсно мало б бути капітальне.

В. Гнатюк.

Franciszek Jaworski — Cmentarz gródecki we Lwowie (Biblioteka lwowska, II), Львів, 1908, ст. 49+11 рис. у тексті.

Cmentarz gródecki we Lwowie — се другий томик „Bibliotek-и lwowsk-oi“, видаваної недавно заснованим „Towarzystw-ом miłośników

przeszłości Lwowa" (Товариство прихильників минувшини Львова), якої перший випуск — розвідка того-ж автора п. з. Ratusz lwowski — був уже обговорений у LXXXI т. наших „Записок".

Замкнений формально ще 1 вересня 1875 р., перестояв львівський „городецький цвинтар", зруйнований й обкроений, аж до наших днів; тільки в маю 1908 р. візвав львівський маґістрат в останнє інтересованих осіб, щоби в однорічнім терміні забрали куди-инде всї памятники й гробівцї з сього цвинтаря, загрожуючи, що після того часу він не бере на себе поруки за дальше їх істнованнє; рівночасно підніс потребу виготовлення його короткого історичного опису. Результатом сих обставин являєть ся власне розвідочка д. Ф. Яворського.

Попереджаючи саме формальне заснованє „городецького цвинтаря", яке мало місце при кінцї XVIII ст., автор оповідає історію сього клаптика землї на довгі часи перед його пізнїйшим призначеннєм. На тім саме місци, що є тільки невеликою частиною звісних в давній топоґрафічній номенклятурі білогірських піль (від підльвівського села Білогорщі аж до святоюрської церкви у Львові), відбували ся численні шляхотські зібрання, починаючи від „курячої війни", якої один акт відбув ся власне на пізнїйшім цвинтарі; на нім відбували ся аж до останнїх днів польської Річи-Посполитої т. зв. „Koła rycerskie", т. є. лицарські пописи, на тім місци витали й прощали Львовяни найвисших польських достойників (Ст. Чарнецкого, Мих. Корибута й ин.), тут вкінцї мала місце голосна коронація образу львівсько-домініканської Божої Матери в 1751 р., на памятку чого поставлено там декілька років пізнїйше камінну колюмну, яка перетрівала аж до наших часів.

Заснованнє на сих полях цвинтаря припадає вже на австрійські часи. Давнїйше, за польських часів, роблено цвинтарі довкола церков. Що йно 11 грудня 1783 р. вийшов з віденської надворної канцелярії цісарський акт, який постановляв, що від тепер усї при-церковні цвинтарі й гробівцї в самих церквах мають бути знесені, а кожда громада має визначити до чотирьох тижнїв кусник землї за містом, який вистав би на хороненнє мерцїв без ріжницї віроісповідання (з виїмком Жидів) на яких 10—20 лїт. Орґанізованнє замійських цвинтарів було покінчене тільки 1787 р. В тім часї засновано також „городецький цвинтар" у Львові. Дальша історія сього цвинтаря — се реєстр гробів і нагробних памятників визначнїйших львівських міщан, починаючи від кінця XVIII ст. аж до 1875 р. Для нас інтересним буде те, що на „городецькім цвинтарі" хоронено між ин. перших наших митрополитів по відновленню галицької української митрополії 1807 р., отже митроп. А. Ангеловича (ум. 1814 р.), митроп. Гр. Яхимовича (ум. 1863 р.), митроп. С. Литвиновича (ум. 1869 р.); крім сих трьох митрополитів поховано

там: еп. Ів. Бохенського (ум 1857 р.), ректора укр. духов. семінаря А Дуткевича (ум. 1866 р.), о. М. Барвінського (ум. 1865 р.), о. Ів. Лотоцького (ум. 1866 р.) й богато инших крилошан львівської катедральної церкви св. Юра. Шість років по замкненню городецького цвинтаря (1881 р.) перенесено всїх сих церковних достойників на инший, личаківський цвинтар; усїх — крім першого галицько-українського митрополита по відновленню галицької митрополії А. Ангеловича, якого гробу, не зважаючи на довгі й пильні пошукування о. А. Петрушевича, не вдало ся таки віднайти.

У текстї книжки подано 11 гарно зроблених цинко-ґрафічних образків, — фотоґрафій інтереснійших нагробних памятників, які перетрівали до наших часів. Сама розвідочка д. Ф. Яворського написана інтересним науково-популярним способом і являєть ся гарною моноґрафійкою клаптика львівської землї т. зв. „городецького цвинтаря“, з якого незабаром не стане й слїду. *Ів. Кревецький.*

Признанія Н. И. Костомарова въ III Отдѣленіи (По неизданнымъ даннымъ), Былое, 1907, VIII, ст. 200—228.

В сїй книзї журналу „Былое“ видруковано, що показував Костомаров р. 1847 на допитї в Петербурзї, коли його арештовано було разом з Шевченком, Кулїшем, Гулаком, Марковичем, Андрузским та ин., як члена тайного Кирило-Методіївського Товариства у Київі. Підчас трусу у Костомарова узято такі папери і речі: 1) три леґенди про св. Кирила і Методія; 2) Записка, писана рукою К—ва, про федерацію усїх Славян з центром у Київі; 3) брульон рукопису (пів аркуша) про панславізм; 4—9) листи Кулїша до К—ва, два з них „обличительних“; 10) на 2 картках українські вірші „возмутительнаго содержанія“, одно з них кінчаєть ся:

Згине панство Гуновое (!?) (отъ слова Гунны
Воскресне свобода! [— прим. ред. Был.
Слава тебѣ (!) Украино!

Віршів не подано. Що до Гуновое, то мабуть редакція „Былого“ погано прочитала, замість лукавое, лукавее; 11) Драма (рукопись), польською мовою — як з дальшого знати, „Dziady“ Міцкевича; 12) вірші Шевченка: одна книжочка рукописна, дуже гарно ілюстрована, друга — друкована („Кобзарь“ 1840 р.). В рукопису є тільки один такий вірш, що не видрукований в „Кобзарі“. Отже, звідси бачимо, що ще не пропала надія добути ориґінали найперших поезій Шевченка, яких як раз нам бракує. 13) Перстінь з надписом св. Кирила і Методія. 14) Печатка з виґравірованим: „Іоанна гл. VIII, стих 32, Н. К. („И разумѣете истину, и истина свободитъ вы“).

Отсе і все, що забрали були у Костомарова. Матеріял доволї невинний, а проте Костомаров більш усїх товаришів „упав духом“ і такого понавиказував, що навіть жандарми признали, що він „откровенно сознался“. Розуміеть ся, більшу половину того, що виказав Костомаров жандармам, не можна за правду вважати, але самий спосіб і тон тих „показаній“ свідчить, що перед нами чоловік слабодухий, переляканий на смерть за свою дальшу долю. І коли ми порівнаємо його „показанія“ з Шевченковими (теж були видруковані в „Былом“), то зразу кидаеть ся у вічі, яка безмежна безодня розділяє сих людей: Шевченко, на якому лежало в сто раз більше обвинувачення, остав ся на допитї такою же чесною морально твердою людиною, якою був він увесь вік, не одрік ся від свого „святого святих“, як се зробив Костомаров, не втопив нікого з товаришів...

А Костомаров? Він почав усього „отрекаться“, опираючись на те, що він, мовляв, „великоросіянин“: „мнѣ въ своей жизни никогда не входила мысль о дѣйствіи оружіемъ за Малороссію, надъ движеніемъ въ пользу коей и литературой ея, я, какъ природный русскій, посмѣивался“ (с. 211); в українській часописї, задуманій р. 1847 у Київі, він мав брати участь „не ради любви къ Малороссіи, а изъ любви къ просвѣщенію, покровительствуемому правительствомъ“ (с. 217), „главное, что поражаетъ незнающаго безмысленнаго украинофильства, это ихъ преувеличенія съ какими они посредственнаго писателя готовы поставить выше Шекспира“ (225); „я... и на словахъ и на письмѣ... желалъ отвлечь его (Кулиша) отъ исключительной фанатической преданности Малороссіи помощію разсужденій и историческихъ доводовъ“ (с. 210), „я, никогда не преданный украйноманіи“ (с. 213), „наглость малороссіянина не знаетъ никакихъ предѣловъ вѣжливости“ (се про Посяденка так, с. 214), „украинофильство есть привязанность весьма малаго числа малороссіянъ къ своей народности, происшедшая оттого, что эта народность гаснетъ, народъ простой мѣняетъ свой языкъ на русскій, а извѣстно, когда исчезаетъ народность, всегда является въ пользу ея агоническое движеніе. Украинофильство глубокихъ корней не пустило, ибо книги, по малороссійски писанныя, расходятся плохо и появляются рѣдко, и преслѣдованіе ихъ скорѣе возбудитъ то, что усыпаетъ на вѣки“ (с. 224).

Так боронить ся Костомаров і „москаля у решетї водить“. І знов порівнаймо його „показанія“, які нераз межують з тим, що зветь ся доносом (бо хто ж його силував говорити те, чого не треба було!), з „показаніями“ Шевченка, який і не думав вирікати ся свойого „українофільства“, який і на допитї сказав, що „еже писах — писах“, бо уряд сам винен в тому, що він мав такі сюжети до своїх писань...

Далї, Костомаров не тільки вирік ся „українофільства“, а ще й виставляє себе завзятим монархистом. „Что лично до моихъ мнѣній, то я открываюсь, что всегда сознавалъ святость монархическаго правленія, ибо... ясно видѣлъ, что отъ первой страницы Библіи до Апокалипсиса, монархія признается нормальною формою общества, какъ это видно изъ прямого смысла словъ“ (с. 208), „я думалъ о соединеніи славянъ, но никогда не отдѣлялъ этой мысли отъ другой святой, задушевной — желанія славы и первенства законному отцу — государю и любезному отечеству моему русскому. Монархическаго правленія я никогда не отвергалъ въ своей жизни“ (с. 209).

І знову, може се все іронїя, але занадто вже тонка... Само собою, що нїякого Кирило-Мефодієвского „общества“ не було нїколи — то все „глупыя бредни Гулака“; мало того „ежелижъ бы оно стало чѣмъ-нибудь правильнымъ въ противузаконномъ духѣ, то я бы непремѣнно донесъ объ этомъ“ (с. 214). Очевидно, каже він, „обществом“ прозвали гурток кількох людей, — між ними й він був, — що студіювали славянські мови, памятки та инше. Потім пізнїйше він придумав кращу версію: він подав начальству думку заснувати при Київському унїверситетї „Общество любителей славянской науки“, то чи не звідти пішли балачки про якесь „общество“?

Як поставив ся Костомаров на допитї до своїх товаришів? Наймолодших він принижує, старших — вигорожує. Студенти Маркович, Посяденко, Навроцкій „втерлись“ в його дім, і він їм велїв раз на завше не приходити до нього... Він з ними нїколи не приятелював і завше вважав їх за „пустыхъ людей“ (с. 215); Посяденко, наприклад, „никакого не показывалъ особеннаго направленія, кромѣ обыкновенной простоты и мужиковатости студента изъ простого званія“ (с. 212); Маркович і Андрузскій „были привержены исключительно къ малороссійской народности“ (с. 205), і поясняє він се „отчасти врожденной любовью къ своему углу, а отчасти неохотою заняться чѣмъ-нибудь дѣльнымъ“ (с. 225); Білозерський спочатку, як і Кулїш, що мав над ними вплив, був „эксцентрически преданъ Малороссіи, но ни отъ того ни отъ другого я не видалъ злоумышленнаго, коварнаго, либеральнаго направленія и мечты ихъ мнѣ казались дѣтствомъ и увлеченіемъ, ибо все ограничивалось нелѣпыми возгласами въ пользу и преимущество малороссіянъ надъ другими народами“ (с. 215).

Шевченка Костомаров обілює: бував, мовляв, у мене кілька раз, не говорив нїчого „ни благонамѣреннаго, ни злонамѣреннаго“, обходив ся з ним „осторожно и даже никогда не выставлялъ преимуществъ своей малороссійской народности, а разсказывалъ смѣшные анекдоты о своихъ землякахъ, описывалъ ихъ обряды и т. п.“ (с. 225). „Хотя молва назы-

ваетъ его составителемъ бродячихъ стиховъ очень гадкаго содержанія, но я отъ него объ этомъ признанія не слышалъ, и когда разъ спросилъ, онъ вспыхнулъ и назвалъ мнѣ какую-то другую фамилію. О славянствѣ онъ вовсе не заботился, ни въ хорошемъ ни въ дурномъ смыслѣ, а былъ пламенный малороссъ до крайности и грубаго характера, но о политическомъ бытіи Малороссіи въ видѣ государства не говорилъ" (с. 206). Метлинський і Тихонович „люди самые честные, преданные правительству" (с. 216), Александрова він не знає, віршів його витолкувати не вміє, „а кажется, что это также нѣчто въ родѣ украйноманіи" (с. 217).

Зовсім без потреби наговорює Куліш на де-Бальмена, що то він ілюстрував вірші Шевченка, і на Савича. „Онъ (Савич) былъ помѣшанъ на французскомъ коммунизмѣ и считалъ возможнымъ, что общество человѣческое дойдетъ до того, что все будетъ общимъ, даже жены". А треба сказати, що над Савичом висіло також обвинувачення, що ніби він говорив, що можна зробити в Київі coup d'état і для сього покористувати ся київською кріпостю. Потім Костомаров зміркував, що він зробив велике паскудство що до Савича, і на останньому допиті заявив, що він хвилюючись, погано висловив ся і завинив Савича „въ какомъ то коммунизмѣ совершенно необдуманно и неосновательно" (с. 228).

Але се все пустяковина як порівняти з тим, що наговорив Костомаров на Гулака. Він усю вину верне на нього. „Гулакъ, человѣкъ превосходнаго образованія, но ума и мышленія не твердаго, и характера до крайности страннаго" (с. 204). От він позичив перстінь у Костомарова з найменням Кирила і Методія і задумав зробити його девізом якогось товариства, виробляв плян т—ва; він носив той перстінь; він „вымманилъ" у Костомарова рукопись „Законъ Божій" — „сочиненіе, въ духѣ самой противозаконной украйноманіи, сочиненное, какъ я подозрѣваю по названію, де-Бальменомъ" (с. 214); Гулак „обнаруживалъ склонность къ либерализму, занесенную имъ изъ Дерпта" (с. 215), Ґулак і Білозерський мріяли про те, що за декілька віків славяне утворять таке державне тїло, в якому буде якийсь новий, не бувалий досї в історії людськости державний і цивільний лад, оснований на релїґії Христа і на найчистїйших прінціпах доісторичної славянщини, яка повинна оновлена воскреснути (с. 221).

Після таких покаваній Костомарова Гулак признав ся, що він брав участь у „Славянскому Обществѣ" і пояснив, що рукопись „Законъ Божій" його власний твір. Се прочитали Костомарову, — він ухопив ся за се і витлумачив так, що в Гулака заговорила совість, бо він украв у нього рукопись і через се йому, К—ву, тепер лихо і за те, що рукопис може ходив по руках. І все те за те, що „по добротѣ души, я слиш-

комъ былъ довѣрчивъ къ людямъ и не предполагалъ тайнаго зла“ (с. 228).

Перечитуючи „показанія“ Костомарова, кождий зауважить, що чомусь усю вину склав він на Гулака, та потрохи на де-Бальмена. Правда, де-Бальмен був в той час уже покійний, але Гулак? Чи може бути яка особиста ворожнеча між ним і Костомаровим? І сього не було, а як чув я від небіщика В. Л. Беренштама, приятеля Костомарова, причиною того всього була чутка, що хтось пустив у цитаделї, нїби то Гулак вмер. А тут як раз один жандарм, спочуваючи Костомарову, проходячи якось повз нього, шепнув до нього: „валите все на мертвыхъ!“ Отодї то Костомаров і звернув усе на Гулака та де-Бальмена. Правда, оповідав про се Беренштамови сам Костомаров, але, здаєть ся, що говорив він правду. Потім, багато лїт пізнїйше, колись у Петербурзї на Невському[1]) зустріли ся Костомаров і Гулак. Костомаров кинув ся його обнїмати, але Гулак з презирством глянув на нього, заклав руки за спину, повернув ся і пішов геть. Се теж сам Костомаров оповідав покійному В. Беренштамови. Таке нїби то зробив Костомаров з М. Юзефовичем, що донїс на нього, але й сам зазнав такого ж реприманду за свою... легковірність принаймнї.

В кожному разї „показанія“ Костомарова напевно чимало пошкодили иншим членам Кирило-Методієвського Т—ва. Цїкаво було б порівняти їх з тим, що показували инші братчики, тодї б виднїйше було, яке значіннє мали „показанія“ Костомарова в сьому процесї.

В. Доманицький.

Б. Грінченко — Петро Кузьменко (З XVIII т. Збірника Харьківського Историко-Филологичного Товариства, виданого на пошану проф. М. Сумцова), Харьків, 1908, ст. 15.

На початку 60-х років Чернигів був одним з дуже помітних осередків українського культурно-національного руху. Тут видавав ся „Черниговскій Листокъ“ під редакцією Л. Глїбова і містив чимало українських творів П. Кулїша, Оп. Марковича, О. Кониського, А. Свидницького, О. Шишацького-Іллича, С. Носа та ин.; офіціяльні „Губерн. Вѣдомости“ друкували не тільки українські етноґрафічні матеріяли, але й твори красного письменства. В Чернигові ж виходили цїнні Записки Статистичного Комітету, де містив свої розвідки й історичні матеріяли Ол. Лазаревський. До сеї плеяди українських діячів належав і маловідомий нинї поет Петро Кузьменко, дяк села Понорницї, Кролевецького

---

[1]) Се було на археольоґічному зїздї в Тифлисї, див. спомини Горяєва про Гулака.

повіту. Його талант помітив Кулїш і друкував Кузьменкові твори в „Хатї“ та в „Основі“. Розвідка д. Грінченка має зібрати всї істнуючі досї відомости про Кузьменка і нагадати громадянству інтересну фіґуру сього письменника-самородка. Відомости ті дуже скупі, і д. Грінченко не здобув нїчого нового проти того, що було звісно вже ранїще. Він звів до купи всї біоґрафічні звістки про Кузьменка і склав повний спис його друковиних творів на підставі старих „Черн. Губ. Вѣдомостей“ та ин. видань. Лїтературна спадщина Кузьменка складаєть ся з віршів, поеми „Погане поле“, оповідання „Не так склало ся, як ждало ся“ та кількох етноґрафічних статей та заміток. Поезії його не великої вартости, і сам Кулїш висловлював ся про них у приватних листах неприхильно (пригадаймо ще від себе про лист Кулїша до Шевченка, де він виправдуєть ся за малий гонорар Шевченкових віршів у „Хатї“, бо той гонорар, мовляв, для всїх однаковий; але, як би цїнити авторів по заслузї, то „Кузьменкові, наприклад, і по копійцї було не варто платити за стих“!) За те гарна поема „Погане поле“ й оповіданнє „Не так склало ся“, — привабне по своїй щиросты й безпретенсійности. Тяжке житє в глухому закутку зламало Кузьменка і не дало йому вийти на ширший культурний світ; його лїтературна діяльність не широка, але всеж заслуговує на признаннє в історії нашої культури: Кузьменко „був один з тих, що збуджували інтерес до нашого народу ще тоді, як мужик був у кріпацькій неволї; він з любовю й знаннєм викохував занедбане рідне слово — і положив і свій камінець до великої будівлї українського письменства“. *Д. Дорошенко.*

М. Т. и П. — Отдѣлъ промышленности. Статистическія свѣдѣнія о стачкахъ рабочихъ на фабрикахъ и заводахъ за десятилѣтіе 1895—1904 года. Составилъ по порученію Отдѣла Промышленности В. Е. Варзаръ. СПБ., ст. 77+38 таблиць + 5 діяґрам.

В працї д. Варзара знаходимо відомости про страйки за останнє десятилїтє 1895—1904 рр., які відбули ся на фабриках та заводах, підлеглих мінїстерству фінансів і доглядови фабричної інспекції. Таким чином сюди не ввійшли відомости про страйки на гірничих заводах і рудниках, а також на казенних заводах і на підприємствах, підлеглих мінїстерствам: доріг, військового й морського. Але й з зазначеними обмеженнями праця д. Варзара не цїлком повна, бо в сферу його розвідки ввійшли не всї підприємства, а тільки ті з них, що мали приблизно більше 10 або 15 робітників. Загалом кажучи, дані нашого автора охоплюють до 50% усїх промислових підприємств, до 70% усїх робітників

і до 80% усїєї суми продукції цїлої Імперії без Сибіру й Середньої Азії.

Зважаючи як на великий інтерес порушеного питання, так і на малу дослїдженість його, буде незайвим близше познайомити читачів з результатами працї д. Варзара, особливо в тій частиниї, в якій вони належать до Вкраїни.

Усього протягом останнього десятилїтя страйками було охоплено 1.765 підприємств, причім у страйках брало участь 431.254 робітників. З сих чисел на Вкраїну припадає 306 страйків з 45.196 страйкарями, які на поодинокі роки й ґубернії поділяють ся так (цифри-числівники означають число страйків, а цифри-знаменники — загальне число страйкарів у всїх страйках):

Ґубернїї	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	Десятилїтній ітог по ґубернії	Число всіх робітників р. 1900	% страйкарів до числа всїх робітників
Волинь	—	—	—	—	—	—	—	5/156	7/509	1/6	13/671	16533	4,1
Київщина	—	1/56	—	1/123	—	19/249	3/593	8/281	48/6704	1/36	81/8042	63046	12,8
Подїлє	—	32/280	—	—	—	—	—	—	—	—	32/280	32983	0,8
Полтавщина	—	—	—	—	—	—	6/155	7/566	9/487	2/31	24/1239	7982	15,5
Таврія	—	—	—	—	1/50	—	—	—	2/209	—	3/259	5328	4,9
Херсонщина	—	5/285	5/293	4/600	1/800	—	6/692	5/790	58/12541	—	84/16001	30949	51,7
Чернигівщина	—	—	—	2/153	1/372	3/97	1/52	—	1/19	1/28	9/721	17222	4,2
Катеринославщ.	—	—	—	4/1770	3/912	1/1000	—	1/635	30/6214	1/61	40/10592	28391	37,3
Харківщина	—	—	3/236	1/46	1/40	9/5030	3/100	3/1797	—	—	20/7249	38153	19,0
По всїй Україні	—	38/621	8/529	12/2690	7/2124	32/6376	19/1592	29/4219	155/26683	6/162	306/45196	240587	16,7

При уважнїйшім розглядї наведеної таблицї загальна картина страйкового руху за останнє десятилїтє уявляєть ся в такому виглядї. За перших два роки (1896, 1897) число страйків і страйкарів невелике; за дальших три роки воно зростає, досягнувши найвисшого розвитку р. 1900; з 1901 роком воно гостро спадає, щоб за рік, а особливо за два (р. 1903) досягти кульмінаційної точки цїлого десятилїтя; р. 1904 був роком упадку страйкової хвилї, але се було затишем

перед бурею 1905 року. Загалом маємо нiби двi хвилї, з яких перша (1896—1900) довша й бiльш зиґзаґоподiбна, а друга (1901—1903) коротша та простiйша.

Зо всiх 360 страйкiв, що вiдбули ся протягом минулого десятилiтя на Вкраїнї, найголовнiйшими були: страйки ручних ткачiв м. Дунаєвцїв, на Подiлю, й страйки на двох одеських цегольнях (р. 1896); страйк булочникiв та пекарiв у Київi й страйки робiтникiв металюрґiчних заводiв у Харкiвщинї (р. 1900); страйки на тютюнових фабриках у Київi й на тютюнових та гiльзових фабриках на Волини (р. 1902); нарештї страйки 1904 року, коли рух у маї захопив два механiчнi заводи в Миколаївi, а затим в липнї перекинув ся в Одесу, захопивши там до 54 пiдприємств, у тiм числї 3 мiшечних, 19 механiчних, булочнi, тютюновi, мукомольнi тощо. Тогож мiсяця в Київi, Бердичевi, Бiлiй Церкви, Фастовi також вибухнув загальний страйк у 45 пiдприємствах одночасно, в тiм числї в 14 друкарнях, 17 механiчних заводах, млинах i т. д. З Києва в серпнї страйки переходять на Волинь (3 друкарнї), а тодї в Катеринославщину, де захоплюють до 25 пiдприємств—друкарень, тартакiв (лїсопилень) та механiчних заводiв. Ще в червнї в Кременчуцї був страйк на лїсопильнях.

Автор констатує, що головною причиною страйкiв останнього десятилiтя була зарiбна платня, її розмiри й умови виплати; другою причиною була довжина робочого дня; нарештї третя катеґорiя причин страйкiв — се незадоволеннє з загальних умов працї: нечемного поводження i зайвої строгости адмiнiстрацiї пiдприємств, санiтарних умов, штрафiв, трусiв бiля завiдських ворiт i т. и. Стороннi причини, не звязанi з умовами працї в пiдприємствах, заступають останнє мiсце в рядї страйкiв минулого десятилїтя. Се сьвiдчить, на скiльки твердження д. Варзара, що „порiвнюючи велике число страйкiв у Росiї пояснюєть ся нахилом (?) росiйських робiтникiв до страйкiв", являєть ся безпiдставним. Про безпiдставнiсть сього твердження сьвiдчить також вiдносно малий вiдсоток виграних робiтниками страйкiв у Росiї, як се видно в отсих даних (цифри-числiвники означають число страйкiв, а цифри-знаменники — число робiтникiв у % до загального числа страйкарiв):

Страйки скiнчили ся:	Анґлiя	Францiя	Австрiя	Росiя
Цiлком або почасти на користь робiтникiв	62,8	53,1	55,2	50,0
	59,5	62,6	64,8	46,6
Проти робiтникiв	35,2	46,9	44,7	45,4
	39,7	37,3	35,2	51,6

Там, де подiбно як у Росiї, коло половини всiх страйкiв кiнчаєть ся безумовно проти робiтникiв i де такi нещасливi страйки захоплюють

більше половини всїх страйкарів, — трудно припустити, щоб робітники страйкували тільки з прихильности до сього способу боротьби. Очевидно, умови працї занадто вже тяжкі, коли робітників не спиняє навіть явний риск опинитись після страйку в гірших умовах, нїж до нього.

Надзвичайно характеристичною являєть ся статистика обставин, при яких відбувають ся страйки в Росії. Виявляєть ся, що з 1765 страйків, що відбули ся протягом минулого десятилїтя в Росії, нормально пройшло тільки 735 страйків або 53,4%. Решта страйків проходила так: військо було прикликано в 269 випадках (15,2%), неповний льокаут у 190 випадках (10,7%), арешти й висилки в 164 вип. (9,3%), повний льокаут у 137 вип. (7,7%), позивано робітників у 31 вип. (1,7%). Виходить, що адмінїстрація втручаєть ся в конфлїкти поміж працею й капіталом досить часто (26,2%), а робітники на се дають дуже мало приводів, бо тільки в 44 випадках з 1.765 огляд констатує „разрушительныя дѣйствія“ з боку робітників.

Праця д. Варзара, зміст якої далеко не вичерпуєть ся нашою заміткою, приводить до одного висновку. При розвиненій промисловій дїяльности в країнї страйки, як спосіб полагоджування конфлїктів між працею й капіталом, неминучі, а істнуючі в законї й вживані на практицї репресії ледве чи впливають на зменшеннє числа страйків. З деякими застереженнями справедливість сього висновку признає також і автор рецензованої розвідки. *М. Гехтер.*

Elias Weslowski — Die Möbel des rumänischen Bauernhauses in der Bukowina (Zeitschrift f. österr. Volkskunde, 1906, стор. 55–69).

Вистава народної штуки у Віднї розбудила на ново зацікавленнє виробами селянських рук і викликала кілька статей, між якими находить ся і обговорювана нами розвідка Весловского. Автор не має заміру докладно описувати усїх хатнїх знарядів і приладів, про саму хату й її розклад дає лише кілька коротких і загальних речень. Вибирає собі важнїйші меблї і описує їх докладнїйше, маючи очевидно на увазї готові окази, які подає нам в репродукціях. Як і у нас, удержало ся тут в народнім майстерстві майже виключно дерево: і хата й усї знаряди роблять ся без металїв, навіть цвяхи виструґані з дерева. Що до орнаментовання, то загально панує ґравірованнє і натинаннє при рівночаснім уживанню вставок з соломи і покриванню нарізів забарвленим воском. Переважає ґеометричний орнамент (кола, спіралї, хрести), ростинні мотиви подибують ся вже богато рідше, а звіринні і людські постатї уживають ся лише для релїґійних цїлий.

Головним меблем у Румуна є скриня, що служить рівночасно і за

стіл і за шафу. Стіл і шафа належать тому до рідкостей і входять в моду доперва в остатніх часах, коли міські продукти почали находити збут і по селах. Не дуже часто подибуєть ся по хатах і ліжко: лавка і піч роблять ще до тепер добре свою службу. Інтересний вигляд колиски, яка звичайно завішена шнурами на двох бальках у стелї або таки поставлена на землї: в остаточнім разї і пецки віддають однакову прислугу. Кілька уваг присвячує автор скрині на сховок (креденсови), столикови (ослонови) і лавці. Службу лавки робила давнїйша камінна приспа (prispa), на якій ще до нинї кладуть мерців лїтною порою.

Розвідка Весловського писана зі знанием річи і трактована з ширшого фахового становища. Дeнекуди наводить автор і анальоґічні форми у инших народів, передовсім у Італїйців з часів ренесансу, одначе поминає своїх найблизших сусїдів, у яких знайшов би певне не лише анальоґію, але і жерело деяких проявів з обсягу народного майстерства.

З. Кузеля.

Elisabeth Lemke — Das Fangsteinchenspiel (Mit Beiträgen von Johannes Bolte) (Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, Берлїн, 1906, ст. 46—66).

Богато труду й працї завдала собі авторка отсеї статї, щоби призбирати так великий матеріял про одну-однїську дїточу забаву, яку назвала „ловити камінцї“. Матеріял незвичайно богатий. Авторка розслїдила історію забави, особливо у Греків і Римлян, і описала в звязлих словах її теперішний вигляд у всїляких европейських і позаевропейських народів, звертаючи увагу на найменші подробицї, а передовсїм на назви, що дуже ріжнородні і цїкаві. У Нїмцїв уживаєть ся приміром коло 150 назв на її означенє. Гра „ловити камінцї“ цїлком поєдинча. До неї потрібно мати кілька камінцїв (звичайно пять), які підкидаєть ся по черзї до гори і ловить ся на руку або на долоню. Місто камінцїв уживаєть ся й инших подібних предметів, як пилок, кульок, кісток, зернят, ґузиків, черепашок, оріхів, бобу, дуже часто також овечих кісточок, що були вже знані у Греків під назвою астраґалів. Найдавнїйші слїди тої забави стрічаємо у Греків: згадує про неї Полюкс в другім столїтю по Христї, а представляють її доволї часто образи на вазах. Нинї знана вона на цїлім майже старім і новім світї і, як бачимо з розвідки, подибуєть ся в Італїї, Еспанїї, Францїї, Нїмеччинї, Австрії, Швайцарії, Нідерляндах, Данїї, Анґлїї, Шкоцїї, Ірляндії, в Сполучених державах півн. Америки, у Славян і Мадярів, в Персії, в Індіях і в Еспанїї, в полудн. Африцї і т. д. Між Славянами мають її знати між иншими Лужичани, Поляки, Чехи і Росіяни; про инші славянські народи не удалось авторцї зібрати звісток, а і те, що зібрано, досить недокладне і з по-

милками. Вистарчить навести польські назви: kanine grać (місто grać w kamienie), kanuszka, kanuszki grać, щоб виробити собі погляд на славянський матеріял, що не обіймає навіть цілої сторінки. В Росії знана ся забава під назвами: „бабки", „грати в знаки", „альчики" і „ослик"; Українці мають — як довідуємо ся зі збірки Мр. Г—ого — подібну забаву „у лишок", хоч і гра в „ловити камінці" уживає ся безперечно. До статї додано кілька ілюстрацій і цінні доповненя І. Больте.

З. Кузеля.

Dr. R. van der Meulen Rz — Die Naturvergleiche in den Liedern und Totenklagen der Litauer. Ляйден, 1907, 5 л. + 169 ст. 8⁰.

Моноґрафія ся складає ся зі вступу і 4-х глав (порівнання з рослинами, звірятами, з иншими предметами природи, анімістичні основи богатьох порівнань). Вона не виходить поза намічені рами і стремить головно до того, щоб підобрати як найбільше прикладів для даної теми, не так щоб їх освітити. Приклади подані по литовськи і в німецькім перекладї; жерелом порівняних екскурсів були — Древнія россійскія стихотворенія Кирши Данилова (М—ва 1878), Пѣсни собранныя П. Б. Кирѣевскимъ (ч. I) і Сербські народні пісні В. С. Караджича (Білгород 1895). Автор, очевидно, не стремів до повноти, що тілько причинило ся до лекшого орієнтовання в нагромадженім литовськім матеріялї. З розкинених по книжці заміток автора виходить, що він прихильник давньої мітольоґічної школи, яка хотіла добачати в кождім порівнанню народної пісні відгуки релиґійних поглядів. Се, на нашу думку, непотрібне обмежуваннє народної творчости й уяви, які і без впливу релиґійного сьвітогляду можуть дати нам порівнання чоловіка з дубом, липою, цвітком, птахом, тим більше, що в данім разї порівнання сї будуть з найближшого оточеня і буденного житя народного поета. Свідчить про се не використана автором в працї українсько руська та взагалї славянська людова пісня, яка не менше литовської богата на порівнання з природи, а все таки нам ніяк говорити про відвічний вплив дохристиянської віри, тим більше, що віра ся була таким же продуктом збірної народної уяви і творчости, як і сама пісня.

І. Свєнціцкий.

J. Polívka — Lidové pověsti o pûvodu tabáku. (Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, ст. 378—388 і окремо). Берлїн, 1908.

Відомий чеський фолькльорист, проф. Ю. Полївка, подає в отсїй статї новий причинок до пізнання і виясненя народнїх оповідань. Сим разом спиняєть ся він на дуже популярній і розширеній в нас леґендї про повстаннє тютюну. Коли Юда повісив ся – оповідаєть ся в нас —

то висів, аж доки не урвав ся посторонок. Опісля впав на землю і лежав непохований, а з трупа розносив ся такий фетор, що як понад трупа перелетів птах, гинув від того фетору. На тім трупі виріс опісля тютюн і то три роди нараз: круглан на лици, маркотка на череві, а найострійша колоздра на задници. В инших варіянтах оповідаєть ся, що тютюн виріс із тїла проститутки або й ще інакше, чого тут наводити не можна, бо се забрало би багато місця. Якже люди навчили ся уживати тютюну, на се є знов инша історія. Коли чортови вмерла мама, посходили ся люди, як звичайно, до мерця, але анї руш не хотів нїхто плакати. Чорт знайшов швидко раду: натер тютюну, наробив табаки і порозцавав людьом; люди почали нюхати, пчихати і плакати, а се задоволило чорта. Незадоволений одначе був Саламон (або Христос); побачивши те, він наробив люльок, накраяв тютюну, порозцавав людьом, а ті зачали курити і плювати на чортову маму (: Тьфу, до чортової матери). І так роблять до нинї.

Проф. Ю. Полївка наводить цїлий ряд варіянтів до сих леґенд у ріжних народів, але між ними нема анї одного з вітчини тютюну, Америки; чи се лише припадок, чи там дїйсно незнані такі оповіданя, того сконстатувати на швидку не можна, а автор не згадує про те також. Судячи по числї варіянтів, яких найбільше на теріторії східної Европи, докладнїйше: на теріторії руських племен, Велико- і Білорусів та Українців, а між тими в Українців (19 варіянтів), можна припускати, що се місцевий, руський витвір. Сей факт потверджувала би також обставина, що в старій нашій лїтературі подибуєть ся анальоґічне оповіданнє[1]), наслїдком чого й автор припускає, що леґенда не стара і не переходить XVII ст. Се близьке до правди, бо й сам тютюн не багато швидше ввійшов в уживаннє. Щож до самого походження лїтературної леґенди, то вона може мати чужий початок, як багато инших подібних оповідань, але могла перейти до лїтератури також із уст народних, що нераз, як знаємо, бувало. Чи перше, чи друге мало тут місце, се треба би ще прослїдити. Тодї й показало би ся, чи мав рацію Петров, який силкував ся доказати (Труды Кіев. Дух. Акад. 1877, III), що оповідання про тютюн перейшли від Великорусів до Українців[2]), бо нам здаєть ся, що було якраз навпаки та що з уживанєм тютюну, знаним швидше на Українї, перейшли й оповідання на північ. *В. Гнатюк.*

---

[1]) Н. Костомаровъ, Памятники старинной русской литературы, 1860, II, ст. 427 - 434.

[2]) Н. Сумцовъ, Современная малор. этнографія, ст. 128.

R. Wossidlo, Über die Technik des Sammelns volkstümlicher Überlieferungen (Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, 1906, 1—24).

Ся цікава розвідка в скороченій формі була читана на першім з'їзді союзу німецьких етнографічних товариств. Автор мекленбурських вірувань, римів, діточих казок присвятив звиж 20 літ житя етнографічній праці між народом, перебув і пережив не одно і тому його замітки вельми практичні і хосенні. Способу збираня не можна нікому наказати; кождий повинен поступати, як наказують обставини, характер і умовий уровень людности, матеріяльне положене і мимовільний настрій. Богато залежить також від самого збирача, від його вдачі і зручности. В кождім разї поручаєть ся трактувати народ чемно, запускати ся з ним в дискусії і лише при тій нагоді порушувати потрібні збирачеви теми, або випитувати якісь подробиці. На незручні запити, серед чужої обстанови, можна дуже часто дістати виминаючу відповідь, бо народ треба попереду загріти, заінтересувати і увільнити від упередженя, яке він звичайно має до чужих. Для того дуже порадно робити усї записи таки в хатї оповідача, чи в поли або в лїсї, загалом при роботї і старати ся мати більше товариство, евентуально і напиток. Святочних сходин по чужих домах, в гостинницях або у людий висшого стану треба завсїди встерігати ся. Важну ролю грає релїґійна справа: через то усї запити з обсягу релїґійних вірувань і т. зв. забобонів треба ставити дуже обережно і по змові вже серед довшої розмови. Так приміром про духів і явища надприродні найлїпше згадувати аж з нагоди розмови про льокальні перекази або про якісь конкретні випадки. — Велику вагу треба класти на звербоване співробітників: єднати їх можна чемностями, надсиланем книжок, подяками і піддержуванем зносин. За те треба вистерігати ся плаченя за матеріял. Інтерес можна крім того будити статями по часописах, відчитами та квестіонарами, які одначе повинні бути не великі і не повинні обіймати занадто богато тем. Крім всїляких уваг зібрано в статї матеріял про те, як заховували ся оповідачі супротив автора, яких уживали зворотів в розмові і як реаґували на його питаня. *З. Кузеля.*

Видання й статї обговорені в сїм томі:

Grassl A. — Herodot als Ethnologe, 1904.

Sprawozdania grona c. k. konserwatorów Galicyi wschodniej, 1908.

И. Свѣнцицкій — Опись музея Ставропигійского Института во Львовѣ, 1908.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей, II, 1908.

В. Щепкинъ — Рѣзное деревянное тябло XIII вѣка, 1908.

В. Ляскоронскій — Къ вопросу о битвѣ кн. Витовта съ Татарами, VII, 1908.

А. Яцимирскій — Значеніе румынской филологіи для славянскихъ изученій, 1908.

И. Лаппо — Гродскій судъ въ великомъ княжествѣ Литовскомъ въ XVI столѣтіи, 1908.

Донскія Дѣла, II, 1906.

L. Kubala — Zaprzepaszczona kraina, 1907.

Ю. Яворскій — Малорусскій отрывокъ Измарагда XVII в., 1908.

В. Щурат — Із студій над Почаївським „Богогласником", 1908.

О Руденской чудотворной иконѣ Божіей Матери и о Мохнатинскомъ мѣстно-чтимомъ спискѣ ея, 1907.

Іоаннъ Козловичъ, Епископъ Переяславскій, 1907.

Н. Шпачинскій — Выборъ приходскаго духовенства въ Малороссіи въ половинѣ XVIII в., 1907.

Я. Новицкій — Малорусскія историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ, 1908.

F. Jaworski — Cmentarz gródecki we Lwowie, 1908.

Признанія Н. И. Костомарова въ III Отдѣленіи, 1907.

Б. Грінченко — Петро Кузьменко, 1908.

В. Варзаръ — Статистическія свѣдѣнія о стачкахъ рабочихъ на фабрикахъ и заводахъ за десятилѣтіе 1895—1904 года, 1908.

E. Weslowski — Die Möbel des rumänischen Bauernhauses in der Bukowina, 1906.

E. Lemke — Das Fangsteinchenspiel, 1906.

Dr. R. van der Meulen — Die Naturvergleiche in den Liedern und Totenklagen der Litauer, 1907.

J. Polívka — Lidové pověsti o původu tabáku, 1908.

R. Wossidlo — Über die Technik des Sammelns volkstümlicher Überlieferungen, 1906.

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Litteratur. Bd. I. Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. III. B. Apokryphe Apostelgeschichten. Bd. IV, Eschatologische Apokryphen. IV. B. V, Denkmäler der religiösen Polemik aus dem XVI—XVII Jh. Bd. I u. V. Preis 4 Kr., Bd. II u. III à 5 Kronen.

3. Kotljarevśkyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe v. J. 1798, Preis 60 Heller.

4. Akten-Sammlung zur Geschichte der social-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, Preis 3 Kr.

F. Die Ethnographische Kommission publiziert:

1. Das Ethnographische Sammelwerk (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 22 Bände. Preis Bd. I—IV u. VII—X u. XII—XIII à 3 Kronen. Bd. V—VI, XVII—XIX u. XXIII—XXIV à 4 Kr. Bd. XVI u. XXI—XXII à 6 Kr. 2. Materiale zur ukrainischen Ethnologie. Bd. I. Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobrudža, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit . chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie, Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen, Bd. III, 4 Kr. (Neue archäologische Funde, Volkskalender, Aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černyhiv, Die Corporationen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV. 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Theil), Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Theil). Bd. VI. Die Huzulen (vierter Theil) 6 Kr. Bd. VIII—IX Das Kind in der ukr. Volkskunde, 4 Kr. und 3 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält die Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft, Sectionen und Commissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—34 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft in Lemberg, Theaterstr. 1, vorrätig.